

ТУУЛАРДЫН
ЖЫЛДЫЗЫ

1971

2/3

3-430

туулар жылдызы

7548

190050

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛҮГИ - 1971

БОШПОК ЛО НОРОК

(Ат такалаганча)

— Акыр, шогым. Сени, желбисти. Сени, кортонды — деп, кижини эркеледип адылатан улустар эмди астай берди. Олор бу жердеги керектерин бүүдүреле, бирден-экиден ол «жер» жаар жүргүлөп калды.

Эмди угуп жүрөп болзоң: «слер, былар, слердин айыл жаар... Норок-эшке отуруп, Норок-эшке аракыдап... нени эдип жадаар, кайдосун барып жүрдөөр, кылынып ла турган болбойоор»... Узези ле көп тооло, үзези ле «слер» ле «былар». Эмди удабастан «өрөкөн» деп айдыжатаң ой келеттен эмтир. Же ол керегинде бойсын, салымды оны — көзөрдүн көзин кем билер. «Норок-эши» дежерде, эмди кезик-кезикте айылыма кирип келеле, акыр, бу Норок-эш дегени не деп, айлаңдыра көрүп жадым.

Кирип ле келгенде, мынаар сол жанында толугында колы-будын алды-досун сугала, балбайа жадып алган, же ле деген балкаш печке бар эмтир. Ол печкениң кийин жанында пол жунаган эмезе балдар бактап ийгенде уучазын арчыйтан немениң ады не эди, же бот ол немелер толтыра эмтир. Агаш чылап каржайа кадып та калганы, кече-башкун жаңы да тузаланганы бугулдалып калтыр. Эмди оң ары көрүп тургажын «айаксалгыш» деп бөлүгү ачылып келетен эмтир. Ол «айаксалгыш» дейтен жаңы бөлүгинде изү неме урганда, чүрче ле ачына-кородой беречи беленир аяктар, изү отко какпагы бижелеп туратан көбөрөңкөй кара көштөр дө, коронго чыдашпай бой-бойлорыла кенете мондожып ийетен жараш үндү чөөчөйлөр дө, бир сөслө, кижини көргөдүй, көс тыгынбас бөлүгү ол эмтир. Неме жажырбас кижини болзо, аяксалгыштын кийининдеги куруттын, калаштын, чайдын оодыктарын ончозын бир тынышла тоолоп берер эди, же мен, айылдын ээзи кижини, бойымды бойым тоң ло не жамандай берейин, бойсын...

Мен эмди кухнядаң горница дейтен бөлүгү жаар көчүп жадым, көчүп те эмес, а мынаң ла турала, тураның бир жанын көрөли. Тураның келтей жанында печке чилеп колы-будын жажырбай, а төрт сандарына мат этире тургулап алган, кижини отура түшкенде чыңгырып ийетен, орындар туру. Баштап ла болгообой жадып, орынын алды дөсүн көрөсүр, боркылар жадыры деп бодорыгар. Лок туру. Баштапкы катап кижиниң

кэси жаантайын төгүнчи болотон. Орынның алдында балдардын чамчалары, штандары, өдүктери оромыштарла кожо јадарда, улус оны боркылар деп көрбөй база. Оның учун айдадым не: баштапкы көргөни жаантайын төгүнчи болор деп. Анда бир де чачар неме јок, ол үези ле керектү, үезин акчала садып алган, а акча табатаны, је ол керегинде бойсын, ол өскө чөрчөк. Бу Норок-эштиң туразы, јартап айтса, бу ончозы мениң јөжөм.

Эмди Норок-эштиң тогус өзөктү айылына кирели. О-о, төрт карачылу айылда не болзын! Айылдың ичинде бар јок немени чат ла эгире кучактап алган болбозын ба. Бистин чадыр бир ле катап јайбас эдил кыймыктанып ийетен болзо, алтын јенес чобыралу эдектери күн чарчап, јалтырт эдил, шынкыража берер эди. Је эмдиге јетире андый јараш табыш чыгарбады, бу та јакшыга, бу та јаманга. Мында бир күн түженин јатсам, бистин чадырды јоткон келеле, бош јайрада чачып салган эмтир. Оның алдында күн јеенимниң төртөн күнине јүргөм, та оног улам јүзүн-јүүр булгак түш көргөм бө кандый, оның учун тың чочыбай да јадым. Устине клубтың, библиотекалардын ишчилери түшке, ырымга бүтпезин деерде. канай мойножор, јөпсинип јадым... Је бот, бистин чадырда не болзын — тура ошкош база эки бөлүктү эр јаны ла эпши јанду. Эпши јаны дегени база ла аяк-салгыштаң башталып јат. Је анда аяктар јок, а бастыра күптер, а ол күптердин ичинде дезе... Је онызы бойсын, ончо немелерди билерге албан эмес, ол јанын мениң үй кижимнег сурагар. Бот эр јанында кайырчактарда не барын—мениң сурагар.

Ол бир јука кайырчакта колонбаштар, кайыштын өндөри. сопоктын конычтары, эски пыймалар ла база не атазы бар эди? База та не де бар ла болор керек. Жаантайын ат минер кижиге колонбаштар керек јок по? Керек. Уйген, куйушкан чирип үзүлзе, кайыштын өндөри керек јок по? Керек. Тьфу, јаны пыйма айдарда ла јаңы эмей, тамангананы јүс катап јылу болотон эмес беги, айдарда эскизин не чачатан. А сопоктын конычтарынаң кожуп эткен кејим јаашка-јутка өтпөскө былгайрызынаң эки катап артык. Айдарда ла кызыл, кара былгайрылар эмей, кижиниң көзи төгүнчик... Је бот бу ончозы Норок-эш.

Бу кижиде алдындазы чылап ла Норок ло деп сал јүргөн болзо кайдар? Јок, улус эмди Нороктын үстине «эш» деп неме кожуп айдарда, ол айыл-тура, кажан-чулан, огород-чеден меге јапшына берген немедий билдирет. Кандый да кирлү, јабыс немедий билдирет. Бойың да бодозон, Норок — оның кийининде эш. Бу не? Тьфу, мен тен...

Мынайда кой кабырып турган уул колхозтын күзнесине Бошпокко куучындайт. Эмди тогдок боло берерде адын такаладарга Норок бир кере түш өткүрди. Озо баштап председателге айткан, а председатель бригадирге, а бригадир дезе Норокко чаазын чийип береле, Бошпокко ийген. Эмди бу экүниң куучын эмес куучын кей эмес кей башталды.

Нороктын байдаг ла бери куучындаган куучыны Бошпокке жарабаган ошкош, кер атты станокко жаба тагып алала, айдат:

— Је онызы андый ла... Нени айдарга турганыгды мен база ондоп жадым. Је бойын бойы ойинен откүре очонип турган кижн сырагай да талдама эмес болбой... Сенийиле болзо, бу улустардын жадын-јүрүми сеге «гьфу» туру не. Айдарда, сеге айыл-јурт та, бала-барка да керек јок, тлнөштиј ле сок жагыс жагыскан Норок ло болор күүндү бе? Айдарда, Нороктын үстине «эш» деп неме сеге керек јок? Је калак сен улусту-эштү јерге анайда айда бердин. Кижн нени ле сананар, кандый ла болбойын деер. Је бойын бойы очоп, јо-ок туру. Мен ого јоп эмес.

Мен бооро газеттен бир статья кычыргам. Анда Көксуунын ба, Қош-Агаштын ба бир койчызы керегинде бичип јат. Баштап, ол кижини жураган ла жураган, онын ижин көпчиткен ле көпчиткен, учында ла мынайда айдып јат: «Эмди (койчынын фамилиязын ундып салдым) жагы чыгып клееткен күнге удур койлорын айдап алып, кожонбыла браатты. Бу койчы амадузына, јаан ырызына јеткен». Ол «амаду, ырыс» деген јаан учурлу сөстөр бек эриннен кажы бир ле өйдө араайын, шымыранышла чыгатын эмес беде. А мында дезе ол уур бескелү сөстөрдн албан-күчле тазылынаг кодоро согуп келерде, өскүс немелердн бодолот. Мында кижини мактап турган эмес, а уяттап салган деп айдарга келижер. Айактын көзинен ажыра кайран ашты не урар. Туза јок. А бот техникала, наукала колбоп кижн керегинде, онын амадузы бүткен деп айдатын болзо, мен јоп. А јүк ле кой-мал кабырып, өтөгн күреп, өлөгнн эдип, кижн ырызына јеткен деерде, ого јопсинер күүним келбей јат. Кижини канайда да жабызадып, үстинен төмөн көрүп турган неме ошкош. Кандый ла неменин кирези бар, ол ло кирези ле эдер керек. А өрө төмөн жылдырып турза, уятту да болор, бир кезек өйдө ачу да болуп калар.

Је бот мен эмди кузнец. Салда, тырмууш, бор-кар немелер болзын эдип ле жадым. Је ол аттын таказын алалы, мен онын јирме-одузын көс јоктон до эдип саларым. Мен ого сүүнбесим де, өкпөзиребезим де. Ненин учун дезе күнүн ле күнүн жагыс иш. А эртен мени строитель бол деген болзо, куучын башка болор эди. Је үредүчи, конструктор, ученыйлар керегинде айтпай жадым, а онын бери жапындагыларында кандый-кандый иштер толтыра ла... Кижн межикке барып јатпайынча, онын амадузы, ижи качан да түгенбес.

— Сен тен јалаң дөөн куучындабазан ла, айса тен бойыннын билгиринди көргүзерге бе, је онызын тегин-тегин айдадым. Мен ол Норок-эш дегенин куучындадым не, оны сүүр күүним јоги керегинде айттым. Эмди учы-учында «слер, былар» болуп калганымды сүүбезим. Сүүбес те эмес, а бу качан јаандап, карый бердин деп бойымнаг бойым сурадым. Бу јуукта «сен» ле болгон, «кертон» ло болгон.

Кижн база айдын-жылдын бажында саалын-эжин јүлүнип, күски-

дег чырайын-эжин көрүп жат. Бу ла тужунда бойнга бойнг жолугуп жадын ине. Күскүдөг ксрзөң, чындап та алдындагы чырай-баш эмес. А ол чырыштардын жиктеринде не жажынбаан деп? Төгүндеш те болгон, чындаш та болгон, кокурлаш, кородош то болгон. А эмди ол немелер ончозы жуулып, жуулып, чырыштарымнын жиктерине киргилейле уйуктаачы болуп, менен жажынгылап калган. Же мен тирүде олордын жалбагынаң жадар, амыраар ойи жок болор болбой. А ксс дезе ары түби дөөн чоңгип калган. Кырынар тужунда турада кижн бар эмес, күскүдөг удура-тедире ксрүжеле, «а не?» дезен бир де каруу жок. А нени айдарын? Күскүни мынаар салып койорын. Жүрүм бот бу ла. Бир айдын туркунына бойыгла бойнг бир-эки катап жолугушсаң жакшы, а арткан өйлөрдө бош бар эмес, тушташпазың. Кезикте бойыңды ундып та саларың. Тышкары ла чыксаң, «мен» эмес «бис» боло берерге турганда. Бот онын учун мен эмди мен де эмес, бис те эмес, а ортозында кандый да «слер ле былар» болуп калдым.

— Мен сени койлоп жүрген кижн кой-малы керегинде сананып жүрү дезем, жаңыс бойың керегинде сананатан кижн туруң не. Же бодо, ойто ло бойыңды өчөп жадын... Бу ла мындый сөзигнең ичиндеги сагыжыңды кандый ла кижн билип алар аргалу. Мынын жажытту жүлкүүри бар. Сен билеринг бе, кижн көзине чыгара айтпайтан кезик чып немелер бар деп? Бот онын учун ол сагыштар сени жаантайын кыйнап жат. А сен оны бир эки кижиге чыгара айдып салган болзон, эмди жиликтий ап-ару болор эдин, теп-тегин жүрүмди артыксынар эдин. Сеге эмди ле бир жедеген өргөсө тудуп берген болзың, эмезе «Волга» машина сыйлап берген болзың, сен андый жаан немеге канайып сүүнеринг? Ондый жаан немени кижн сүүп те болбос, жартап айтса, ол чын сүүниш эмес, жүректен эмес, а өскө жаанынаң. Жажыл жайдын ичинде ол камык чечектерге көрүп канайып сүүнеринг, оны жаңыс кайкаардан башка. Же эрте жаста каранты меестерге жүреле, жаңы ла түмтүйип келген маңырды тырмагыңнын бажыла чымчып үзүп болбой салала, жүк билдирер-билдирбес үлүштенип калган жерин жытазаң, же онызын не жартаар... Жер тон, аркалар кар, а сабарыңнын бажынаң жараш жытту маңыр жытанар. Күк жыгкылдап турарда, телбиреп туратан кызыл эрт чейнеден тулаан айдагы жонжолой дейтен оогош сары чечек чик жок артык эмей.

— Кижининг жалкузы келер немени айтпазаң. Онызын кем билбес деп? Онын ордына бойыбыстанг: сен кем, нениг учун андый, кайткан, не болгон деп сурап уксабыс, артык болбой. Озо баштап бу жүрүмде бойымнын жеримди, бойымнын учурымды билип алар күүним бар. Кандый ла иш иштезем, меге сүүнчи экелбей жат. Мен бастыра улустаң башка болуп бүткен болзом, ол аңылу башкам неде? Бу кой кабырыш база күүниме тийди. Мен олорды бу беш сабарымдый билерим. Желгиндери бар, игистеери бар, көдүртери бар. Кабыратан жери болзо, ол ло межелик, ол ло төңөштөр, ол ло жадыктар. Бу не? Чек эски-и неме ош-

кош. Күнүн ле бу ончозы кижининг көзине жагыдан, өскөдөн көрүнө-тен болзо, бот ол тужунда јилбүлү болор эди... Је бу не? «Норок» онын кийининде «эш». Мениг бу бастыра жүрүп, сананып, базып жүргеним сок ло жагыс «Норок-эш» деп айтырарга жүрген шылтак па? Тураны тудуп алала, бого јадып, чирийтен ле неме јок туру. Турадаг өскө чадыр деп неме керек. Је кем јок, чадыр болзо чадыр ла, ме сеге чоп-чоғ чадыр. Јок јо ок! Чадырдаг өскө кажаан деп неме керек. Андый болзо, ме се-ге кажаан! Јок туру! Жагыс та кажаан эмес, а огород-чеден кайда? Чындап та, огурчын, морковь, сөөклө јибегей, је картошко до, байла, керек. Керектү немеге көп куучын не керек — малта ла колго кирзин, эжигинде үч-төрт бөлінтилү кажаан. Мынайда јөөжөң көптөй берзе, бойыг да тартына береринг. Эмди кемге де айтырбазыг, мылча керек эмтир. Ме бого јажынатан, терлейтен, бутты сан өрө эделе чабыннан кичинек эптү мылча. Серүүнденип эштеп алып, катап ла макаг канган-ча чабын, солукта. Бот бу Норок-эш. Мен слерге туйказынаг айдар болзом, жүрүм деп неме бу эткен немелердин кийининде жагы башталып јат. Мыныг алдындагы немелерди кижн жүрүм деп чотко сокпос керек. Эмди бого јайра, јайыл, өнжи. Бу көрмөстинг жүрүминде кижн билбей калатан «тузак, чакпы, айа» деп немелер бар ине. Мынайда јазанып ла турганчан, ме сеге турагнынг бүркүзи чирип жүрген эмтир, солыбас ар-га јок, солыыр керек. Бүгүн солыбазан, эртен јаш болор. Айла кижн андый немени бычактын кырында ла тужунда көрүп ийген турар. Эмди ончозын катап жагыдан эдер керек. Бу жүрүм чек ле көлөсө ошкош.

А ол көлөзөни жагыс ла Иш деп неме айландырып јат. Бир јаан ишти бүдүрип салала, акыр эмди ле амыраар болорым ба деп, чөлөөр-көп отурганчан, база бир јаан, сырагај керектүзи ундылып калган бо-лор. Айдарда, Иш деп неме кижининг эр-јажына јаткан карудан кару эш-нөкөриндий неме эмтир. Ол јок болзо, кижн эригер де, кунугар да, а кезиктери кара суудан бажын да көдүрбес. Ол андый бир кезек нө-көрлөрлө: «Акыр, најы, бу кандый жүрүм боло берди?» деп айда салзаг, ачына да бергилеер. Бис андый немелерди арай ла көдүрө айдып јады-быс, је уйаттаган ајас, электеп айдып темикпенис.

Јок, канайда да сананып келзен, карудан кару эш-нөкөримдий Иш деп неме јок болзо, кижн бу јердинг үстине жүрүп болбос болор.

Је узада барбай, ол Јылчынынг бир председатель болгон ойин ала-лы. Көрмөс база кылынган ла болгон, эмди ол өйлөр өдөрдө, алдындагы жүрүмди улустар да кокур-чөрчөк эткилеп алган. Чындап та, кезик-ке-зик немелерге кижн каткырбас эмес. Бу Јылчы Мундусов болуп турар-да мени јай ла болзо, звеновод эткилеер, а кыш келзе, торбок азырадар. Өскөртө айтса јайгыда мен жүзүн ле јүүр кош тартатан тарадай, а кыш келзе мен чанак, бастыра ла уур кош мениг үстимде. Онын учун Мун-дусовтог канча ла бу не мындый, нөкөр Мундусов? «А сен эр кижн» — деер. Бу слер бодозоор, нөкөр Мундусов, јайыла мен айрууш алдында,

а кышкыда торбоктордо... А Мундусов десе айдар: «А сен эр кижини». Бодозон, нёкөр Мундусов немени айдып билер ине, не туйуктатсын, мен туйуктатпай.

«Норокты бис звеновод эдип жадыбыс. Онын сөзинен слер кыйа баспас учурлу. Звеновод кижини өлсүн ижинде бистин кызыл командирлерге түней. Онын сөзи слерге закон. Онын кийининде ол десе...»

Же бот бир жакшынак жагда Жылчы меге база ла «законды» кармагыма сугуп, акту колыма тутургузып берерде, мен ол законло ойноп алган эдим.

Мен бригадада ишти баштап койоло, бир күн деремне дөөн чаап ла түш. Бодозон, туку бүткүл бригаданы баштап койгондо деремнеге женил келбей база. Устине звеновод кижинин ады болзын, устине жай бий болзын, канча күн деремнеге түшпөөн болзын... Албатыны ишке көндүктүрүп салган да, билбес эмес билер де. А келбей, жүрбей, айтпай — звеновод то. Келеле, магазинге кирейин ле дезем, кап-чит Жылчы. Боголо чат-мат.

— Бу сен...

— Эйе, мен ле — дедим.

— Бу не? Бу киреде кижини, устине звеновод кижини болзын, эмди туку бригадада болор керек, а сен?

— А улуста танкы-эш жок то.

— А энирде-эште кайткан, иш божогон кийининде.

— А улуста эмди жок то. Звеновод кижини сен бар дежерде... Же бу ла.

— Көккө түште аймактаг кижини келзе, не болор эдис, а?

— Же онызы андый ла, туку аймактаг кижини келзе, онызы чындапта арай эби жок неме эмтир. Устине слер, устине мен звеновод кижини бол жадым.

— Же бот ол ине, звеновод кижини жаантайып бригадада болор керек. Бу кижини оны ажындыра билип, сезип турган учун айдып турбай.

— Же мен, мен десе...

— Көп дезезебей, атан тургуза, же...

— Атанарын билерим, же мени улус айбылаарда, звеновод кижини бол жадым не.

— Сени кижини карып көдүр жат, албаты башкарынын деп, а ол десе... Эмди билерин бе, сенин колында канча ат, канча тырмууш, канча айрууш, канча комут, канча башбуу? Ол Коскоолдогы чаап салган өлсүн сенин колында, ол өлсүктү бастыра сен башкарап учурлу. Билер керек не, билер. Эмди удабас жакшы иштеген улустарга сый бергедий болзо, кем ончозун көстөжип, темдектежип берер, жагыс сен. Сен ине сен! Сен! Сен бу бастыра хозяйствонун бастыра колхозтын — он колы деп айдарга келижер. Сен бир ле эмеш бош салынып ийзен, бистин божогонусу ла ол. Кижини бойынын жерин билер керек не, билер керек.

— Чын, нёкөр Мундусов, кижини бойынын жерин билгедий — дедим.

— Же бот бил жүр. Јиит уулдар звеновод болбос кайткан, албаты башкарып. Бодо, жаңыс звеновод деген сөсти де алтайлап көчүрүп болбос. Көчүрилер неме болзо, туку качан көчүрүп салбай. А ненин учун көчүрүп болбос деп? Бир жанынаң жаңы сөс, экинчи жанынаң жаан учурлу сөс.

— Чын, чын, нөкөр Мундусов, председатель де деген сөсти бодо-зоор. Бу эйгө жетире ол до сөсти алтайлап укпадым...

Бошпок ло Норок мынайда куучындажа, куучындажа аттын эки будын такалап божоттылар. Эмди колдоры артарда, эмеш танкылаган айас амырап ийер дештилер. Бошпок махорказын бошпойто ороп ийеле, макалду жакшы ичкери тартынат. Байадан ла бери јудуп турган ыжы, эмди жаңыла ла, канча өй өткөн соңында (јол узун болгон ине, туку өкпөгө барып, жүректинг жанына једип, тумчуктынг үйттерине көчүп) тумчуктарынаң жараш көк ыш чоргуп турды. Байагы «Норок-эш» дейтенин сүүбейтен Норок папирос јок сок жаңыскан отурды. Тумчугынын алдынаң чыгып келген сары башту чыбыртканын тырмагынын бажыла тудуп болбой салала, эмди оозын ачып алган пыйманын ылтангын ширтей берди. «Жакшынак» жүрүмине оозын ачып, кайкай берген пыймазы Норок-эш дегенине база кирижип јат. Норок оны сок жаңыс пыймам деп үч жылга канайып кичебеди деер. Оны ылтанга кийдирбес деп канча тер агыспады эмеш Түжиле базала көк мөси болуп калган пыймазын энгирде койдон келип, кургадып койотон. Кер-мар тун ортозында ойгонзо ло озо ло баштап печкеге төгөп койгон пыймазы сагыжына киретен. Онын учун ол ай карануй туннинг ортозында печкенин жанынаң пыймазын сыймалайтан. Оттонг јазырада салып ийеле, пыймазын печкеге јуук тургузар ба, айса эмеш узада тургузар ба, колын пыймазынын ичи дөсн лс апарганда сезип ийетен.

Капитальный ремонт јогынаң ол бир жылга жүрген. Экинчи жыл, басканда, чала будына јер билдирип турарда, меринос койдын түгинейг жылу-у носок түүдирип алган. Бир-эки айга шыдар Норок жакшы-ы, јартап айтса, сыны сүрекеј јенил жүрген. Бодозоор, карыгар да, санааркаар да, туйуксынар да немези јок то.

Је јеткер јен алдында дегендий, бир ле жакшынак күнде, чындапта, ол күн койлоры тыг манташкан болгон, је кенертке ле сүрекеј жакшы пыймазы.

...Је ол јарт неме ине. Бу бир жүк болгодый шыра мойынга меч эдип түшкен болзо, база да билдирбес эди. Јоон мойынына эмес ине, а ийне чилеп жүрекке јырт берип ийген. Јок, јок жүрегине де эмес туру не, а эки кара көзи кап-карачкы карыкчалла толо берген. Чынынча айдар болзо, кайран-пыймазын сананып, кайран бойы кара көлөткөгө тўже берген...

Ылтан эткедий жакшы немени кайдаг табар? Акыр, ол эр жанындагы кайырчактарда жүзүн-јүүри бар ла ошкош эди. Акыр, ол кара койдунг түгинейг эткен башјылгы, јок быјылгы да эмес, база да удап кал-

ган туру не, акыр ол кара пыйманын кончы бар болор керек, айса кыркылып калган кончы беде. Же кем жок, кийистерди катай-катай салала, чыт этире сырып ийзе, чыт дееримде, андый жакшы, андый бек учугу кайда? Чындап та, учугу база жок туру не...

Бооро койлоп жүргемде, ол өткөктөрдө не аайлу кендирлер туратан эди. Тен кижин аскадый коп-коо кендирлер болгон... Же кендир ле учукту байла, таап алар, а шибей? Темир немени кайдаг алар, бай бир тумчукту шибеейди? Же бу мыны ончозын сананза, бой-бойына катай-катай салыштырза, кижинин нези чыдажар. Сок жагыс кижин, а эдетен керектери? Бастыра жанынаг курчуда, бастыра жанынаг жыдалар. Бого кара келеткөгө түжерден болгой, кыймыгы жок тогөш тө болуп каларын...

Же карын Норок ол күч, кату өйлөрдү кудайынын жааныла женип чыккан эди. Бүгүн ол ат такалап келбеен болзо, айса болзо оозын ачып алган пыймазын та аजारар, та жок эди. Эмди Норок база ла бүрүнкийлене берди. База ла баш тырманыш болорго турган болбой. Ол тумчугунын алдындагы сары башту чибирткенин канайып тудуп албай чучурап отуру. Норок андый бойынча колдору капшуун ла кижин эди, айса чала карып жүргөн болотон бо? Койдо салжа бар, а кижиде салжага түнгөй не бар эди, же бот онызын Норок колтугунын алдынаг эндетпей ле сыймап жүрүп, тудуп алатан эди... Ол сары башту чибирткен сукадыгы озогы ла бойы тумчугунын алдында жалтырайа берген отуру. Мынаг көргөндө, керектин аайы коомой болгодый. Көргөй...

Жагыла ла папирозынын учун чачып ийген Бошпок, жытылып калган пыймазын ширтеп отурган Норокко көрүп:

— Бот байа Норок-эш керек жок деген бединг? Эмди пыйма жок базып көрзөнг? Сок жагыс Норок болуп базып отурганынды көрөйин.

— Бошпок, сенде тумчукту шибеей бар эмеш пе?

— А тиштүзи керек жок по?

— Же кандыйы да болзо.

— А сен байа не де керек жок дединг не.

— Байа, байа... тен саң башка...

— Же ачынбай ла.. Бот сеге эмди шибеей керек, а шибеейди салып койорго комдый керек, а комдыйды...

— Бу сен тармачы кижин турун не, ончозын ла ажындыра билип отураар. Алтайдын ичинде шак мындый уулдар көп болзо, таң эдин жи... Чын, чын, Бошпок, комдыйды салып койорго тура керек, турада каду болзын.

— Топчы жогынаг ол шалмарынды канайып кийбеейинг.

— А эмди резина толтура... Же кокур, кокур ла. Эмди бу жүрүм дегетен неме бу ба?

— А жүрүмди куру кейден турган деп бодогон бединг? Жүрүм тозын-

нан туруп јат. А бис экү? Бу кайнап јаткан албатынын ортозында база ла тозынга түгей эмезис пе? Сен койчы, мен кузнец, а колхоз бу јогынап база аксай берер. Колхоз бастыра саныла туруп чыгарга бис экүниг ижибис колхозтыг кандый бир керектү органы, айса болзо, туйгагы, ичези, мүүзи, јумуры, кыптуузы...

— Је акыр, Бошпок, сары кыймага јетпей, оныг ордына бу атты капшай такалаак — деп, Норок мендей берди.

— Билеринг бе, јангыс не мендеп јат?... Керек мендеште эмес. Јангыс ла быжу, чыгдый болзын, өскөзин оны чыкырып салатан неме ине.

Чындап та, Бошпок неме эткенде анайып отко-сууга түшпейтен, је качан Бошпок керек божоды деген соондо, кижининг көзи сүүнер. Кийинин те алганын көрөр болзон, чыт ла эдип калган ине. Оскө улустар чылап јангыс учукта топчызы калбагдап јүргенин кем көргөн эди. Көс көрөтөн кижии тең сүнезин-эжин көргөннөң башка, је ого до кем бүдүй турган эди. Је бу ичи түктү куртканы эмди ол бежинчи јылга кийип браат, а өңи десе ол ло бойы. Мындый кубулбас, мындый бек, мындый эптү куртка учун Бошпок кирелү тер төкпөөн. Төрт јүске једетен једесен чарла нени ле эже согуп албай. Је бу јаш ла бозуны ол киреге јетирерге, ой, боой! Канга туда — ичее дегендий, балдардын јангыс уйы деп канча слөңди энтере эдип алганда, чар да кыштабай база. Ол јайда өлсөң эдиш болгон. Та чалгы оны салбайтан, та Бошпок чалгыны салбайтан, көрөр лө болзон, јайбагдап ла турар, јайбагдап ла турар. Арыбас та кандый, аштабас та кандый кижии. А буул салганын көргөн болзогор, бир катап тагкылап албаанча, эки катап чыгала тепсебеенче, Бошпокты буулдын јанынан айрып болбозоор. Учунда ла буулдын үстине кичине-ек будак па, чырбаал ба салбаза, ол база буул эмес. А Бошпок поkozyнын агаш-тажын туку ла качан јууйла өртөп, јалдап салган болбозын ба. «Айса болзо, јаш болзо, айса болзо јоткон болзо, амыр сананып отураарга, буул базырып салган будак бедреерге сй көрбөс эмей». Онын учун Бошпоктыг бир обоозына киретен буулдарынын тоозы он ло, он беш ле болор. Обоо салза, обоо салдым деп качан да айтпас, а бир болчок неме јымалап койдым деер. Анайып јымалап койгон немезине кышкыда тракторлу барганда, көрмөстинг темири база тыг ла огуратан эди. Ол јанындагы туунын өзөк-буурын канча ла катап јаман чочыткан эмей. Је бот мындый ныкта, мындый эрте јайгы өлсөң болзын, үстине кулузын јок ылгый јалбырак өлсөң болзын, онын кийининде јайыла бојолоп, сарсулап койгон бозу болзын, снжүк болбой, а, үстине күлдеп турган болзын, түги сергек, кылганду болбой, а Кыштадала, ойто јайладып көрзсөң, ол ло бозу бойы артар деп пе? А Бошпок ол ло салбар тонду артар деп пе? Мендебезе неме быжу болор дегенин эмди кеп сөскө дс кийдирип койорго јараар.

Мынча кирелү неме еделе, јүк арайдан садып алган немезине кандый да кижии карузый бербей база. Қайран тоным, қайран өдүгим деп

улус тегиндү айдышпай јат ине. Кайран деп улус нени ле айдыжатаң эмей. Бир Болтый деп өгөсн бистинг јерге келип јүреле, эски амбарларды көрүп, ыйлаган да дежет. Эмди угар болзо, ол кижн туку одус јыл мынаг кайра бистинг јерге кладовщик болгон эмтир.

Бошпок аттын колына кызу таканы тудуп јадып, Норокко:

— М-м, айдарда, председатель анай айткан ба? Айдарда, сен колхозтын он колы болгон туруг не. Көр, бу аттын бир ле колы јок болзо, мал болбос эди. А бир бүткүл колхозтын колы болорго, үстине он колы болзын — кирелү неме эмес.

— А-а, ол байагы чөрчөкти учына јетире чүмдеп берейин бе. Је бог ол ло болды. Экү магазинниг сенегине чат-мат эдип турганчаас, саат-маат боло ло берди. Је мен ол бойынча качкан кептү јүр калдым. Улустын көзине јастыра сөс ычкынып ийбезин деп (тен улусту јерге мени анайда айтса, куучын башка болор болбой) ол бойынча јүр калдым. Јылчы бойының айдып турган сөстөринниг бескезин билбес деп пе? А ол мени та неге бодогон. Ол мени сен звеновод, албаты башкарарыг деп айдып тура, сен ол тырмууш, айрууш канчазын база билер учурлу. сен башкараачы деп не кожо айдар кижн? Ол мынайда айдып-айдып ичинде, байла, каткырып туратан болор. А мен бу өйдө сананып јадым. Је айдып ал, нөкөр Мундусов! Эки тууның бажы эмес, айт ла. Сен мени малта деген јепселле улдап ла јадын ба, је малта дейтен алдамырда эки јан бар. Сен мени миизиле болзо, мен сени төбөзиле. Сен мени төбөзиле болзо, мен сени миизиле. Мынайда белетенип алдым...

Бир јакшынак күнде нөкөр Мундусов једип ле барды. Обедте јуун аайлу неме эттибис. Анча-мынча болуп турала, сөс меге берилди. Озо баштап иш-тош керегинде айдып јүреле, председатель деп алтай тилге көчүрилбейтен јаан оозин көдүрип ле чыктым...

— Је, нөкөрлөр, слер бойыгар билереер, председателдинг ижин-тожы көп деп. Слер эмди бойыгар да көрүп отурыгар, бис канча кире ксп эмежибис, а нөкөр Мундусов сок јаныс. Јартап айтса, ол колхозтын бажы, а бис дезе, ого јөмөжип турган «колы-буды». Чын, чын, нөкөрлөр! Бисти, бригаданыг улузын, анчадала бу сүрекеј каруулу сйдө. өлөң ижинде — колхозтын он колы деп айдарга келижер. Је бис он колду ла дейле јаныс калбак тудар эмес, анайда ок айрууштын сабын база бек тудар керек. Көңкөрө јыгылганча, айрууштын сабына кадалганча, калганчы, тынышла... Өлөң ижи — јууга, фронтко түңей. Јут болзо, јутты јут дебей силос салар керек. Ачу-корон каан күндер болзо, көлөткө бедреп, тагкылап отурбай, обоолоор ло керек. Бис эмди мынайда тал түште јуундап отурганыска мен база кородоп јадым. Је канайдар, бу јогынаг бис база болуп албай јүрер улус ийнебис, онызын кемнен јажыарыс? Куучындажып алып, эптү-јсптү иштезевис, санаасагышка да, кол-бутка да јенил ине. Оныла коштой, звеноводтын ижин база да јенил деп канайда айдар. Мен ол керегинде унчукпай јадым.

оны бойыгар көрүп жадыгар. Бир кезек оок-тобыр немелерди айдарга та келижер, та жок, же ол керегинде айтпаска база болбос. Керек десе бу оогош балдар отурган ла жерлерине ичкен аяктарын чачкылап ийер. Оны өрө сал деп кем айдар — звеновод. Өлөнниң оодыгын таштабагар деп кем айдар — звеновод. Эңирде ботко бо, лапша ба кайнадатанын кем айдар, катап ла звеновод. А слер бу председатель бого не келбес деп айдыжып жадыгар. А нөкөр Мундусовтыг ижи оноң жаан да. Же мен эмди ле билип отурым, нөкөр Мундусов түргендеп тур деп. Туку дояркалар кайда, чабандар, трактористтер... андый эмес пе, нөкөр Мундусов? — дезем, айла база бажын кекип отурар.

Жылчы атанар алдында та нени де сезип турган чылап, мен дөөн күлүмзиренип, кэзин жагырып ийеле:

— Акыр, акыр, Норок. Сен тен чын ла... Тегин жерге торбоктын куйругын толгоп турган болдың. Куйрук толгойтон өскө дө тындулар бар, же ол керегинде кийининде. Жагыс ла тудунар керек. Алтын балык ычкынып ийдин, бажын ычкынзанг, куйругынан тудуп болбойтон эмей. Же ол керегинде кийининде.

Саат-маат болбоды, мен бир күн деремнеге шунуп ла түштим. Эңирде бир-эки айылга кирип, чала тыный бердим. Чала куучыным көптөөргө жүрү, будым жүгүрерге туру ошкош. Эмеш бойымды бойым токтодынып, арай ла деп, болор ло деп. Эмеендердин куучындарынан уксам, Мундусов андый ла, Мундусов мындый ла, эки-үч күн баш өрө көдүрбеен ле дежет, Анай жүрүп «...одургакта жолымды» баштаарга шыдарлай берген эптирим.

Жайгы таң удаар эмес — кажайып клеетти. Жанар деп Жажнай-эштин эжигин өт жатсам, чадырда улус кимиректежет ошкош. Бастыра бойым кулак болуп тура ла түш. Улус ла кимиректежет, же нени эрмектежип тургандары жарт угулбас. Айдарда, буттын бажыла, буттын бажыла, ойто чоңчойло, чоңчойло шүлүзинделип туруп иргееге једип алдым. Бу чобыраанын ла арјанда Јажнайдың үни:

— Бу слер тен жаан кижин не...

Эр кижин унчугарда, Жылчыныг үнин кем таныбас:

— Јажыбазанг, Јажнай, јаш бала болбозонг.

— Мен тен кыйгырып ийерим.

— Мындый јараш эриндерден јаман сөс канайып чыгатаң. (Жылчы бир эмеш сүмеленип). Айла бу Јажнайды алдында сөстөбөримде болбоон јок по. Кудай бербен јарашты кайдан алар, куушпак жүстү меге кемизининг көзи тийетен эди.

— Бу канайдат, качан сөстөгөн бу.

— Же бир Кадынга кыра суруп турала-чы. Эмдиге јетире ол эски амбарда сениң бичиген кожогын туру не.

Ат буулайын дегежин
Атпагалы не керек.
Айдыжайын дегежин
Айлы-јурты не керек.

Јажнай, апрель 1946 јыл.

Ол тужунда карын улус оңдогылабаан ине. А мен дезе ылтаным тўшкенче базыт болгон ло эмей.

— Је-е сен ол тужунда сѳстѳбѳдинг не, база ла мынайып јўрдис...

База куучын угулбаста базып ийдим. Келзем ўй кижии кѳѳп калган эмтир. Эртен тура уйуктап јатсам, конторадаг элчи јетти. Оног јуун аайлу неме эдип конторага терлеп-бурлап.

Бѳрў кемнинг койын тутканын билер ине. Јылчы эки-ўч кўнге баш ѳрѳ кѳдўрбеен, эмди улустан эрмек те сурабайт. База та кемизи де кел-беен болбой кайдар. Ары-бери базып, јайкап ла туру. Тура тўжет, кѳзин јумат. Эрдин бир јаны дѳѳн эскинделтип ийеле сананат, ол «эскиннин» ойто бир јаны дѳѳн апарат. Эмди учы-учында белин јўктенип алып баскындай берди. Бу ла ѳйдѳ Јылчынын бел ўйезин омырала, белкенчегин ле кѳксин эки башка этире чеденге артып салган болзо, улустар эки тўнгей галифе чеденге артып салган деп бодогылаар эди.

Анайып турала јуун деп неме башталды.

Ме бу, адылыш эмес адылыш, кезедиш эмес кезедиш. Кандый да болзо, бир эмештен иштеген ле, нени-нени эткен ле. А кем иштебеен? Айса иштебеен кижии чуулчы, адылчаак боло беретен немези бе? Ажынып неге ажынар? Торт кижии ле кайкаар неме, је онызы бойсын.

Улус таркай берерде, мен ол ло јеримде отурып калдым. Јылчы мени кѳрбѳѳчи кижии болуп, столынын кайырчагын ачып алган казына ла берди. Арбанып, чаазындарды јара-мыра тартып, учында ла тўкўрип ийеле, м-м, дейле отура калды. Председатель андый шырагкай болбой база, андый ачынчак болбой база. Камык иш јада калган, улустар јылбай јат. А мен мыны кѳрўп санан јадым: кижии деп неме кандый сўмелў, је ажынып сўмелензе кандый, кандый эби јок. Кижии деген адын ундыгылап ийетен бе кандый, је канайдар.

Учы-учында Јылчы мени кѳрўп ийди ошкош, эйе, чын кѳрўп ийген эмтир.

— А бу сен не керек мында?

— А мен кайда болотон кижии?

— А ѳлѳн, план! Улустар, аттар, тырмууш.

— Је мен звеновод не!

— Је барар керек. Сенин ордынга анда ишти кем баштайтан?

— Айруушта баш бар, тырмуушта баш бар, атта баш бар, колхозто до баш бар. Айдарда, бригадада да башту-кѳстў улус бар ине. А мен звеновод кижии...

— Јок, бу уулдарга бир онду иш берерге болбос, мениркей ле берген турар. Бу неге јараар.

— Қажы ла киж ижин бойы билер не, мен звеновод киж и...

Чала мени ондоор күүни јок болордо, колым јангыйла «јем бедреп» јуре бердим.

Јонјойдын өлөнгин обсолуор болуп јадып, бир бидон неме ичип отурзам, ме, нөкөр Мундусов кирип келбезин бе.

— Бу сен бригаданга барбаан ба, Норок?

— Је мен звеновод не, нөкөр Мундусов.

— Ну-ка, эмди ле атан. Мының кийининде менин көзиме көрүнбе.

— Бу айылдын ичинде күчүк ле јок эди, нени «нукалай» бердигер?

— Эртен-сонзуннаг уполномоченный келетен деген, ол тужунда звеноводтын ижин, отчедын угарыс.

— Је карын кудайга баш! Карын агына-көгине чыксын. (Бис экү кырмалажа береристе, Јонјой айлынан чыгып јүрүп калды). Байла карын ол Јажнайды мен токтодып алдым, оног башка уят ине, уят. «Аймактан-эштег киж и келзе, алдырып угугар, албатыга незин јайарга» деп токтодып албай кайттым.

— Бу немени айдат?

— Билбеечи болбогор, өгөөн? Ол Јажнайды оны көрүп... Слердий киж и ондый киж ини ыйладар ба? Карын болужардын ордына јабыс көрүп... Эр киж и күчтү эмей база, үстине председатель киж и болзын... Тен уят кайда, өгөөн.

Байагы јызырап, күзүреп турган Јылчы оп-соп тўже ле берди, үнин бызадып ла ийди.

— Бу сен тен улаарып отурган болдың?

— Эне, уйуктап јадым... Карын, полномочный кел јатканы јакшы.

— Бу тен чын болзо, јакшы јок.

— Мени байа конторадаг не чыкпай турган деп, је бот, оны айдарга, а слер дезе... Айла канайып турганаар, өгөөн, туку алдындагы неме ни кодорып. Туку Кадын ичине кыра сүргенинег бери кодоргон дейт. Ол гужунда меге барбаан деп, мени көрбөөн деп, айла канайып турганаар, өгөөн? Је өскөзин полномочный келзе, ол тужунда бойлороор айлажатаг туругар. Закон ажыра ба, айса канайда.

— Бу тен канайып турган уй киж и. Бойы ла аракыдаткан, оның кийшинде... Јок сан ла башка неме. Је канайдар база... Сен звеновод, албаты-эш башкарып турган киж и, сенин сөзинг база сөс, айдыжып-эштеп, ары-бери табыш этпей...

Бешпок ло Норок мынайда куучындажа, куучындажа аттыг бир колын јырс такалап ийдилер. Эмди изү таканы туйгакка јапшыра тударда ла, киж ининг оозынаг чилекей јайрай бергедий, амталду јакшы куйук јытана берди. Мындый јакшы јыт болзын, аттыг бир ле колы така-

лаары арткан болзын, куучындары журт ичинде чөрчөккө кире жастаган Мундусов керегинде болзын, а ол куучы. дезе божобогон. сырагай жыл-бүлүзи, сырагай амтандузы эмди ле башталгай база.

Семис койдын кабыргазын тижеерле сыйра тартып отурала, учына жетире сыйра тартпай, кемигер туура салып койгон эди, андый жаш үрен энеден чыгардан болгой, түүлбеен де болбой. А неге мендеер? Эмди де такалаарга ой жедер ле. Онын учун Бошпок Норокты байагы сүүш ош-кош куучыны дсөн кыстап ла келди.

— М-м, айдарда андый ба? Сен ол кылыгыгла жаан жеткер де эдил салатан эмтиринг. А не де эмес. Мындый неменин кийининен кижиле сил-бектенип те койордон айабас. Жок, бу уулдар не ле болотон эмтир.

— Ол тен балазы-ы, өгбөн. Слер оног өскөзин уккан болзоор, а?

— Андый неме кыйынга жуук, Кыйынга да жуук эмес, а кыйын.

— Же не де болгон болзо, эмди ол ой өдүп калган, же уксаар ла. өгбөн.

— Акча төлсө турган эмезинг, айт ла.

— Же жеткерге не жетсин, ого не жетиретен. Ол чөрчөк ошкоч неме ине

ТОРДОК ЛО ТОРЛОМОЙ

(Беш тоормош жарганча)

Ай, ай, а-ай! Кандый жакшы уулдар бу! Кортоншторды слерди, јос јарып үренгилеп алган. Јаңы тура, айыл-јурт тударга јат. Бу экүниң эптүзин, кол-буттарының капшуунын.

А эмди бу ла ойдо конторада акча үлеп јат. Магазинде нек-сак немелер келген ошкош эди, је оны сырай...

Бу јүзи кызарып келгенче агаш көжүүрлеп јатканы кемизи болотон? Көзине јеткенче бөрүги түшкенче ол јангыскан неге албаданып јаткан кижии. Је, је чырмай ла, чырмай ла, јүк чырайың көргүзип берер. А-а, бу Торломой туру не. Је, је. Ол анайып јангыскан албаданыштың бажында киндик деген немези јеринен көчөр болзо, ол тужунда кыстарлап базар. Торломой бабушкалап базар эди. Көрмөс бир јарчааны андандырып болбой, эмдегенче ле бужал-сары болуп келгенче мыжылдап јатканчи.

Көрмөстин көжүүрин ийнине јетире көдүрип келерде, Торломойго бойының мыжылдаган тыныжы да јап-јарт угула берди ошкош. Өскө до иш эткенде мыжылдаган табыш ого таныш болгон.

Је канайдар, черүден јаңы келген кижии болуп јат, онын үстине бойдон болуп јат.

Је кандый да болгон болзо, самолетко, поездке де отурган, улустар, городтор до көргөн болзо, бу тоормошты антара салыжып ийерге ол пилораманың јанында турган Тордокты не кыйгырып ийбес?

Кижии кайдөбөн лө јүрер, нени ле көрөр, је колло иштезе оноң болуш болор эмес... Э-эх, көрмөс база өчөш лө. Көстөринен јаш сызылып келгенче албаданып јадып, көрмөс кедерлеп јаткан тоормошты антара салып ийеле, тен үшкүрип те эмес, а бышкырып ийди ошкош.

А бу ойдо Тордок өрө-төмөн учуп турган киреениң миистерин көрүп, чек ле бажы айланат. Бажы да айланып турган эмес, а сагыжы чек ле бу алтайда эмес.

Ол өскө неме сананат:

«Акыр, ол јоон уйдын торбогын сатса, үч јүске једип айабас. Јок, јок, јетирер керек. Јайгыда бир-эки күнниң бажында јылу суула тузап турган кижии, курсакка үредип алза, аш берген кижии, маат јок... Је оны тузап-эштеп ле көргөй база. Онын кийининде бир мумпук таап алатам

болзом (Тордок чочконын обедтеерин, ужиндеерин, завтрактаарын санып ийеле), је акыр онызы токтогой. Бот эчкини тудар керек. Онын сооказы! Көрмөстөр кижинин жаман чеденин кырлап, сөөклө, капустазын отоп салар болор. Огородты айландыра аткакту эмик керип салган киж, эчкидег болгой оогош то балдар кирбес эди. Эмигин телефонист уулла эрмектешсе, аткактын бойым да боролоп албай, малтала... (Бу өйдө Тордоктын көзине министри эмтерилгилеп калган уштулчан малгазы жап-жарт көрүнүп келди).

Аткактар эдерге турарымда, акыр, ол паратаны кадап алайын дегем. Көрмөс жандырайла, кадулары чек ле кармак. Туку алтан салковойдын куртушказын ойорго онынг нези турар. Эмди оны жамагадый ого түней өң дө жок. Ары-бери жүрзе, жамачылу немени оны... таныш-эш киж жолукса, не деп сананар.

Таныш улус дееримде, бооро Шебалинге жүреле, көрмөстинг механигинег он беш салковой акча алган турум не, эмди ол жолукса... је бу айдынг акказы кем жок болор керек. Кем жогы жок болбой кайтсын, је ол көрмөстинг учетчиги ле бастыра керекти үреер болор. Нени ле этсен, спор ло спор, чууган ла чууган.

Акыр, бу айда айла мен нени эткем?..

Акыр, ол бабушка өлөрдө сөөккө жүргем — бир тегин күн өткөн Шебалинге пыймага барып жүргем — экинчи тегин күн. Чындап, Горный дөби мал айда деерде мойножып, база бир тегин күн өткүрген турум не, је арткан күндөр ончозы ла бүдүнге ле болор керек. Акыр, база... жок, жок.

Эмди ол төрт күн сөлөс тартканын канайып чийди болбогой? Тен ас ла болзо... (Бу өйдө Тордок Коношто тазине жетире тонуп калган силос ачканы сагыжына кирип келди). Ол күн Тордоктын эжегине така салбай, жүк ле бажы тужын ылтарып алган пыймазы кантырайа тоно бергени көзине жап-жарт көрүне берди. Ол тужунда тоң силосты төрт толуктап чаап, чаап чанагына клаттап алган экелген. Дояркалар Тордокты ат өлтүрө минген деп, короннынг үстине корон түжүргөн эди.

Тьфу! Дояркаларга да тегин айтырганым керек жок. Онын ордына эки норма бичизин.

Акыр, алты күн эчки тараганым кайда? Күнине бүдүн жарым да килограмманг да болзо... у-у, туку канча эмеш! Орто тооло, күнине төрт салковой беженнег де болзо, је бежен акказын чачып та ийген киж... Жок, жок, кем жок эмтир.

Эмди прицепщик болуп жүргеним кайда? Эки күн Тобоонунг таппай калган эчкилерин бедрешкеним кайда? Акыр, база не эди? А-а, төрт күн изиген аш күреген турум не... Жок, жок иш болгон ло эмтир! Бот, бот андый ла макалду болзын! Эмди жагыс ла ол көрмөстинг спорын өдүп алатан болзом, жаан боочы ол. Учетчик кижизи айса андый немези бе? Онынг учун уулдар оны «Спорим» деп чололоп алган туру не. Эмди жа-

ныс ол Споримди жеңип алатан болзом... Тьфу, споритажарга турарым-да, таайымнын чыккан күнин «жунганым» кайда? База бир күн тегин өткөн туру не. Же-е, мыны тен, аай болбос неме андый не, андый.

Тордок мынайып ла сананып турганча, онын талбак кулактары пилораманын куруга айланып турганын жап-жарт угуп ийди. Туку байа таайынын чыккан күнин «жунарга» айылдап барган шулмус сагыжы чүрче ле мында једип келди.

Ба-таа, эмди Тордоктын көзинде байагызындый санааркаш та, туйуксыныш та, не де јок болды. Эмди Тордок бастыра быйы сүүниш, көөрөш турды. Сок жагыскан сүүнип, күлүмзиренип турган кижини тууразынан көрөргө кандый јараш. Бир де төгүн јок, бир де кедер јок. Јап баладый ап-ару ла эрке.

Байа Тордок тегин күн өткүргем деп турарда, көзинде кирбик ле јок ошкош эди, а эмди? А эмди дезе бүдүн тоормош пилораманын бир учынан беш-алты јалбак болуп чыга берерде, көзинең кирбиктер өзүп келген бе, кандый тен тирү-тирү кылгандар атырайыжып келди... Байагы тыс ла этире килейленип калган эрди де «батаа, канча штакейтник болгой не деген сөслө кожо чачыла берди.

А Торломой дезе ол ло бойы тоормоштын үстинде тогуп калган отурды. Ал-сагыжы бу алтайда эмес болгодый. Черүден жагы ла келген кижн болзын, үстине тоолу ла конбоон болзын... кара ишке айла не салгылап ийген.

«Ба-таа, канча штакейтник болгой не?» — деп, туку байадаң бери сүгүнип, эмди чек ле сүүнижине тойо берген Тордок Торломойды кыйгырат:

— Ой, уул, бери бассан! Бу тен не аайлу неме туру! Канча кире јостор, плакалар... Јазап кургада ла, структаган кижн...

— Межик те эдерге јараар, өргөө дө эдерге јараар дезег?

— Је оноң до өскөзин јазап эткен кижн. Штакейтник те этсе, кандый эмеш.

— А этпей, эдер ле...

— Э-э, айдар да ла андый болбой. Бир бирүзинин ичи јарыла берер эмей. Ич деп немелеринин күйүнчектери... тирүге ле јалбырай бергилеер.

— Тордок бот кандый эмеш! Көрмөс айла ончозын билетен болыптыр ине.

— Туку нени билер эмеш. Кижинин ичи-буурын да билер. Мынды уулдарды молодец дезег, эмеш ас болгодый... је база нени билерин, Тордок? Айт ла! Калганчы солун табыштарыңды төк лө. Кижинин кулагы сүүнзин, ичи-бууры кычкайланзын, агыт ла...

— Је сени билбей. Сен туку армиядан келген кижн болуп јадың. Солун кижн нени ле айдар, ого удур нени айдатан эди. Кер-мар айдайын да дезег, арай эби јок неме ине. Айла армиядан келген кижн бир

эмещ амырап та албас. Бу кезик уулдар черүдег келгенде, чек ле алдында бир де иш этпес неме чилеп, колдоры карманда жүретен эди. Бир ай, эки ай аракыдаар, клубтаар. А база бир ай кирезине кайдöөн, кайдöөн үренип баратам деп жүрер керек. Бот үчинчи айда аракы келишпей барза, клубташ божозо, үренип барарга сондоп калдым дейле, бир жыл кирези иштейтем деп агын-көгин бу ла тужунда чыгара айдар. Баштапкы ла жылды канайып, канайып кыйыштырып алзаг, а экинчи жылда не болзын. Туку канча жыл öдүп калган деп, көс жумбай ла айдып, үренер деп кыгыс та этпейтен эмей. Чынынча айтса, үредү деген неме ол не керек. Кой кабырарга туку кайдöөн де үренип барар? Тын желгиндерин тапту жоон будак ла обырлап, көдүретенин күстен ле ала азыралга тургузатанын оны кем билбес, бого база үредү керек пе?

Бистер баштап черүдег келзебис, бастыра улустардый теп-тегин болбой жадыбыс ине. Улустар көрзин деп баштап тарыйын көп эрмек те айтпай, шүүнип, төп болорго албаданарыс ине...

Телекейлик айалга керегинде бе? А не көп куучын керек. Телекейлик айалга керегинде мен слерге айдып берерим. Жуу-согуш болорын-болбозын мен слерге ончозын айдып берерим. А не айтпас? Айтпай! Билер де билбес эмес. Туку служить эткен де. Туку Күнчыгышта, туку Күнбадышта, туку командировкаларга жүрген де. Жаңыс Новосибирсктин де вокзалы керегинде куучында — бир же деген солун лекция. «Мен туку Хабаровскка командировкага жүрүп, онын вокзалын...»деп куучынаарды баштап ийеле, байагы ла Новосибирсктин вокзалы керегинде айтсагар. база да сан башка солун, төп эрмек боло берер. Бис ончобыс служить этпей, а...

Je бот мынайда жанып келеле, бир ай өткөн соондо, бир жакшынак күнде:

— Не болгон?

— А-а, бу бир солдат уулдар колдомдошкон.

— А бу кайткан, не болгон?

— Бойлоры озо іажынгылаган.

Je бот бу ла күннен ала бистин солдадыс үрөнөтем деп шыйдынып јат. Үрөнөтем дегенин алтай тилге көчүрип ийзе. мокоодып турум дегени ине. Э-э, калак, арга јогысты кемге айдар база.

Байадан ла бери шык бололо угуп турган Торломой эмди жагы учукты:

— Эмди оныла нени айдарга турганаар, өгөөн?

— Мен лекция айтсам, андый кижинем, көндүрө, чике айдып болбозым. Байагы тутурбас ат чылап, жаңыс ла јерге айланыжа берерим. Je бир көндүгип алган кийинимде мени тен, је онызын бойсын... Бу лекция аайлу неменин башталганын орус тилге көчүрип ийзе. «цветочказы» дейтен...

— Айдарда, бу тоормошторды ончозын жарганча, мен «ягодка» дейген немезин амзап ийетен эмтирим.

— Билбей жадым. Арай ла бышпаан ла неме болды ба. Тонг өткүрө кылчу болуп, тиш каштакталбазын.

— Же канайып ла бүктегер, солдат кижии оноң алдыртар эмес.

— Слер менен эки аякты озо ичкен кижии, же онызын слердег кем де бляшпай бат. Мен алдында жүрөримде бу улустың эрмегин керекке албайтам, улустар жаңыс бүгүн ле мынайда куучындажып турган деп бодоп туратам, же эмди көрүп жүрөп болзо, чек өскө неме эмтир. Чынын ча айтса, өскө неме жок, ол ло озогы бойы. Туку жаш тужумда улустардан угатан эрмек — бүгүн слердег катап угуп жадым. Эски ле, озогы ла бойы. Солун неме жок эмтир. Же айландыра бу көрүнип турган бу арка-тууны эски деп айдып турганым жок. А улустың эрмек-куучынын ол ло бойы артып калганы, сыраңай да солун неме эмес. Кижиде кандый да эмеш көдүрингилү амаду, жок амаду да эмес, же оны жаан сости кайдалы, же кандый бир көдүрингилү күүн-санаа болор керек не. Ичкери бир де алтам жок. Ол айылы-журтысты айланган чеден-кажааннаң ырап, оны ажып барбаан эмтирис. Кижии кижиниң куучынынан ла немени сезип ийер не, же канайдар — жаңыс калып та. «Сен китель кийеле, көп лө көөрөбс» джетени эмдиге жетире артып калган.

— Бот, бот, Торломой, сен меге эмди эмеш жарай бердинг ошкош. Бот эмди бойыңнын сагыжыңды чыгара айда бердин. Бот молодец! Бол мындый ачык-жарык уулдарды сүүрим!

Же мениң ачык-жарыгыма жетпей ле... каткыга-кокурга көчүрбей ле.

— Бот, ол кийип алган кителиң керегинде айдарыңда, бот ол төп эрмек.

— О-о, бистер каарып, өчөп айдарга — мастерлер! Кайдар эмеш деп айдып ийеле, жылымзу-у күлүмзиренип, сакып отураарыс.

— Же акыр, Торломой, бис мынайда куучындажар болзобус, бу тоормошторды да жарып болбойтон эмтирис, оның ордына...

— А нени эдер, иш түрген жылар.

— А бис экүниң ижибис түргендеерге турган эмес, а тилибис.

— Чындап та, бис экү өчөжип турарыста ортозына кирее жарбына ла туура жүре бербезин, эмжик-эм'ик жостор чыкпазын.

— Таай, көр ол жосторды. Кайран агаш! — деп, Тордок айдат.

Кыйа чыгып брааткан жосты көрлө, Тордоктың чырайы ыйлаарга турган немедий, жүзи-бажы бир ууш болуп бош үреле берди.

Эмди олор киреелерин-шаанчактарын уштугылап, үн жоктон ло иштенгилейт.

* * *

Кайран уулдар, кайран жниттер! Бой-бойлорын бош үрей айдыжып салдылар. Бир ле болбос неме учун бой-бойлорын... э-э, чалто-о!

А деремнеде дезе, бӱгүн дезе, конторада дезе, акча үлеген очередь дезе бош түгенип браады, а магазинде дезе, там ла чӱйилип јат. Эх, куру калатан јадаар, концерт слер экӱ јогынаг ӱдӱтӱн јат. Бу кожонг-комутту, тӱймеендӱ кӱнде, туку алдындагы Терзен ӱгӱн эзен јӱрген болзо, кӱс кӱрӱп аяабас эди. Бу јурт мынайып тӱймеп јадарда, айла, кызыл энгир јапшыра не болотонын тоолой берер эди. Је канайдар, Терзен де ӱгӱн јогынаг эртен-сонгун нӱкӱрлик јаргы аайлап берер болбой. Ичтинг јаманын талкан чыгаратан дежерде... Јок, јок талкан эмес, бу мынын адын не дейтен эди? Је тӱнгей ле аш эмей база, ичтеги јаманды чыгарза...

Бу ажаныш эмес, а эртен бойлороор. «Мынча да числодо, нӱкӱрлик јаргыда, мындый-мындый бир кезек коомой кылыктуларды салковойло штрафтаган. Ондыйлардын тоозында... «Та Бошпок, та Норок, та Бийен, та Мундусов ӱгӱн тӱнгей ле чакпыга, тузакка тӱжер. Је кӱрӱп ле тураар, «Алтайдын Чолмонына» тӱнгей ле чыга конып келбей база.

Је карын, бу эки уул, ол јеткерге јуук немедег кыйып, је карын, је карын. Арјаннаг ырызы тарткан ине.

Ырысту јӱрӱгер, уулдар, тоорможорды ончозын јарып алыгар, уулдар. Кӱп чугулданбаар. Јолыгар ырысту болзын, уулдар!

Тордок киреениг разводын јыгындап јат. Келтей кӱзин сыкыйтып ийеле, киреениг миизин шыгаалап јаткан чырайын. Ба-та-а! Айла кирееш шыгаалап јаткан кижин оозын база арбайта ачып алатан немеги бе? Тен орбойып калган эмей. Кижин ӱлбӱзӱ, нени ле кӱрӱр эмтир. ӱлбӱн кижин алтын да аяактан аш ичер дегени чынга јуук эмтир.

Чындап та, Тордоктын ол оозын арбайта ачып алган болчок бажын фотолоп алган кижин. Онын кийининде «Театр» эмезе «Искусство» деген журналга ийеле, мындый да драманын тӱс геройы артист Тордок деп бичип салган кижин, киреезин мынаар айрыла, јангыс ла болчок бажын...

Јок, кӱрмӱс арай ла јарабас болор. Бастыра керекти ол кулактааш бӱрӱгин ӱреер болор. Бӱрӱгин келтей кулагы «за» дейле, санг ӱрӱ болуп калган, а келтейи «воздержался» дейле, санг тӱмӱн болуп калган. Је кулагынын ичиндеги тоозыны, байла, фотого согулбас. Кара тозынын ӱстинег бир кат киреениг такпайлары јада берген де, ӱстине киреениг такпайлары кижининг эди ошкош ак неме болзын сырангай ла билдирбес ине.

Је бир эби јок јери — мойны тужы эмтир. Айла, бу канча кат чамча кийер кижин. Айылында чамча артпаан болбой: футболканын кыры кӱрӱнет, сары, кӱк, ногоон чамчалардын јакалары кӱрӱнет, онын берјанда телегрейка, онын берјанда талыркай плащ. Меелейн де тӱрт по, беш пе кат эмтир. Тордок бойы та кажы алтайда болгой, чат ла неме билдирбейт. Онын санаа-кӱӱни канча этажту, канча кыпту болбогой?

Кожо иштеп јӱрзе ончозы кӱрӱнип келбей база. Тордок тууразын-

да базап ла жүреле тонуп калган Тордок болбой, је Тордокты бу тоор-
мош чылап жарып ийген болзо, улустар кайкажар эди.

Јок, јок, бу кийип алган кийнимле Тордок артистке арай ла жара-
байтан эмтир. Је кѳрмѳстиг жуурылып калган кѳзи, арбайта ачып ал-
ган оозы — чын ла талантливый артисттиг бойы. Кѳрмѳс бѳдерде де
чонг болуп бѳткен. Коомой эмес, эптѳ-эптѳ, быжу!

Је бойсын, иштенип јаткан кижиле берижип... Қарын, кирезин ја-
зап алды ошкош — јѳзи-бажы тѳзеле берди.

АДАМНЫҢ АЛКЫЖЫ

Тышкары карануй. Туранын жабынтызы чачыла бергедий салкын согот. Паратанын калырап турган табыжын уксан, анда кем де баш-тактанып, ойноп тургандый.

— Кар жаадырбаска турган салкын болбой бу — деп, адам айтты. — База ла бир эмеш жаабай турган болзо, мал-ашка јакшы болор эди.

— Кар жааза карын јакшы. Ол тушта кајудан чанак-чаналу јынылаар эдис — деп, мен унчуктым.

— Је болор, уйукта — деп, адам айтты.

Мен бир јанынан аңданып алдым. Тышкары салкыннын табыжынан чек уйкум келбейт. Бир јанынан не уйкум келбей турган дезе, байа түште нөкөримнең чананын бууларын аларга куучындашкам. Экинчизинде дезе, бүгүн түнде кар жаап салза, кајудан эртен канайда јынылаарын сананып јаттым.

Адам та нени сананган болбогой, менең сурады:

— Таан, уйуктап калдың ба?

— Јок. А не?

— Тегин сурап турум... А бот сеге, Таан, кандый бир нөкөринди ачындырарга келишти бе?

Адам чалкойто јадала, танкылап турган эмтир. Папирозынын оды карануйда бирде кызарып, јаан көрүнөт, бирде кичинектеп, јоголо берет.

— У-у, мен бу ла јуукта бир нөкөримди так ла тегин ачындыргам. Партанын үстинде ручкам јок болордо, оны сен алган деп айдарымда, ол албагам деп ачынган. Айдарда, мен оны јудуруктап ийгем. Ручка дезе партанын алдында јаткан эмтир.

— Је онон ары не болды? — деп, адам јара киришти.

— Урок божогон кийининде, перемен тужунда, мен ого јууктап келеле, — мен сени уурыга тутканымды ундып сал — деп сурагам. Ол «је» деп айткан.

— Айдарда, андый ба — деп, адам унчукты. — Сен јакшы эткен эмтиринг.

Адам база ла папирозың тартат. Ол нени де сананып турган ош-кош Кем билер, айса мал-аш керегинде, айса кыштын эрте келгенин сананып, неге-неге кородоп турган.

Адам бу күндерде иштегн эйинде јанып, менле куучындажар боло берген. Алдында андый эмес болгон. Иштегн келзе, эзирик, эмезе калагы турар. Онын бажында энемле экү табыштанып, чугулдажып туратаны кайда. Энемди јаантайын акча бер деп ээрежетен.

— Ада, сен база нөкөринди ачындырдың ба? — деп, бажымды орынпаң кодүрип, мен сурадым.

Адам унчукпай јадала, үшкүрип ийеле, учында унчукты:

— Таан, је бот сен јолдогн нени-нени таап алзаң, оны канайда-рын?.. Је нени эдер эдинг?

— Нени таап алганыңды озо баштап көрөр керек — деп, мен айттым. — Ручка, карандаш, чернильница болзо, кем јылыйткан деп балдардаң сурагай. Мен јылыйткам дезе, табыштырып берер. Ол ло.

— Онызы чын... Билеринг бе, Таан, — деп, адам араай айтты. — Мен бүгүн магазинде бир кижини сенде ујат јок кижн эмтиринг дегем. Чын-чын, анайда ла айткам.

Мен адамның нени сананып јатканын јангы ла ондоп ийдим. Ол бойының бурузы керегинде сананып јаткан эмтир. Је нениң учун ол өскө кижини ујадың јок деп айтканын билбей турдым.

— А не, ол кижн слерге нени эткен? — деп, адамнаң сурадым.

Адам орынпаң турала, мениң јаныма келип отурып, бажымды сыймайла, айтты:

— Билеринг бе, уулым, бүгүн мен магазиннең танкы, серенке аларга карманымнаң акча кодоргом. Оок темир акчалар ла база бир салковой чаазын акча бар болгон. Салковойды јалмаш карманга сугуп алгам. Оок акчала эки пачка танкы, серенке аларымда, олар јетпей каларда, байагы салковой акчаны алайын дезем, ол јок эмтир. Бастыра кармандардаң бедре, јок. Тактаны ајыкта, јок. Кийинимде турган эр кижини слер ле алган ошкожыгар — дедим. Ол «бу слер канайып туругар» деди. Јок, слер ле алганыгар деп база ла айттым. «Слерде кичинск те ујат јок» — дедим. Оноң бир пачка танкы, бир болчок серенкени алала, магазиннең чыгып јадарымда, байагы эр кижн айтты:

— Туругар, былар, туругар. Акчагар бу јадыры не.

— Тактада да јок болгон. Слер оны билеригер — дедим.

— Јок, былар, ол слердин таманыгардың алдынаң артып калды. Бу садучы да, улус та көрди.

Улус чын-чын дешти.

Мен акчаны алала, быян да айтпай, јанып ийгем. Ол ло... Бот эмди мениң мандайымды, өзөк-буурымды ујат ойто өртөп браат, уулым — деп, адам айтты.

— Слер эзирик болгон болбойыгар? — деп, адамнаң сурадым.

— Јок, балам, как элүүр болгом — деп, ол унчукты.

— Эмди канайдар? Ол кижини билереер бе?

Адам тагкыны тартып, бажын салактадып алган отурды. Тышка-ры салкын эмдигече күүлеп, табыштанып турды. Тураның ичи кара-пуй. Каа-жаада ла адамныг тартып турган папирозының кызыл оды тураныг ичин билдирер-билдирбес этире жарыдып ийет.

— Билерим, је бир де катап куучындашапагам — деп, адам унчукты.

Мен адама да ол до кижиге килемжилү санана бердим. «Уйады јок деп тегин кижини айдарга јарабас. Кажы ла кижн уйатту» — деп, ичимде санандым.

— Ада, сен ол кижини билбес, болгобос јанынаг тарындырган ине — деп, адамды токунадып айттым.— Мен нөкөрлөримле ачыныш-камда, бурулу болзом, ол ло тарыйын ойто эптү боло бередибис. Сен бойының таныжыңды јаманымды ташта, анайда айдарга сананбагам деп айтсан.

— Айдарда, сен мени оныг алдына барып, јаманымды таштазын деп јөп чыгарып туруг ба? — деп, папирозын түгезе тартып, адам айтты.

— Айса — деп, мен айттым. — Ол керек дезе сүүне берер.

Мен оног ары непи де айдарга санандым, је уйкум ксзимди ал-банла јумдурып туру деп билдирди. Ол тарыйын уйуктаарга бажымды јастыкка салып, јуурканымды јабынып ийдим.

Адам мени јуурканла јазап кымыйла, барып орынына јада берди. Салкын күүлеп, сыгырып, калырап та турды. Мындый тўнде энем боль-ницада кандый јадат не? Ол удабас ла больницадан чыгар деп адам айткан.

Эртезинде мени кем де араай ойгосты:

— Таан, Таан, тур, балам Уйку јеткен, болор.

Мен ксстөримди ачып көрзэм, мениг јанымда энчейип алган адам турды.

Мен туруп келдим.

— Билеринг бе, Таан — деп, адам сүүнчилү айтты.— Мениг јасты-ра эткешимди ол таштап ийди. Ачинбазым, өөркөбөзим дийт. Эмди акту кижини анайда качан да айтпа деп айтты... Балам, сениг мени анайда этсин деп айткан јакылтанг учун јаап алкыш болзын... Быя-ным јетсин... Је эмди тур, чайла. Бүгүн эненди больницадан чыгарар. Ого кожо барып келерис.

Бис экү район јаар атандыс. Меге нениг де учун сүүнчилү. Ол сүүнчи, айса, адам мениг сөзимди чын укканынан ба, айса, ол мени баштапкы катап бойыла кожо алганынан ба, айса энемди бүгүн јазы-лып калган учун, больницадан чыгарып јатканынан ба, је сүрекеј сүүн-чилү, ырысту кижн мен деп бойым керегинде санандым. Байла, адам да сүүнчилү, ырысту. Мен анайда ла ондоп јадым.

* * *

Алтын-Көлдө ак туман.
Алтайдын тыныжы токтоп калгандый.
Жышта агаштар соокко чыдашпай,
Жылынарга озор кызынып алгандый.
Корон соокторго койон калтырап,
Колдорын согунып, аралда секирет.
Түндер сайын түлкү де чөкөп,
Түлтүйип алала, чычкандар кетейт.
Же калың кардын алдынан чычкан
Жемидин бедреп, качан да чыкпас.
Күн де чыкса, күрт алдынан
Күлүрт эдип, күртүк те учпас.
Чакпынын тилинде балыкка көргүлөп,
Чала бүтпей, киштер өткүлейт.
Жас келер деп, агаштан учкылап,
Жаңыс ла тенек тийиндер бүткүлейт.
Чындап та, удабас ээн тайгадан
Чыкыраган сооктор жүре бергилеер.
Курбыйа тонгон кушкаштар сыйкылдап,
Куру мөштөрдөн курсагын бедреер.
Алтын чачту күн ле келзе,
Агаштар ужыган буттарын жылыдар.
Кайыңнын суузы тамыры сайын
Кан тепкедий, тартылып жылыжар.
Ол тужунда ойбок актарда
Омок бийени күртүктөр бергилеер.
Жажыл шалын жабынып ийеле,
Жалаңга кайыңдар ойынга келгилеер.
Кайылган кадын суузынан ичеле,
Кандыктар бажын көдүрип келер.
Күрк тамандар күнге удура
Күлүмзү көстөрүн ачкылап ийер.

Күүктин үни алтайга торгулза,
Күн келдилер ойгонып келер.
Күйе берген жалбыштый чечектен
Күннин де көзи кылбыга берер.
Бастыра ла өскөн өзүмнүн жыдынан
Бажын айланар, телекей тапчы.
Өзүмдер ырраган ол кыска ойлор
Өдө бергенде, сүрекей ачу!
Ол тужында сенин санаанга
Jүзүн ле башка немелер кирер.
Jүс будукту јерине көргөндө,
Jүрүмнүн кыска немедий билдирер...
Је, бажыска кирген сагышты ундып,
Јенистү јышла бис өдөөлдөр.
Јурап баштаган јаскы күндерге
Јууктай туруп, катап көрөөлдөр:
Алтын-Көлдүн тожы ачылып,
Јайым толкузы јайкана берди.
Ак байканы салкынга элбиреп,
Апагаш, апагаш кемелер келди...
Сындарды төмөн сындары элбендеп,
Сыгындр ээчижип, сууга түшкилейт.
Тура түшкилеп, баштарын канкайтып,
Туулардын јаражын кайкажып
көргүлейт...

Алтын-Көл. 1969 жылда.

ЈАРАЖАЙ

Бу јаан залда,
 бир ле јерде,
Сүреен јараш кыс отуры.
Бу жүрүмди кеен өдсргэ
Сүүнчиле торт күйүп туру.
Тожыладый кбс јаркынду,
Торт ло јаскы толу ай.
Тегенектү курч јалкындар
Чек кемди де жууктатпайт.
Јанында ончо эбире јерди
Јарыдып ла тургандый ол.
Чүми ле јок тегин бойы
Чек ле күйүп турган от!..
Түмен чечек тең бзүп,
Түней турат јаланда.
Је олордын бир-бирүзи
Өнгжүк турар мынайда.
Кижн чындап ла санана
Берер эмтир аайлабай:
Ырыс па бу? Салым ба,
Јарык бүткен јаражай?..
Је кемге де бу сөстөр
Јарабай турган болбайсын.
Кызылын талдап, улустын
Канайдар — дежет— борозын?
Ак јаланда, арка-тууда
Куштар учат јер бүркеп.
Кара,
 сары,
 агы да бар,
Кызыл,
 өлө,

көк, күрен...

Je оlor бир де јаражын
Блаашпай јат күйүнип.
Улус дезе торт јарыжып,
Јарангылайт кийинип...
Je, чын, биске,

улуска,

Јажына јараш ас ла ас.
Јараш јокко ырыс та,
Јакшы сәс тә табылбас!
Кујурзыган эликтий,
Јарашты бис бедрейдис.
Сууга түшкеи ан-куштый
Ого мендеп келедис.
Биске көрүштинг телкеми,
Билерининг теренги,
Карузыганынын арузы,
Кату болорынын карузы,
Ичкери јүткүштинг јалбыжы,
Иш эдерининг алкыжы —
Јүрүмнинг јаан јакшызы,
Сүрсен керек —

јаражы!

Эзиндү бийик чанкыр јок.
Јалаң јерге мөш өспөйт —
Эжин јылыткан куу јүрбейт —
Јараш јокко — јүрүм јок!..
Бир ле јерде, бу залда,
Қыс отуры... баш болгой.
Онын күүн-санаазында
Кандый јараш бар болбой?..

АК ТУНДЕРДЕ ТУШТАШТАР

Ыраак ла кайкамчылу Якутия! Сооктын, алтыннын ла баалу алмаз таштардын төрөли. Түндүк тошту теңис. Ак-кийиктер, ак тундер, ак айулар. Бис анаң артык же нени билерис? Бичиктер, журуктар, фильмдер ажыра бис жердин, албатынын жүк ле сомын ксрүп жадыс. Быыл ырыс болуп, Якутияда болбогон болзом, менин де ол кайкамчылу солун ороон керегинде билерим жаан ла болбос эди.

Быыл бисти, Туулу Алтайдын писательдерин, Якутиянын писательдеринин Союзы кычырган. Якутияда алтай литературанын декадазын сткүрери жанынан обком ло Министрлердин Соведа аңылу жөп чыгарып алганы керегинде нажыларыс биске бичиген. Июнь айдын тал ортозы, бисте соок, күндөр чек изибей, жылыбай жат. Айдарда, Якутияда, Түндүк тошту теңистинг жанында, жай чек келбеген болор. Нөкөрлөрүмнниг бирүзи жылу кийим артыктап алып, күски тон кийип алган, керек десе кышкы кулакту бөркин де чемоданынын түбине сугуп алган эди. Он беш июнда декада ачылып жат. Менин нөкөрлөрүм 13 июнда учуп жүре берген. Мен десе бир кезек туура салбас керектерден улам артып калгам. Он беш июнда Новосибирьде соок салкын, температура жүк ле 14 градус жылу. Түнде ИЛ-18 тагмалу самолет канаттарынын учтарында кызыл отторы жалкын чылап жалтылдап, ыраакта салааланып клееткен тагга удур күүлеп учуп браатты. Бис күнге удур мендеп учуп жадыс, а күн десе биске удур келип жат. Түндүк күнчыгыш жаар учуп брааткан самолеттын күнчыгыш жааргы көзнөгинен көрзөн, Жердин үсти кандый да ак чаңкыр, теңеринин учы десе кызыл сары, түндүк жааргы көзнөги жаар көрзөн не де көрүнбес, карануй. Якутскака жетире беш час учар керек. Төрт частын бажында күннин чогы көзистөргө алтындалып кадала берди. Күн бойы десе кызып калган казандый жаан ла тегерик. Жабыста не де көрүнбей жат. Ак туман, арсыл-корсыл ак булуттар. Якутиянын үстиле үч частын туркунына учуп браадыс. Аэропорт. Самолеттон чыгып келер болзо, тышкары жакыл жай, изү. Температура одус градустаң артык жылу. Кичинек ге салкын жок. Эбире жажыл карагайлар, кайыңдар. Айдарда, сооктын жери мындый изү жайлу болотон турбай? Кару, таныш улустар само-

леттын јанына келип уткып јат. Бу баатыр кеберлү Владимир Михайлович Урастыров — јажы јаанай да берген болзо, омок, тирү јүректү, ойгор күүн-санаалу кижиге, Якутиянын албаты поэди; Моисей Дмитриевич Ефимов — бистин најыбыс, јаркынду поэт, јакшы билгир кижиге. Ол мендегендү меге удур келип јат. «Јакшылар ба, кару најылар?» Бис качанин бери јуук таныштардый, карындаштардый кучактажып, эзендежип турадыс. Якутиянын јерине түшкенин ала ойто учуп јанарга јетире бисти најыларыс кол бажына алып јүрген, сүрекей буурзак ла јалакай уткыган деп айтсабыс, бир де кожумакту болбос.

Иван Петрович Кочеев, Эркемен Матынович Палкин, Лазарь Васильевич Кокышев Якутскага менен бир күн озо јеткендер. «Олор кече телевидение ажыра куучын айткан, үлгерлерин кычырган — деп, Моисей Дмитриевич јолой куучындайт. — Эмди дезе амырап јадылар. Он күндүктин программазы чокум тургузылган. Бүгүн журукчыларла таныжарыгар, СССР-дин наукаларынын академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин Якутиядагы филиалына барарыстар. Кайылбас тог јер шиндееринин научный институту база солун. Ондо база болорыс. Бу ла јуукта Калыма суунун јанында јараттын алдынан тогуп калган бүткүл мамонт чыкканын уккан эдигер бе?» Мен јок дедим. Чанкыр «Волга» чала јабызак карагайлардын, кайындардын ортозыла элейтип учуртып браадат. Эбире түс, элбек, агаштарлу јер. Јагыс ла Лена суунун сол јарады бийиктейт. Якуттар бу сууну Олөнэ деп адап јат. Байла, Олө Эне деген сөстөн бүткөн болор деп бодойдым. Ненин учун дезе якут албаты јебрен тюрктерле тили бир болгоны эмди јарлу. Олордын тилинде көп сөстөр бистин сөстөргө јуугаш, лаптап тындаган, эрмектин учуры да окпыр-сокпыр билдирип турар. Јебрэнде олор Байкал көлдин түштүк јанында јуртаган бийик культуралу үч курукан деп албаты болгоны керегинде јарлу тюркологтор бичигилейт. Байкалдан Түндүк тошту тенгиске јетире өдүп барган албаты, учы јок эл кемдерди өдүп, кыштын алты ай түндү ак тымыкта јүрүм тсзөгөн албаты — тегин албаты эмес. Бу јалтанбас, изү јүректү, најылыкка чындык улус болгоны јарт.

Түште бис Якутиянын журукчыларынын, скульпторларынын айылчызы. Писательдердин Союзы ла журукчылардын Союзы бир турада. Кажы ла журукчы алдынан бойы мастерскойлу, Мында түштүк ле түндүк Якутия. Тошту тенгис, Лена суу, Оймokon, Колыманын Алданнын кырлары, Чурапчанын көлдөри, улустар кандый да чоң, чыйрак кеберлү. А будуктар ак чанкыр, ак јажыл. Кандый да јарык ла сүүнчилү. Журукчылар јайдын күн ашпас, көлөткө билбес өйлөрин јурап јат. Шак онын учун бу јерде күн ажары, энир, таң эрте деп аңылаштыру болбойтон эмтир. Мени анчадала бир журукчынын, качажып адын ундып салдым, журуктары кайкаткан. Элбек, элбек јер, јажыл кыскачак јыраалар, чанкыр көлдөр. Көлдин јанында канаттарынын учтары кы-

зыл, буттары кызыл ак турналар канаттарын жайып, мойндарын коркойтып, суй салып, бийелеп турат. Олор яс келгенине сүүнип, улу теңистинг, кайкамчылу тундук таланыг жаражын мактап жадылар. Бу өйдө Москвада автономный республикалардыг журукчыларынын ыставкалары өдүп турган, онын учун көп солун, эн жилбүлү иштер анда болгоны жарт.

Якутиянын графиказы база тыг жаранып өзүп жат. Калганчы жылдарда анчадала А. Мунхаловтын иштери бистинг ороондо жарлу боло берген. Меге онын анчадала «Телекейди тыгдаганы», «Олүм», «Жүрүм» деген иштери жараган. Афанасий Петрович Мунхалов СССР-дин Верховный Советинин депутады, журукчылардыг Союзынын председатели. Сүрекей төп, жалакай кижн. Бис оныла Якутияда көп катап тушташканыс, Чуракчыга жетире кожо журуктаганыс.

Якутияга келеристе бисти эн ле жылу уткыган, кичееген улус өткөн жылда бистинг јерге келип жүрген писательдер Владимир Михайлович Күнник — Урастыров, Серафим Романович Кулачиков — Элляй, Иван Егорович Федосеев, Степан Феокистович Софронов, Софрон Петрович Данилов, анайда ок писательдердин союзынын правлениезинин председатели жарлу советский поэт Семен Петрович Данилов, алтай ла якут литературалар ортодо најылыкты төзөөчи поэт Моисей Дмитриевич Ефимов болгондор. Олор жүзүн-башка ишти түрген башкарып билер јаан ченемелдү улус эмтир. Кажы күнде, кажы часта нени эдегенин озолодо пландап, белетеп салган. Олорго көрө бис бу ишти жетире билбесис, мындый керекти онду башкарып болбозыс. Шак онын учун биске эмеш уятту да болгон.

Бисти 16 июньда якут најыларыс Якутиянын научный шингжү өткүрер институттарыла таныштырып баштады. Мында научный шингжү өткүрер алты институт бар эмтир. Олор СССР-дин академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин Якутиядагы филиалына багып жат. Мында геология, биология, космофизика аайынча научный шингжүнннг институттары, анайда ок эрибес тон јерди шиндейтен институт, историяны, тилди ле литератураны шиндеер институт, јурт хозяйствонын научный шингжү өткүрер институты иштеп жат. Бис геологиянын институтында Якутиянын рельефный картазын кайкап аыктап турадыс. Мында не јок деп айдар. Менделеевтин таблицазында айдылган ончо элементтер бар. Алмаз деп айдары јок баалу минералды колысла тудуп көрдис. Кандый да тонуп калган кара буур ошкош таш көргүстилер. Бу тонуп калган бензин дежет. Оны кайылтып ийзе ару бензин, айла бийик чындыйлу бензин, агып келер.

Бис мерзлотанын, эрибес тон јерди шиндейтенинин институтына келдибис. Бу Якутиянын айалгазында сүрекей учурлу институт. Ол тон јердин айалгазында жүзүн-јүүр строительстволор, јердег немелер казып алар иштер өткүреринде сүрекей јаан учурлу. Ненин учун дезе

жер жүк ле 1,5 метр теренге эрү. Анан ары тош, кумак, той балкаш биригип калган. Оноң ары эргизип ийзе жер үлүш сас боло берер. Шак онын учун беш-алты да этаж тураларды таш төнөштөрдүн үстине тургузып жат. Туранын алды өткүрө салкындалар, кышкыда тыг тонуп, жайгыда терең эрибей турар учурлу. Ненин учун дезе туранын алды табынча эризе, тура жемирилип калар. Бис директордын заместителинин куучынын угуп божойло, жер алды төмөн шахтага, эрибес жердин лабораториясына түштибис. Мында кумак ла тоштоң бүткен стенелер, соок, эбире ак кыру. Чамчаң түшкен улус соокко чыдабай, өрө мендеп чыктыбыс. Мындый соокто мамонттын үрөлбөй бүткүл артып та калары жолду. Ол табылган мамонттын эди-сөөгин бу соок шахтага экелип саларга белетеп турган дежет. Якутияда кеп солундар, кайкамчылу учуралдар бар. Озодо жаңыс ла сооктын жеринде, улус айдуулга баратан кату талада, эмди космофизиканын институту иштеп турганы, анда азыйда бичик билбес якуттардын уулдары, кыстары иштеп турганы эмди кайкал эмес пе? Бу ок жерде аш өскүрүп, жиилектү агаштар тарып турганы база кайкал эмес пе? Якутиянын жери бир миллион квадратный километр жер. Мында Франциядый алты ороон бадар. Жердин он процент биомассаы (бескези) Якутияга келишип жат.

Бу ла күн эңирде Союзтардын туразынын актовый залында алтай литературанын Якутиядагы декадазы ачылып турганына учурлаган вечер өткөн. Вечерди обкомнын качызы нөкөр Прокопьев ачкан. Бу вечерде горкомнын, обкомнын, министрлердин Совединин каруулу ишчилери, Якутсктын интеллигенциясы, ишмекчи улустары турушкан. Бис бойыстын үлгерлерис кычырганыс, кыска куучын айтканыс. Обкомнын качызы бисти жылу уткып, алтай литературанын, алтай албатынын жедимдери керегинде куучындаган. Бу күн эңирде бис Иван Егорович Федосеевтин айылчылары болгоныс. Олор кандый күндүчүл жалакай улус. Түндүк жерге жууктаганы сайын улустын жүреги изү, нажылык колбу тыг болотон дегени чын эмтир. Айла бистин жерге Якутиядан айылчылар келерде, оларды кем де үйге кычырбаганы санаабыски кирерде, онын уяттузын не деп айдар.

Якуттар бойлорын саха деп адап жат. Жай башталып турарда сахарлардын национальный байрамы өдүп жат. Байрам жайдын башталганына, алтайлап айтса, аарчы-курутка жедингенине учурлалат. Ол байрамды ысыак-кымыс ичеринин байрамы деп адагылап жат. Бу сүрекей сүүнчилү, солун жыгал. Бис байрамга туружарга, анайда ок алтай литературанын күндерин өткүрерге, Владимир Михайлович Урастыровкало Иван Егорович Федосеевке баштадып, Чурапчинский аймакка учтыбыс. Сүрекей жаан, элбек Лена суунын үстиле, анан карагай агаштарлу, тегерик чанкыр көлдөрлү түс жердин үстиле учтыбыс. Алтай писательдер келерден озо, Якутиянын писательдеринин Союзы, радио, «Түндүк Чолмон» деп журналдын редакциясы сүрекей жаан иш өткүр-

ген. Журналдын эки номеринде алтай поэттердин үлгерлери жарлалган. Олордын фотожуруктары кепке базылган. Бис келеристе Республиканын, районный газеттерде бистинг произведениелерис якут, орус тилдерле жарлалган. Бистинг фотожуруктарыс газеттерде салынган, алтай литература керегинде жылу сөстөр айдылган. Ого үзеери писательдердин Союзында бистинг писательдердин фотожуруктарын тургускан стенд туруп жат. Мындай стенд бистинг Союзта эмдиге жетире жок. Анда, Якутский автономный республикада, писательдерге, литература-нын, искусствонун өзүмине жаан аяру эдилеп, бийик тоомжыга чыгарып турганы жарт көрүнүп жат. Же писательдер бойлоры да эрчимдү иштеп, башкарынар ишке аяру эдип турганы көстөн кыйбай калды.

Самолет эки часка оройтып атанган. Онынг учун бис оройтып жетибис. Аэродромдо бисти чечек тудунган балдар, райкомнын качылары, райисполкомнын председатели уткыды. Онон машиналарга отуруп, ысыах-байрам өдөтөн жерге, Калининнин адыла адалган колхозтын стадионына, бардыбыс. Эбире кайыңдар өскөн ак-жалаңда улус кара ла бајырт эмитир. Райкомнын баштапкы качызы Илья Павлович Листиков — бийик сынду, сүре ле күлүмзиренип турар жаан кара көстү, жараш чырайлу жиит кижин бисти колхозтын председатели Дьяковский Петр Прокопьевичле, парторганизациянын качызы Оконешников Михаил Степановичле таныштырды. Колхозтын башчылары бисти, ыраак жерден келген айылчыларды, Якутсктан келген писательдерди, районнын жаандарын трибунага кычырдылар. Райкомнын баштапкы качызы кыска сөслө байрам-ысыахтын башталып турганын жарлап, Якутиянын Чурапчинский районуна Алтайдан писательдер келгени керегинде куучындап, онон бистинг делегациянын башчысына, Эркемен Матынович Палкинге, сөс берди. Ончо жуулган улус бистинг Алтай жеристен экелген эзенисти угуп, бузулбас најылык керегинде сөзисте изү колчабыжуларла уткыдылар. Онон партийный организациянын качызы 10—15 минутка кыска куучын айтты. Онон озочыл малчыларга, механизаторлорго сый бердилер.

Азыйда Якутия деп сөс ак-кийиктерле, жегүлү ийттерле колбулу болгон. Же Чурапчинский райондо бир де ак-кийик жок. Мында жылкы мал, уйлар азырап жаткан эмитир. Жылкы мал бистинг ле мал чылап, эбире жылга одордо туруп жат. Уйлар десе кар түшкенинең ала кар кайылып, өлөң чыкканча азыралда туруп жат. Кой деп немени ол жердеги улус билбес. Кой деген сөс олордын чөрчөктөрииде ле артып калган. Түндүк Якутияда, Колымада десе жангыс ла ак-кийиктер жүретен дежет. Олор анда минер ат, чанактаар ат, жиир эт, кийер кийим болуп жат.

Куучын-эрмек божогон кийининде стадиондо улус бригадалар, таныштар аайынча бөлинип, ак жалаңга, жажыл кайыңдардын көлөткөлөрине, тегерийте, тегерийте отуруп ийдилер. Малдын кайнадып салган

эдин үлүлей кезеле пакеттерге салып, белетеп койгон кайырчактарды бир канча улус машиналардан тўжүрүп, ошон эттү пакеттерди ончо улуска үлөп берди. Ончо улуска шилдерге уруп салган кумысты база үледилер. Ончо улус жажыл өлгөнниң үстинде малдын эдин жип, кумыс ичип, куучындажып-кокурлажып, чуркуражып отурат. Мында бир де эзирик кижин жок. Бисти, айылчы улусты, база бир жерге отургузып, үч-төрт литр ичкир агаш чорон дейтен жаан содон чара чөчөйлөргө кумыс уруп күндүледилер, семис малдын эдин салдылар. Ошон бир жүс кире-зи кижин колдорунан тудужып, тегерийте туруп, бийелү кожон баштаган эди. Кожон баштаачы бир үйе кожонды айдып божозо ло, ол кожонды ончо улус кожондоп жат. Мыны йохор деп адайтан эмтир. Утка кожонды кажы ла кижин бойы сананып табар учурлу, оны ээчий ончо улус айдар жанду. Ошон национальный ээр ээртеген, үйген-куйушкан суккан ээрлү аттар стадионго экелдилер. Олордын ээр-токумынын, үйгенинин жаражы коркушту эмтир. Мен казах та, кыргыз та, бистин алтай да ээрлерди көрүп жүргем. Же озор ончозы якут ээрлерге көрө жокту, өнг-сүр жок. Якут ээр ончозы жүзүн-жүүр чололу мөнгүнле кеелеген. Кежимин, аттын белкенчегин туй бүркеп турар куйушкан жамынчызын. чололу мөнгүн тегерик тереле, күнге мызылдап турар жүзүн сүндү таштарла кееlep, чололоп салган. Озор торт ло күнниң чогы алдында жигилжилденип, мызылдап турар. Мыны бис кайкап көрдибис. Жангыс ла жаан устар, мөнгүнге, алтынга, ташка кайкалду чололор эдер журукчылар мындый ишти бүдүрер аргалу болгоны жарт. Бис андый кеен жазалду бийик эмес аттарга минип, ары-бери жортып көрдибис. Эртенгизинде телеэкранда Эркемен Палкин андый атка минип ийген чыгып келген. Бу национальный байрамды киного согорго, радиого бичирге, фотожурукка согорго Москвадан, Якутсктан корреспонденттер келгендер.

Ойын божогон кийининде, аттар жарыштыратан деген табыш стадиондо жайыла берди. Ол өскө жерде кандый да алас дейтен элбек жаланда болотон дежет. Же национальный күрешти, якуттап айтса капшаайды, улус база сүрекей сүүп жат. Онын учун стадион күрешчилердин тартыжузын жаан жилбүлү көрүп турды. Мында мастерлер, разрядниктер ле тегин күрешчилер болды. Кандый да бир сепсек чачту, жаан эмес уул спортивный костюмы жогынан ла күрежүге чыгып келди. Оны коштой жаткан колхозтын малчызы дешти. Ол бир канча разрядниктерди мергедеп, спорттын мастерин арай ла болзо, жерге кыч берип ийбей кайтты. Айла, бу Чурапчинский райондо, күрежеринин спорты сүрекей бийик тургузылган. РСФСР-дин жарлу күрешчилери Чурапчыдан чыгып барганы жарлу. Мында улу патриот жаан мастер Коркин журтап жат. Ол күрештин «кудайы» Коркин ондор, жүстер тоолу жакшынак күрешчилер тазыктырып алган. Олордон көп мастерлер, Республиканын, РСФСР-дин, СССР-дин чемпиондоры чыккан. Чурапчынын уулу. Кор-

кинниг тазыктырган күрешчизи эмди СССР-дин жеңил беске аайынча күрешчилеринин чемпионы, бу беске аайынча телекейдин экинчи призеры Дмитрев бастыра телекейге жарлу. Бис экинчи күнде Коркиннин спортивный школына барып жүргенис. Ол бойы үйде жок болгон. Же онын школынын залдарында кандый снарядтар, күрешке тазыныгатын жалалдар жок деп айдар? Торт ло гладиаторлор тазыктыратан жерге түней. Ыраак, түндүк Якутияда кичинек Чурапчы телекейге жарлу күрешчилер берип турганы кайкал эмес пе? Же кандый да жаан жеңү кижиден, кижинин турумкайынан, онын изү жүрегинен башталып жат. Жаан патриот, көп ченемелдү мастер Коркин тегин ле якут уулчактардан бастыра ороон кайкагадый, оморкогодый күрешчилер тазыктырып турганы улу керек эмес пе? Андый кижинин адын ак-жарык, албаты-жон ундыбас эдип алтынла күрен гранитке бичип салар керек.

Күреш божогон кийининде, ончо улус машиналарга, мотоциклдерге отуруп, аттарга минип, жолдын тозынын тегериге жетире көдүрүп, ичкери элес эттилер. Жарыш! Жарыш! Бу сүүген маргаан. Кажы ат озо жедер, кемнин айтканы чын болор? Эрте жаста кардын суузы кэл болуп жайылган жаан тегерик ак жалаңда эмди кичинек көл артып калган. А өлгөн дезе мында койу, жер ару ла элбек. Мындый жерди якуттар алас деп адап жат.

Күн жабыс. Ой 10 час энир. Аласты эбире турган агаштын жакасында, эмеш бийик жерде улус кара быжырт. Жарыш башталды. Бисти, айылчыларды, агаштан эткен бийик трибунага аймактын башкараачыларыла кожо чыгардылар. Мынан элбек алас эбире көрүнип жат. Жарыш башталган. Озо баштап тым. Же аттар жедер чертүге жууктаган сайын кыйгы-кышкы там ла тыгып жат. Улус сүүнип, маргыжып, кем маргаанын алдырып, кем жеңип, элбек алас сүүнчилү үндерле шыгырап турат. Жарыш божогон.

Бисти, Эркемен Палкинди, Лазарь Кокышевити, Иван Кочеевити, мени, анайда ок райкомнын баштапкы качызын Илья Павлович Листиковты, райисполкомнын председателин Роман Романович Бурнашовты колхозтын башкараачылары кандый да көлдин жанына апардылар. Күн ажа берген. Же эбире жарык көлдин үстинде ак туман. Бис жаан оттон салып ийдибис. Түннин бир часы. Же эбире жап-жарык. Жаңы ла күн ашкандый эмезе таң текши жарып келгендий. Мында ок жерге бежен-алтан кизи отурап узун скатертьти чөйбө жайып ийдилер. Түште сүрекей изү де болзо, түнде серүүн, көлдөн соок эзин келет. Олордын салган ашкурсагын, урган аракы-чегенин тоолоп то болбозын. Якут улус бис чилеп ок жылкы малдын эдин, картазын, канын сүүйтөн эмтир. Мында эт, балык, куштын эди мааланын ажы, балыктын кызыл, кара үркенези, коньяк, шампанский аракылар, кумыс, курут, эжегей, каймак. Жаңыс ла көслө көрөлө, тойып каларын. Эмештен ичер, оноң кол колдон тудужып, тегерийте туруп, эбире базып кожондоор, ойноор. Оноң ойто ло

отуруп куучындажар. Күндилежер. Бир частын бажында ойто ло ойын башталар. А тун дезе жок. Эбире жарык. Анайып ла байрамдап, жыргап турганча күн тийип ийер. А ой дезе эки частын түни. Мында жайгыда тун жок. Жарык энгир. Бис оны ак түндер деп адап жадыбыс. Ол жыргал, нокорлик куучын, карузышкан күүн-санаа качаннын качан да ундылбас. Мени анчадала райкомнын качызынын, райисполкомнын теренг билгири, жалакайы, жамыркабазы, чимеркебези, олордын бийик культуразы кайкаткан. Кандый теренг шүүлтелү, ару күүн-санаалу улустар! Олордын ич культуразы бийик — онын учун олор чүмеркебей, жамыркабай жат. Андый улустаг тем алынып үренер керек. А бисте олордый башкараачыларды мен качан да көрбөгсүм. Айса билбей жүрген болорым ба? Күн бийиктеп келерде, бис амыраарга бардыбыс. Уйку келбей жат. Көкө түште канайып уйуктаар? А эбире журт тымык уйкуда. Кандый кайкамчыл!

Эртенгизинде бис Чурапчынын стадионында жуулган улустын алдына үлгерлер кычырганыс, Алтай керегинде куучындаганыс. Ошон районнын клубында болгоныс. Анда база стенд жазап койгон. Бистин журуктарыс, бистин үлгерлерис якут тилле бичилген. А районный газет биске учурлап төрт страница болуп чыккан.

Чурапчы деп журт Якутсктан эки жүс километр түштүктө туруп жат. Бу Якутиянын озодон бери культурный жанынаг жаан учурлу жери. Мында улу демократтар, революционерлер ссылкада жүрген. Бу жерге Ленинин «Искра» деп газеди келип туратан. Мында Ярославский ссылкада жүрген. Чурапчыда жаткан революционер, жаан ученый бичикчи якут 1922 жылда наркомныцтын жакарузыла латынь букваларла алтай алфавит тургускан дежет. Ол бичикти бистин улус жангалип деп айдып туратан. Айдарда, ыраак Чурапчы ла Ойрот-Тура колбулу болгон эмтир. Карындаштык болуш биске ыраак түндүктөг келген деп кем билер? Якутский АССР-де СССР-дин писательдеринин Союзынын беженге жуук члени бар. Олордон одуска жуук кижилер Чурапчы аймактаг чыккан. Бу ок аймак Якутияга жүстер тоолу үредүчилер, врачтар, артисттер, журукчылар, композиторлор берген. Революциядаг озо Якутияда сок жагыс үредүнин гимназиясы Чурапчыда төзөлгөн. Улу орус писатель-демократ Николай Гаврилович Чернышевский база Чурапчыда болгон дежет. Бу журт революциядаг озо Якутиянын культурный ла революционный төс жери болгоны керегинде биске писатель Иван Егорович Федосеев куучындаган. Ол Чурапчы райондо өскөн. Бу ок журтта СССР-дин писательдеринин Союзынын үч члени иштеп жат. Олордыг бирүзи Степан Феокистович Софронов — краеведческий музейдин директоры, Бродников Алексей Спиридонович — журтсоветтин председатели, Василий Васильевич Яковлев — инженер-мелиоратор.

Чурапчы — жабызак тәндөрлү, быжыраш кайындарлу жерде, узун көлдин эки жанында туруп жат. Жаан журт. Озогы, каан бийи тушта, ко-

гойымдар туткан эки этаж агаш туралар бар. Күскидий жалтырап жадар көл журтка кандый да аңылу жараш бүдүм берип жат.

Эгирде аймактын интеллигенциязыла башкараачы ишчилериле Чурапчы көлдин он жарадында, быыраш кайындарлу, жажыл карагайларлу тбндө туштажу болгон. Жаан отты эбиреде отуруп, бис Владимир Михайлович Урастыров «Олонхоны» кайлап кожондогонун укканыс. Бу кайкамчылу чөрчөк-кожон якут калыктын сүүген произведениези. Владимир Михайлович албатынын оос творчествозын жакшы билер. Бойы омок, жетен жашка једип те клееткен болзо, јенгил јүрген кижии. Ол баатыр ошкош кеберлү, јаан оборлу өрөкөн. Јыргалдар болгондо бис оны төргө отургузып, тамада эдип тудуп аларыс. Ол дезе агаштан эмезе таштан јонып, кезип эткен јебрен улустын кудайы ошкош. Јыргал өдүп ле јат. Түн жарык, күн ажала ойто ло чыгып келер. Күрелей эбире турган улус ак јаланда Јохор ойын ойноп, бийелү базытла эбирилижип, кожондоп јат. Кожон баштаачы Владимир Михайловичтин јни јиит кижинин јуниндий шыгырайт. Бу јорукта бис акту јүрегистен ойгор кижини, жакшы ла чүм јок поэтти, Күнник—Урастыров-Новиковты сүүгенис. Ол бистин күүн-санаабыста кандый да јылу, кару, онбос кебер болуп артып калган. «Нөкөрлөр, чөбчөйлөрди толо уругар! Тушташ учун, најылык учун көдүрип ијели» — деген онын јни эмдиге кулагыма томулып тургандый. Мындыј тушташ јыргалдарда бир де эзирик кнжи јок. Куучын, үлгерлер кычырыш, кожон-кокур.

Јукт улустын кылык-јаңы бистин алтай калыктын јаң-кылыгына гүней. Олор мактанып, ойинен өткүре кэорсп билбес. Топ куучынду, јалакај кылыкту албаты деп бодоп калдым. Чурапчынын көлинин јачында тушташ бистин санаабыстан качаннын качан да чыкпас. Якутиянын бүгүнги јаан једимдерине, онын албатызынын культурный, экономический строителстводо јенүлерине бис сүүнип јадыбыс. Бу јорук биске, алтай бичинчилерге, јаан үредү болгон, телекејди эбиреде билерге болушкан, өскө албатыны канайда уткырга үренерге болуш јетирген деп чикезин айдарга керек.

Бис Чурапчыда, кару ла јалакај улусту јерде, эки конок јүреле, оноң Якутск јаар учтыбыс. Райкомнын баштапкы качызы Илья Павлович Листиков, райисполкомнын председатели Роман Романович Бурнашов бисти аэропортко үјдежип келдилер. Олорло кожо Чурапчынын бичинчилери, интеллигенциязы, бистин јаңы таныштарыс, алтай албатынын, алтай литературанын најылары, үјдежип келдилер.

Јуктск. Ојто ло туштажулар. Бис издательстводо, газеттердин редакцияларында болдыбыс. Эртенгизинде, Лена сууны јакалай чөйилген Покровский деп райондо јурт хозяйство аайынча шинжү өткүрер институттын ченемел өткүрер станциязынын айылчылары болдыс. Бу станциянын парниктеринде огурчындар, помидорлор эзүп јат. Анайда ок олорды ачык јерлерде полиэтиленовый пленкаларла јаап база өскү-

рип турган эмтир. Ончо ишти механизировать эдип салган. Керек десе беелерди де механизировать эдип салганын кайкап көрдүбүс. Бу ченемелди Башкириянын кумысчыларынан алынганым дешет.

Хозяйствонун специалисттери ончозы научный ишчилер. Директор Оконешников Кирилл Гаврилович сельхознаукалардын кандидады. Институттын ченемел өткүрөр совхозы Якутиянын айалгазында аш өскүрери аайынча, одорлорды сугарары, жарандырары аайынча терен шинжү өткүрүп турганы керегинде директор куучындады. Хозяйствонун кирелтези жылына бир миллион 300 мунга једип јат. Бир гектар јерден 250 центнер картошко алып јадыс деп, агроном келин јартайт.

Якутияда ол онкүндүктин туркунына алтай литератураны пропагандировать эдери бийик кеминде өткөн. Бис келерден де озо көп произведениелер якут тилине көчүрилип кепке базылган, орус та тилинде газеттерде јарлалган.

Алтай бичиичилердин произведениелери «От чечек» деп атту бир јуунтыда чыккан. Бу ончозы Якутиянын писательдеринин Союзынын ижи бийик кеминде болгонун керелеп, бистин литературага, биске јан карындаштык ајару эткенин көргүзүп јат. Бисти эбаре јажы јаан да, јиит те бичиичилер болгон. Је бис олардын бирүзинег де коомой сөс укпаганым.

Декаданы өткүреринде анчадала јаан ишти Союзтын правлениезинин председатели Семен Петрович Данилов эткен. Ол керек десе бисти бойынын машиназына отургузып, ары-бери тартып јүргөн. Кандый јалакай улус. Бир де кичинек чүмеркеш, тынзыныш јок. А Семен Петрович XXIV съездтин делегады болгон, ол Якутский АССР-дин Верховный Советинин президиумынын члени, јаан тоомјылу ишчи, јарлу советский поэт. Моисей Дмитриевич Ефимов, Владимир Михайлович Новиков — Урастыров, Иван Егорович Федосеев керегинде айтпай да јадым. Бу көөркийлер, биске сүрекей кару улус, сүре ле бисле кожо болгон. Алтай литератураны пропагандировать эдеринде анчадала көп ишти Федосеев Иван Егорович өткүргөн.

Бистин јанар ойис јетти. Мындый јакшы најыларла ыражарга кандый да ачу болгон. Калганчы јакшылажым. «ИЛ-18» таңмалу самолет Якутиянын үстиле күнбадыш јаар учуп ийди. Јабыста, ыраак-ыраакта, түндүк јердин изү јүректү уулдары, јакшы поэттер, буурзак улустар, алтай литературанын најылары, төрөл јеринде артып калды. Олор керегинде бис бичиирис, сананарым, олардын јенүлерине сүүнерис, эмди Якутия ла бистин ортобыста үзүлбөс колбу.

Ак тундерде тушташтар качан да ундылбас. Бистин најылыкта карагуй тун болбос деп иженип турум.

1971 јыл. Июль-август.

МЕН АДАМГА ТУШТАГАМ

Карагол-Бажында одуда
Мен адамды түженгем.
Ырап барып жадарда.
Кийининен мен жүгүргем.
Кызыл-жеерен карайлап,
Кыр ажыра сун калган.
«Жылкымды жоктоп жүрүм»—
деп,
Кожоны жыгырап, ыраган.
«Мениле кожо барба!»—деп,
Көлөткөзи элбендейт.
Ненин де учун көксинет
Кан кызарып, тамчылайт.
Онон ойто ло, ойто ло
Кожоны жанымда жыгырайт.
«Оскүске өзүп калдың
ба?»—
Эрди онын кыймыктайт.
«Оштүниң огынаң өлбөгөм,
Көрзөн, көксимде канды.
Алтайымда удаан болбогом,
Көрөйүн деп, уулымды.
Карагол-Бажына келип тур,
Бу одуга конып жүр.
Адаң сениң өлбөгөн,
Оштүлөр журты өртөлгөн..»
Мен адамга туштаарга
Карагол-Бажында кон жадым.
Эрмек-сөзүн угарга
Ээн тайганы тындайдым.
Аттын тибирти угулат,
Адамнын кожоңы торгулат.
«Жылкымды жоктоп жүрүм»—
деп,
Шыркалу адам мантадат...

ТУРАНЫҢ ЖАНЫНДА ӨСКӨН АГАШ

Уул агаш отургыскан,
Бойынын сынына жетире
Өспөс болор деп коркыган.
Уул тобрак тажыган,
Оны күнүн ле сугарып,
.Ларанып өскөнни көрөргө.
Ойто жанбас деп чөкөбөс,
Быжу келер деп иженбес,
Отту, өлүмдү талага
Уул жорукка атанган.
Туразынын жанында
.Лаш агажы арт калган.
.Лангыс уулын үйдежип,
Адазы база арт калган.
Уул бурылып келбеген,
Агаш өзүп, узаган.
Ол эмди де өзүп жат.
Адазы там ла жабызап,
Бели-сыны коркойып,
Ол эмди де сакуп жат.
Өрөкөн уулын сакушка
Тиштери онын түш калды.
Булут чачы буурайып,
Тазап чек ле килейди.
Уулын сакуп өбөгөн
Ээр-үйген жазады.
Келзе андап жүрзин деп,
Мылтык та ого сат койды.
Агаш десе турадан
Бийик болуп өс калды.
Өйлөр өдүп турганча,
Өскө жиниттер чыдады.
— Ол ээреерди сатсаар—ден.
Эмди уулдар кел турат...
—А уулым жанза, не болор? —
Өрөкөн сурап отурат.
...Эски туранын жанында
Элбиреп өзөт жаш агаш.
Уулын сакуп адазы
.Лажап жат жаан жаш...

КЫРГЫЗСТАННЫҢ АКЫНДАРЫНЫҢ УНИ

Откөн жылда мен биске карындаштык Киргизиянын јеринде болдым. Кыргыз акындарла таныштым. Бистинг ортобыста мынан ары литературный колбуны тыгыдары керегинде бүдүмжилү куучындар болды. Писательдердин Союзунда мен азыйда Москвада кожо үренген најыларыма Байдылда Сорногоевке ле Сооронбой Жузуевке јолуктым. Олорго туштабаганымнан ала 14 жыл өткөн. Онын учун бу туштажу сүрекей жылу, көп солун куучынду өтти. Анайда ок Кыргызстаннын албаты акыны Кубанычек Маликовко јолугуп, кыргыз ла алтай калыктардын јебреннен бери бирлик историязын, олордын текши эленчектерин эске алынып, куучындажып турдыс. Бу јажы јаанай да берген болзо, омок, түрген эрмектү, курч сагышту кижиге эмитир.

Союзтын ол туштагы баштапкы кычызы, республиканын јарлу драматургы, Токтоболот Абдумомунов мени база жылу уткыган. Бис мынан ары алтай писательдердин произведениелерин кыргыз тилге көчүрери ле кыргыз акындарды алтай тилге көчүрери керегинде, удуртедир айылдажып турары керегинде куучындашканыс. Кыргыз ла алтай тил бой-бойларына сүрекей јуук, анайда ок кыргыз улустын јан кылыгы бистинг улустын јан-кылыгына түней. Бис Киргизия керегинде эмдиге јетире јангыс ла Чингиз Айтмаговтын произведениелери ажыра билерис. Онын произведениелерин алтай улус сүрекей јилбиркеп кычырып јат. Је мынан ары бистинг кычыраачыларды кыргыз литературала элбеде таныштырар деген сурак туруп јат. Кыргыз тилден көндүрө алтай тилге көчүрер аргабыс бар деп бодоп турум. Онын учун мен бистинг кычыраачылардын ажарузына үч үлгер көчүргем.

Октябрьдын калганчы күндери. Бисте орой күс. Киргизияда дезе күс јангы ла башталып јат. Агаштардын бүри јангы-јангыла саргарып клееткен. Жылу. Базарлар јиилектерле, јердин јүзүн-јүүр ажыла толо. Байдылда нөкөримле кожо Ысык-Ата деп курортто, «Сынташ» деп колхозто болгоным эмдиге јетире санаамнан чыкпайт. Колхозтын председатели, Социалистический Иштин Геройы Карыкпай-ага Курматов биске колхозтын једимдери, мынан арыгы иштери, пландары керегинде куучындаган. Айылына кычырып, күндү-күрееле уткыган. Көрөр болзо, Кыргызстанда, бисте чилеп ок, кыпчак, найман, тодош, төлөс сөөктөр бар эмитир. Төлөстөр керегинде мындый кеп сөс бар: «Төлөс төрин бер-

бес, өлзө сөөгин бербес». Бис көчүрөөчи жогунан бой-бойысты ондоп жадыбыс. **Ларт эмес** сөсти нөкөримнен сурап угуп аладым. Айылдын ээзи куучынчы, жалакай кижн. Ол Алтай керегянде, алтай эл-жон керегинде сонуркап угат.

Күндүркек айылдан орой тунде атандыбыс. Жолой кыргыз, алтай кожондор чөйилет. Ак карлу Ала-Туунын мөңкүлери кийин жаныбыста артып калган. Төмөн ыраакта Фрунзе городтын отторы көрүнгөн.

Фрунзе сүрекей жараш город. Ол жажыл садтарга көмүлип калган. Онын оромдоры сүрекей элбек, жергелей жүзүн агаштар, араай шылырап аккан суактар. Мында көлөткө, изү де күнде базарга жеңил, кейи ару, тегери чанкыр. Бу жер кыргыз албаты ошкош эрке жалакай.

Кажы ла күн мени эбире жакшы на'ылар. Олордын ортодо Джалил Омар, Мегдербек. Же меге эн ле жуук улус — менин жаш тужымнын нөкөрлөри, Сооронбай Жузуев ле Байдылда Сорногоев. Олор эмди Киргизияда жарлу поэттер.

Баштапкы аңылу колбулар, баштапкы алтамдар. Мынан ары бистигиң на'ылыгыс тыңгыр ла жуук болор деп мен иженип турум. Бүгүн десе алтай кычыраачыларды кыргыз поэзияла кыскарта таныштырып турум. На'ылар, кыргыз акындардын үнин тыңдап угугар. Бу кыргызстанның слерге ийген баштапкы эзен-саямы болзын.

Аржан АДАРОВ

Сооронбай Жузуев

КОЛДОР

Прометей улуска отты колыла камыскан,
Рафаэль Мадоннаны колыла жураган,
Толстой оныла бичиген, сананган,
Бетховен оныла телекейди кайкаткан.
Кажы ла кижн колдорына иженген,
Кижилкке ырыс табарга ичкери чөйилген.
Жыландый соок кыңылар үзүлген,
Кызыл мааны тегериде элбиреген:
Жайым колдор жаркынду айлаткышка
Кайкалду жылдыстар учурткан,
Олордо бистигиң кызыл чолмоныс,
Серп ле маскабыс жураган.
Бис билерис өлүмниң колдоры,
Өзөгисти үзерге канча ченешкен.
Же колыска мылтык бис алып,
Өлүмдү жууга барарга келишкен.
Ол согушта, о, канча өлүмдер,
Жер кучактап колдор тымыган.

Олор анда анайда ла арт калган,
Сабар аралай агаштар ѳс барган.
Оштүниң ачына, канду колдорын
Билегинег бис кезе тутканыс.
Јӱргѳмѳш тагмалу онын маанызын
Узе тартып, туура чачканыс...

Акту кўчиле иштеген кижиниң
Агару колдоры кадык болзын.
Лииттиң колында бычак болгончо,
Сўўген кѳѳркийиниң колы болзын.
Балазынын бажын эркелеп сыймаган,
Энениң колдоры ырысту болзын.
Тўжиле иштеген, садтарды сугарган,
Сад ѳскўреечи колы тўжўмдў болзын.
Ӗлтўреечининг колы кургап калзын,
Хиросима шыразы ундылбай артсын.
О, колдор, слер јўрўмниң чечеги,
Келер ырыстын монкўлик кереги.
Јўзўн ѳнгдў колдор бириксин,
Јўрўм ѳлўмди качан да јензин.
Эзендик болзын колдор дейдим,
Иштенкей, ару колдорды сўўйдим!

БУДЕР КУУНИМ КЕЛБЕГЕН...

Элбиреген эдектеринег тудужып,
Эптў болчок колдорынан јединижип,
Јергележип, чуркуражып, јаш балдар
Јолды кечип, паркка кирди чирежип.
Кезиктери кумак алып, кыр эдет,
Кезиктери арбуз эдип кееркедет.
Кезиктери ракета тўс тургузып,
Каткырыжат ару акту јўректен.
Ыраак учуп барарым деп иженет.
Бултайыжып тымык турат кезикте.
Бирўзипиң кѳзи јаңыс типилдейт,
Бойы дезе ѳзўп ле јат бийиктеп.
Бўдедим мен келер кеен ѳйиске.
Былар једер бис јетпеген јериске,
Былар учар ак јылдысту космосло,
Былар јўзер атыйланган теґисле.
Је кенете ѳскѳ санаа эбелди.
Чын ла ондый болорына бўдедим.

Озүп-чыдап келгилезе, былардан
Кандый улус болгой не? — деп эрелдим.
Жамы сүүген жаан мактанчак келер бе?
Тайыс билер тас тилгирек бүдер бе?
Жакшызы жок жал күрүмдер болгой не?
Жажыды көп сүмелүлөр өзөр бө?
Тилн тату жылбындаган жалканчык,
Кос жажырып, көрбөй турар коптончоок
Өзөр бө? — деп, бүдер кууним келбеген.
Бу ла турган эскөр, жараш, ару-чек
Балдар жаман болор деп, мен бүтпегем.

ТУУЛАРДЫҢ УЛУЗЫ

Тайга-тууда жаткандарга сен барзан,
Жаан да болзон, жааныркаба качан да.
Жамын сенин не де эмес, сананза,
Теп ле тегин тедү жүрзен, куучындап,

Тону, өлү улус ол деп ченебе,
Күнге, соокко күйүп, бышкан улус ол.
Килемкейн, жалакайы түгенбес
Көөркийлерге жаантайын ла ачык бол.

Жүзүн-жүкпүр сыйлар алба олорго.
Эн ле жакшы санаа-күүнин алып бар.
Көксиндеги жыду санаан кодорбо —
Туунын бери эдегине таштап оар.

Тооп бил сен туулардын ол улузын.
Тонуп турзан, тонын берер, тартынбас,
Карманыннан бир акчанды чыгартпас,
Айран эмес, кой до олор кысканбас.

Айтырбай да азырап салар адынды.
Барды-жокты билип турар сураптай,
Бийик жердин улузынын санаазы
Топмок суудый ару, айас жалтырайт.

Сөстөрүн чек жүзүн-башка чүмдебей,
Ачык-жарык кокурлажат нөкөрлөр.
Сен олорго сестин тажын тийдирбей,
Эптү болзон, эптү болор көөркийлер.

Ончо олордыг айтканы бек, чечен.
Таныырга күч: сѳс пѳ айса журук па?
Олорды сен андып айтсан челчелеп,
Олор сени айдып нйер курулта.

Ак булутту тууларында мал кѳрүп,
Ан-кушты да кичееп жүрет малчылар.
Анчадала туулардый бек, агару
Кижиги күүнин бийик тудат малчылар.

АГАШ

Агаш тирү эмес пе, је, слерге?
Өлү болзо, өспѳс эди бу јерге.
Јарык күнге јайканып, ол јылынат,
Јаскы сууга јажарып, кеен јайылат.
Ару кейге ол ѳнжигип кѳгѳрѳт,
Ак айаска кижидий ле чек кѳрѳт.

Олорго уур снарядтар да табарган —
Кыйгыргандый кыјыражып јыгылган.
Ѳскѳлѳри бажын јабыс энчейип,
Карыкчалду кату кѳрүп тым турган.
Шыркаладып, чала сынган агаштар
Шыралаган, је ойто ло јажарган.

Эзин-салкын — агаштардын јүрүми,
Эртен-энир, түнде, түште сүүгени.
Јайканыжып, бүрлериле јангыжып,
Шылырашканы, тұлүрешкени — куучыны.
Јайда, кышта јаан шуулажып турганы
Јажын-чакка јаан јажытту кожонгы.

Агаш неге кестиргенни јарт билет,
Текши сезип тургандый чек билдирет.
Онон тайак эткенде, ол кунугат,
Эжик, стол эткенде, ол сүүгүнет,
Кижиги јууйтан кайырчакка ыйлап јат,
Кабай онон эткенде, ол каткырат!

ПИСЬМОНЫҢ УЧУРЫ

(Поэма)

Ол керек удап калган,
Оноң бери эй өтти...
Je бүгүн жүрек сыстаган,
Кара көстөң јаш келди.

Кара көстөң мелтиреп,
Қару, изү јаш тўжет.
Јалбак чаазынга ол шингип,
Јаан јанмырдый көпчидет.

—Бу письмо кайдан? — деп,
Салый энемнен сурадым.
— Айдарга јенил эмес—деп,
Унчукканын уккалдым.

Откөн өйлөрдөң араайын
Куучын суучактый башталат.
Слерге оны айдайын,
Керек мынайда башталат...

* * *

Чон-Кемин, Чон-Кемин...
Телеген кейде акшыган.
Јокту да болзо, је от-кўлин
Соотпой аул јуртаган.

Каскактар јүзин сыймап,
Сыылак салкындар учатан.
Серүүн куйундар сыйлап,
Кулузындарды јайкайтан.

Кўнге јулугы сызылып,
Кўмўш чибилер тымыган.
Таштар кѣксине талалып,
Тар-суу капшуун шуулаган.

Јурт јакада јантыйып,
Јаңыскан турган јабыткы
Јотконго бир кўн табартып,
Ордын таппай карыкты.

Арткан неме—очок,
Очокто ўлўш одын.
Ыжы ла кѣп. Је оноң
Кандый јылу болзын.

Казанда суу јўк изў,
Соок тенери чырайлу.
Балдар кардын изидет,
Отты тазалайт, ич куру.

Тул энениң козинде
Туйук карыкчал тартылат.
Кургаткан ълѣнлѣ ѡзѡктѡп,
Одын ўрўп камызат.

Табынча от јаандап,
Тазырап табышту кѡнжийт.
Је јер-тенери салкындап,
Оны саламдый ѡчўрет.

Салкынды ээчий тым јуртка
Сақыбаган табыш торгулат.
—Качаактар! Оштў јуртыста!—
Калактап кем де ыйлайт.

—Капшай! Чак келип јат!...
Каймыга берген калык-јон.
Колго илингенди тудунат,
Кобы-јик сайын тоскон.

Ачу-корон ый-сыгыт
Айга-кўнге јаңылат.
Казанда ажат кайран сўт,
Кара чѡйгѡндѡ чай ажат.

Салыйдын кӧчӧзи кайнап,
Санаада артты не деер!
...Уур тудунчагын таштап,
Улус сууга жеткендер.

— Качан амыраарыс, качан?
Ка, тыштанып алзаас, кайдар!
Неден улус качкан?
Ненин учун, кайдаар?

Мылтык табыжы жызырайт,
Мычылдайт кајуда балкаш.
—Энем—деп, балдар сыктайт,
Эдекке сыралат, јаш...

Буттардын ууры чой,
Буруксып октор ӧткилейт.
Уур јоткон онтойт,
Улус унчукпай ӧлгнлейт.

Салкын эдирейт, соптыгат,
Сыгырат, торт ло сыктайт.
Салый энезине ачынат:
Сӱт деп неме чыкпайт.

База ла эмештең ажу.
Бас, келин! Бас, бас!
Бойыңды тудун кату.
Бош јок! Ыйлабай бас!

Бас, келин! Ичкери бар!
Калаш јарымы бар.
Калыкты ээчий, анаар,
Бас, келин, бар!

Артка чыгып келдин,
Амырай тӱш, эске ал:
Артып калды Тӧрӧлинг.
Айрылыжарда, кӧрӱп кал...

Јылдар ӱткӱре јеринге
Јылып та келерге чертен.
Оксӧбӧ сен јенинге,
Оскӧ талага ӱрен.

Канайдар! Оскө жер...
Кара Кыдат ороон.
Байыш эмезе оро...
Байла, салымың билер

* * *

Уткуулы соок Турман...
Улус жолдо арыган.
Олор конорго суранган...
Je оромдо ло жыгылган.

Түниле олор улаарат...
Түш жеринде аштайт.
Калашты кабып чайнайт,
Кардыдөөн чат ла ашпайт.

...Элгектий жабу алдында
Ээн, карангуй жер-тура.
Салкын келип сабаарза.
Сары тозын, буркура.

Жаңмыр болзо, балкажы
Жайрадылат тургуза.
Тенериниң тежигин
Тегин ле шыбап, не туза?

Оскүс келиниң жадыны
Өрөлбөйт бир жылга.
Ол—Нуракунның жалчызы.
От салат айылга,

Кийимин јунат—иш узун,
Эртеннең энирге түгеспес.
Je бойының эткен ижи учун
Јал сураарга тидинбес.

Нуракунның үйи чөрчөкчи,
Мыкынын тайанып андыйт:
—Јок јердең бу көрмөсти
Кем экелди!—деп онтойт.

Јер-турада јыду, соок.
Јерде ле кӱӱркийлер јаткан.
Тӱнде јабынар неме јок
Тӱнӱзи омордын — салам.

Баштап тарыйын саламга
Балдар эптежип болбойтон.
Је бир јылдын бажында
Јымжак кебистий бодолгон.

Эриндери кадып калгандый
Эрмектешпей эрте туратан.
Курсак бедреген куштардый
Городты керип баратан.

Аш кайнаткан турага
Аштап калган киретен.
Кажызы ла анда калашка
Камык тӱкӱрӱгин јиннетен.

Келген јокту немелерди
Керик ээзи торт сӱӱбес:
Ары сӱретен кедери.
Је аштын јыды—аш эмес!

Келиннин айылында тӱней ле
Соок, карануй. Ол ӱксӱйт.
Салыйды чолмонго тӱнейлеп,
Эркелеп, оны мекелейт.

Ол ыйлайт. Ол јайнайт.
Бажынын чачы кажайган.
Олӱнгдий ол чалдыгат,
Карыккан айдый карыган.

Коштойында ийт оролып,
Кӱчӱктерин јалап јат.
Кӱӱркий келинге омордын
Кӱстӱринде карыгы јарт.

Кӱстӱри омордын кӱпти айдып,
Келинди эмеш токунадат.
Ончозын ондогон чылап,
Ол ийт келинге ајарат.

Кижиле ийт—нөкөрлөр,
Жангыс турада эки ай.
Салый ыйлаза, күчүктөр
Кынгзыжып баштайт бир аай.

—Келин, сен ачынба — деп,
Кезикте бай ого айдат. —
Ийтле кожо үлежип жи! — деп,
Ичкен-жигенниг артканын таштайт.

Нени айдарын?! Ээ, калак!
Ончозын келин угат.
«Ийт кижиден артык!» —
Бай анайда айдат.

Билзен, келин, билзен!
Сен билерге меңде.
Сениг шыранда бүтсенг.
Жүрген эйинг бурулу не!

Тудун, келин! Түшпе!
Балдарыңды кем көрөр?
Ундыба: сен биледе ээ,
Ырыс сеге де бир келер...

Келин, кунукпа, ыйлаба.
Жүрүмиңди жүрүп көр.
Улустың казыр жүректеринен
Ийттинг жүреги нөкөр.

Ийт түбекте ырабас сенен
Карангуйда тышкары ташта
Канайдар, жангыс ла ол сениг
Түбегинге болужып албас.

• • •
Күн күлүмзиренет. Чечектер каткырат.
—Түбекти, шыраны унды! — дейт.
Карыкчал кезекке ырбайт,
Тоорчыктын кожонгы көкүдет.

Je сен аштап жүрген болзонг,
Ук, укпа да — калас.
Бу кеен, жараш кожон
Ичти качан да тойгыспас.

Торо жүрүм жаанды-жашты
Торсуктап ичин тырмайт.
Тирү арткандардын ал-санаазы
Төрөлине капшайлайт.

Анайып бир күн келин
Кичинек балдарын јединет.
Шырадаң качарга мендейт,
Je Нуракун божодор бо тегин!..

—Кайдаар јазанган?
—Јанарга. Божотсонг.
—Јобоороор деп билзеер.
—Андый киленкей болзонг.
Јолго кичинек азык бер.

—Je кем јок...
Јаан кызынды артыр — дейт —
Оны мен чыдадып койотом.
—О, кара санаалу іүс јок ийт,
Чын болужарга турун деп бодогом!

Сүүген кызымды... беретем...
Нени айдазын, Нуракун?
Уйатадарга беретем...
Кокурлайдын ба, Нуракун?

Ачу-корон ыйлап,
Терлеп, энези калтырайт,
Мүргүйт. Je јалчы аймаштап,
Онын кызын блаайт.

Кызычакка десе он ло јаш.
Кем оны корыыр? Ыйлайт:
—Артпазым, јок, божодоор,
Тургуза ла! — деп чыгырат.

Јалчынын јүзи белбендеп,
Јаман сыркынду каткырат:
—Ылтам кач! Бербезен,
Ончон мында ла кырылар!

Јарт эмес пе, келин:
Байдын сөзи кату.
Онын ордына јџпсин,
Блаап аларыс апту!

Учында база ла бай чындык!
Келиннин бажы айланат.
Калый калганчы сџстџрин
Энезине мынайда айдат:

—Эмчегинге эмискен энем,
Сеге алкыш айдайын.
Јакшыга мени үреткен,
Качан да ундыбайын.

Је Нуракунды сен ук!
Санааркаба салымга.
Өлџтџн бџ эмди мен учун?
Артып калайын мен мында.

Ыйлабай ичкери бас, эне!
Улусла кџп кериште.
Тџрџлине јан, анда
Болужар улус бар, байла.

Тирү јүрзем, јолугарыс,
Јылдарга сен ачынба.
Тирү јүрзем, јолугарыс,
Качан да мени ундыба.

Мындый кичинек баладан
Ойгор сџстџрди кем уккан?!..
Ыйлайт эне байадан,
Анказы торт аскан.

Жолго бараткан улустар
Энеге айдар сөзи жок:
—Жөптөн.. Артыр... Канайдар!
Түбекке болужар арга жок.

Жок! Жок! — Эне кыйгырат,
Же кызы онын чын айткан.
Жок, жок, деп канайдат,
Күч жок то тартыжатан.

Күн де уйала берди,
Булутка жүзин жажырды.
Кичинек Калыйы
50 ле манатка берилди.

Канайдар? Жол уур ла түс.
Эне жүүлгендий кыймыктады.
Кичинек Калыйы өскүс
Оскө талада артты.

Бас, эне! Бас ичкери!
Бек тудунып, бар.
Арызан, Салыйяңды
Албаты корып алар.

База ла ичкери бас, келин,
Салыйяңды јединип, сакып.
Сени өскөн јеринг,
Төрөл Кемин, сакыйт.

* * *

Кезик јолдор узун,
Кезиги түштиј кыска.
Јаңыс ла јолдордын уурын
Јойу баскан билерден башка.

Кезик туулар бийик,
Кезиги чала јабыс.
Је кырдын кайкалду бийигин,
Чыксан, билеринг јаңыс.

Күндер өдөт, ажат.
Эне јолдорло алтайт.
Ажуга улай ажу,
Сууга коштой суу.

Эртен тура күнге
— Эзен бе! — деп ууланат.
Түнде, жакшы серүүнде
Эне ойто ло бачымдайт.

Салыяны эркелеп окшойт,
— Уксаң да! — деп мекелейт.—
Талкан арткан ошкош,
Айдарда өлбөзис, — дейт.

Узак базытка бут талган,
Жарылып, каны аккан.
Же кайра бурылыш жок,
Төрбөли жокко салым жок.

Бала чек ле арийла,
Кажы ла алтам күч...
Кичинек ле базып жадала:
— Энем, чүрче ле токтой түш!..

Же жолдың иженчизинен күчтү
Телекейде не де жок...
— Балам бөкө, күчтү!
Удабас једерис, ох...

Эне алтайт. Ажыктайт,
Көстөринен јаштар тамыр...
Калганчы ажу артат.
Калганчы. Эң уур.

Кумакты салкын куйултат,
Куу булуттый койылта.
Кайран јерим! Сен — бу ба?!
Бу ла! Менин алдымда...

Бу — узун јорукта
Ачананын, шыранын учы...
Өзөктөр улусты бойына
Кычырат, койынын ачып.

Эне јер! Сүүнип,
Кожондойын ба?! — айт.
Же эне кайра бурулып,
Эрикчелдү ыйлайт:

«Эзен болзын, чолмоным!
Тоқынап мен болбозым.
Эзен болзын, Калыйым!
.Јүрүминген коркодым!»

Айдала, Салыйды окшоп,
Јолды төмөн баскан.
Өзөктөр ынаарга јайылып,
Эрке ле јалакай јаткан.

Тату кей јүсти сыймаган,
Күннин чогына јылып,
Суулар кожон айдышкан,
Кайалар алаканында јалтың.

Өлөн сүүнчилү јажарган,
Чечектер баштарын јайкаган.
Сен кандый кеен, төрөл јер!
Јаражынды неге тўндеер.

Тууларын, сууларын менин
Кучагыма бадатан болзо,
Тың-тың окшоор эднм,
Сени кучактап бого!

Кажы ла тажың кару.
Артык ороонды тап.
Энениң чырайы каткылу
Көп јылдарга баштап...

Эне, бис өскөн јерингле!
(Эне-јер сеге болушсын)
Оштүлер өскөн јеринди
Эмди блаажып көрзин...

Карагуй күндер өтти,
Барды, ойто бурылбас.
Улус јайымын тапты,
Байларга эмди јалынбас.

Өлзөн, ой келеле,
Јылдарды шылырада ачар.
Балдарыңнын макту ижиле
Сениң шыранды актаар.

Откөн жолун уур. . .
Же кара туман кайылган.
Кичинең кызын өзөр,
Тузалу болор Салыйман.

Көрбөгөн дө болзом, сенин
Шыранды жүрегимле билдим.
Көстөримди јунзам, сениң
Кеберинди јарт көрсдим.

Шырадан, түбектен јалтанбай
Кийиниңнен ээчий базадым.
Ол кату он алты јылда
Сениле қалаш үлежедим.

Сен керегинде, карган энем,
Салыйман кызыннан угуп,
Бу куучынды бичигем
Мен—Салыйманның уулы.

Эзен болзын, карган энем!
Ойто келбезин качан да.
Сен јок, божогон. Же балдарың
Ундыбас сени јажын-чакка.

* * *

Учында энем айткан:
— Көп јылдар өткөн.
Кече мен письмо алгам...
Уксан да, уулым! — деген.

Калыйдын письмозын кычырып көр.
Қитайда солундарды айдып бер
—«Кандый жүрүн, јадын кандый,
Сыйыным мениң Салый?»

Очкөн от ойто куйди.
Айтсан, мениң сыйыным!
Қарықчалымды, сүүнчимди
Письмо кайдаң бадырзын.

Қайра јылдарды тоолозо,
Мен өскө талада, јаңыскан.
Меге он төрт јаш толордо.
Бай өскө кижі алган...

Откѣн ѳйлѣрдѳ — короным.
Је карануй кѳндер кетти.
Сендийиндий ырысту јѳрѳм
Эмди меге де келди.

Јолугарысты сакып, билзенг,
Јѳрегим торт тѳгенди.
Кару сыйыным, келзенг бери,
Келзенг, капшай келзен!..»

Энемнинг кѳстѳринде јаштар.
Письмоны бѳктейт сугарга.
Ырыстынг ару бу ыйына
Кѳйѳнерге де јараар.

Андый да болзо, Қалыйман,
ыйлаба,
Таг атканча ыйлаба, ыйлаба,
Булутту туулардын ѳсти
ажыра
Болот шонкорго отурып алала,
Салыйман сыйынынг сеге једер.

*Алтай тилге
Шатра Шатинов кѳчѳрген*

Джалия Садыков

О И

Јүрүмниң өткөн минуттарын тоолоп,
Узүги јоктон частар чатылдайт.
Ак-јарыкка балдар чыгып,
Араай тентирилип, ичкери алтайт.

Ой десе олардын јолдорын илелеп,
Эмеш те токтобой ичкери барат.
Канчын-јиит јаш ууларды
Карган улустар эдип салат.

Күн, күнниң кийининде тун,
Ой мынайып ла солынып турат.
Кабайда ойто ло бала ыйлап,
Кажайып ойто ло тандал адат.

Канатту ой, кайкалду ой!
Сениле тең учарга санайдым.
Төрөл јеримниң ырысту салымын,
Өчпөс јылдызын колымла тудадым.

*Алтай тилге Аржан Адаров
көчүргөн.*

АКАЛАР БАСКАН АЛТАЙЫМ...

(Очерк)

Шыргайтыга арай ла жетпей жүрүп, бистин машинабыс токтой түшти. Шофер машинанын каподын ачып, нени де шиндеп көрөлө, улу тынып, айтты:

— Чедиргени жылыйган. Бедреер керек...

Ол чедирген «бедреп турарда», мен машинадан чыгып, чылап калган буттарымды тенийтип, араайынан базып жүргөм. Бу ла тушта арканын ортозынан алтай кожон угулды. Агаштын ортозыла барган чичке жолдо эки кижичи көрүндү. Жаан удабады, бирүзи түлкү бычкак бөрүктү, түлкү жакалу жап-жаңы тонду келин ле кара пальтолу ла чоокыр арчуул тартынган үй кижичи бистин одожыска једип келдилер. Бирүзинин минген ады бажыла ойноп браадарда, экинчизи, кара-кер ат, кабыргалап бијелеп, кажы ла өйдө мантаарга белен болды. Је келиндер аттардын оозын сүре ле тудуп, сайак базытла барып јаттылар. Олор, байла, кедери турлуларынан түжүп, магазинненг немелер садып алган койчылар болор. Ненин учун дезе кажызы ла арчымакту эмтир. Уүре-јеле, көрүштаныш келиндер туштажала, јолой до болзо, јазап кожондожып алар дешкен болбой кайсын. Шак онын учун јелдиртпей, аттарынын оозын тудуп брааткан. Келиндердин кожондогон кожонгынын сөстөри јарт угулды:

Јеле куйрук јайылып,
Јеерендер јелген Алтайым
Јесрен чачак толголып,
Јенелер баскан Алтайым

Алып колын суй салып,
Ак-боро јелген Алтайым
Ак торко чачак толголып,
Акалар баскан Алтайым.

Койу кара агаштын ортозынан олор база эки-үч јерден барындажып көрүнеле, ажытала берди. Онон кожонгнын калганчы жагызы шыгырап калды...

Акалар баскан Алтайым... Бу кожон меге кандый да жуук угулган. Алтай журт — Шыргайты. Оны анайып не адаган? Озодон бери куу агаш — шыргай турган јер ошкош. Онызын көп тоолу тѣнѣштѣр дѣ керелейт. Сүрекеј јаан да журт эмес. Эмди ол Барагаштагы совхозтын фермаларынын бирүзи. Мындый деремнелер бистинг областьта көп. Је бу журттын, онын албатызынын ѳткѣн ѳйи бар. Онын бүгүнгги жүрүми, келер ѳйи кандый? Бу ла жагы кожондожып ѳткѣн келиндердин ѳбѳкѣлѳри, энелеринин энелери, айса болзо, бир тушта бу ла јолло база кожондожып ѳттилер. Беш ичинде озодон бери алтай улус журтаган ине. Олор мал ѳскүрген, балдар азыраган. Айтпаза да, јолдорло үйген-куушкан шыгырап, аттар да јелген, торко чачак толголып, алтайлар да жүрген.

Бу ла јолдын јаказында јоон кызыл тыт туру. Онын суу јааргы келтейинде көп тоолу шыркалар көрүнет. Кем де оны курч малтала көп јерден ѳйѳ чапкылап койгон. Онызы бир тушта кем де таңма адала, огын ѳйѳ кодорып алганынын изи. Онын тѣзине улус көп катап ѳт салып јылынган, јабылактанган. Онон база јаан ис арткан—терең кара көндѳй. Бу агашка озогы тушта јалкын да түшкен. Онызын агаштын бажынаң ала тѳзине јетире толголып түшкен јаан кара чийү керелейт. Ол чийүни кара сангыс туй тудуп койгон—агаш јалкыннын ѳткен шырказын бойы эмдеп алган. Алдырышпаган. Байла, онын тазылы эне јерге терең ѳткѣн. Айландыра кара шыргай, чет, корбо агаштар ѳзүп јат. Айса болзо, олор бу ла кызыл тыттын үренинең таркаган Агаштын чочоґойы онын тѳзинең ыраак түшпес ине.

Шак бу турган кызыл тыт канча јашту болбоґой? Јүс эмезе эки јүс? Байла, онон ас эмес. Андый болордо, Шыргайтыда болгон ончо солундар, улу кубулталар онын көзинче ѳткѣн. Ол бу јерде болгон ончо керектердин үн јок керечизи.

Эки јүс јыл мынан озогы јадынды кайдат. Октябрьский революциянын алдындагы да јылдардагы улустын јадын-јүрүмин эмдигизине тундеп кѣригер. Онын башказы сүрекеј јаан. Ол ѳйлѳрдѳги улустын јадын-јүрүмин Шыргайтынын јаан јашту улузы ундыбаган.

Бүгүнгги Шыргайтыда журтап јаткан улустың көп сабазынын ада-ѳбѳкѳзи озодон бери бу јерлерде журтаган Је озогы тушта мында деремне де, школ до, клуб та, магазин де, электричество до, радио до, автомобиль де болбоґон. Мында јаткан алтайлар јайга-кышка көчүп жүрүп, тоолу мал азырайтан.

Анчадала кыштын күндери ле айлары сүрекеј узак билдиретен. Тура деп неме јок учун, улус аланчык айылдарда кыштајтан. Соок, ышту айылда кыштајтаны кандый күч, күнүкчыл ла шыралу болгонын јаан јашту алтайлар јакшы билер. Малдын азыралы ас болотон, јылу кажаан јок. Онон улам узун кышка, јут-јулакај ас болгондо, көп мал кырылып та калатан. Улус кыралап аш салбайтан.

Россияда Октябрьский революция жетгени керегинде табыш, Ленин, большевиктер, Совет жаң деп сөстөр Алтайдыг ыраак тууларына, кобы-жиктерине угулып келген. Түймеендү жылдар. Онон гражданский жуу токтоп, албаты токуналу журтай берген. Совет жаңныг эн баштапкы өткүрген иштери жоктулардыг жадын-жүрүмин жарандыларына, культуразын көдүрерине ууландырылган. Шыргайтыда школ ачылган. Жаан улусты бичикке үредетен ликпункт иштегеси. Жоктулардыг жылбүлөрүн комбед корулаган. Комсомол, газет, книга, избач деген сөстөр улуска таныш боло берген.

1930 жыл. Устүги ле Алтыгы Шыргайтынын, Кубаштыг, Акунаныг, Күбергинин жоктулары жуулыжып, колхоз төзөгөндөр.

— Жаңгы төзөлгөн колхозко ат адаар керек— деп, аймактаг келген уполномоченный айткан. — Кемде кандый шүүлте бар?

— Бистинг колхозтыг ады «Ленин» болзын деп, отурган улустыг бирүзү айткан.

— Сүрекей жакшы шүүлте эмтир — деп, аймактаг келген кижжи жарадып айткан.— Же андый атту колхоз бистинг аймакта бар. Онын учун слердинг колхозтыг ады өскө болор учурлу.

— Андый болзо, «Большевик» болзын — деп, кем де айда салган. Оны жуулган улус жарадып алган.

— Слерди, нөкөрлөр, колхоз төзөп өмөлүкке бириккенигерле уткып турум. Ижигер жегүлү болзын, большевиктин адын уятка түжүрбегер — деп, аймактаг келген кижжи учында айткан.

Ол өйлөрдөг бери төртөн жыл болды. Историянын өйиле бодзо, бу сүрекей де көп эмес. Же бу өйдин туркунына болгон кубулталар сүрекей жаан. Бүгүнгү Шыргайтыны да, онын улузын да ол өйлөргө түнейлеерге болбос. Кандый да немениг өзүмин жарт билерге оны неге де түгейлеер, неле де кемжиир керек. Онын учун Шыргайтынын бүгүнгү једимдерин чокум ондоорго, онын өйин, кыскарта да болзо, эске алып көрөр керек.

Бу јердинг тоолу өрөкө улузы мал-ажын, хомут-чанагын бириктирип, жаңыс јерге, Шыргайтыга, көчүп деремне төзөгөндөр. Јүс кирези жылкы мал жуулган, бир үүр кой болгон. Тоолу јаман-јуман абра-чанак, салда, агаш тырмууштар жуулган. Өмөлүкке бириккен улус Шыргайты журтка жуулып,аланчык айылдар туткандар. Онон, табынча, кажы ла айылдын јанында жаңыс кыпту ла сенек јок то болзо, је тура тудулган.

Күч болгон. Же улус өмөлүктинг аргазына, келер эйине чындык бүдүп турган. Онын учун өмөлүк иш, баштапкы өйлөрдө сүрекей једимдү эмес те болзо, је көпдүге берген. Колхозчылар мал өскүрген, малына өмөлөжип элөнг белетейтен, атка јеккен салдаларла јер сүрүп, тоолу гектарга аш үрендейтен. Онын кийининде укту мал өскүрери, дворлор тудары башталган.

Шыргайтынын иштенкей, нак улузы бойынын колхозынынг эконо-

миказын көдүрерине ийде-күчин кыскалбай иштеген. Жуунун алдындагы да жылдарда «Большевик» колхозтын ады-чуузы область ичинде жарлу болгон. Ол ороонына эт, түк, сүт табыштырар пландарын жылдын сайын жөнүлү бүдүрер боло берген. Колхозчулардын жадын-жүрүми жылдан жылга жаранып келген. 1941 жылда Ада-Төрөл учун Улуу башталган. Ол ончо айалганы, көп улустын жүрүм-салымын кубултып ийди.

...Бистинг алдыбыста жаан жол. Ол Бештинг суузын жакалай, жердин аайынча толголып, мыйрындап жүре берген. Шак ла бу жолло катуу 1941 жылда Шыргайтыннын ондор тоолу уулдары Ада-Төрөлин корулаарына атаган. Журтта арткан үй улус, бала-барка түндү-түштү иштеп, «Ончозын фронтко!» деген кычырула, бу жолло жүстөр центнер аш, эт, саруу, түк, жылу кийим, жүстөр тоолу аттар аткарган. Бу жолло журттын почтальоны жоруктап, көп улуска солдаттын үч толукту письмозын экелип, жаан сүүнчи эдетен. Шак ла андый письмолордо көп келиндер ле кыстар солдаттын кожонгынын мындый сөстөрүн кычыратан:

Алтайымды санаансам,
Агаш-тажы көрүнөт.
Айдышканды санаансам,
Айткан сөзи угулат...

Бу жолло ачу-коронду да жетирулер келетен. Жаан эмес журттан жууна көп улус барган. Олордон тирүү ле су-кадык жангандары ас. Төрөли учун, албатызынын жайымы ла ырызы учун көп уулдар тынын берген. Олордын кажызы ла кемнинг де уулы, кемнинг де өбөгөнн, кемнинг де аказы... Олор акалар, жегелер баскан Алтайына жанып келбеген...

«Большевик» колхозты көп жылдарга эрчимдүү, турумкай, жүрүмдү жакшы билер коммунист Бант Матвеевич Моголчин башкарган. Колхозтын партийный организациясы ла правлениези, коммунисттер ле ончо колхозчулар артельдинг хозяйствозын көдүрери учун көп ийде-күч салгандар. Колхоз сондоочулардын тоозында болбойтон. Хозяйствоны билгир башкарганы учун Бант Матвеевич Лениннинг ордениле кайралдаткан. Шыргайтыда колхоз төзөшкөн, онын экономикасын көдүрери учун озодонг бери турушкан көп улус мында эмди де журтап жадылар. Олор. Боделуков Килемей. Ойношев Эчиш, Шагаев Чыгдый ла өскө дө жаан жашту улус.

Мен Боделуков Килемей Иркиновичтинг айылына кирдим. Күски жылу күн болгон. Айылдын ээзи ле онын эмегени, Айтпас, кажаан айылда отурдылар. Онын жанында эки кыпту тура. Жос агаштан туткан, сегис үйелүү агаш айылдын ичи телкем, ару эмтир. Айла, эмди Шыргайтыдан чобра жабынчылу агаш айыл көрбөзигер. Улус айылды да «культурный» элип, жостонг кажаан айыл тудуп жадылар.

Айтпас эмеген, бу көп бала азыраган, катуу жүрүм өткөн, же эмди де

женил, омок-јардак өрөскөн отко чайдан азып ийди. Ол оттын турунда-рын улам сайын ичкери салып турды.

— Бу кайнабас кандый казан болды — деп, ол турундарды база ла катан ичкерледет. — Жорук жүрген улус мендеп турган болбой.

Je онызы бу күндүчи, жалакай өрөкөнниң бойына узак болуп билдирген ине. Чынын айтса, чай чүрчө ле кайнап чыккан. «Солун кижин чай ичпей барза уйат» — деп, ол байла, ичинде сананган болор. Айылга кирген кандый ла кижиге чай азатаны. күндүлейтени алтай албатынын озодон бери жаңжыккан жаңы ине.

Килемей өбөгөн — ак-буурыл чачту, андый ок буурыл-байбак сагалду, чоң бүдүмдү ле курч көстөрлү кижин — төрдин бажында отурды. Бу 78 жашту карган өрөкөн өткөн өйлөрдн эске алынып, мендеш жокгон куучындап отурды.

Шыргайтыда эн ле көп таркаган уйа улус, байла, Боделуковтор болор.

— Бис, үч — төрт үйеге жетире, бу ла Шыргайтыда жаткан улус — деп, карган Килемей өбөгөн жартайт. — 1930 жылда колхоз төзөлөрдн, колхозто сок ло жаңыс үүр кой болгон. Јүстөн эмеш ле көп. Оны бис алып кабырганыс Јирме эки жылдын туркунына койлогом. Күч болгон. Ол сйдө колхозтон анайып көп алар неме бар эмес аш-курсактан, кийим-тудумнан уйан болгон ине.

— Балдар көп. Кажызына ла кийим керек, курсак керек — деп, Айтпас өрөкөн куучынга кожолды.

Бистинг айылду болгоныс эмди бежен жылдан ашкан — деп, Килемей өбөгөн эмегени јаар жылу көрүп айдат. — Тогус бала азыраганыс. Ончозы эзен-амыр. Кату жылдарда андап-куштап ла аштын бажын терип азыраганыс. Ол тушта өркө-момоннын, агас-сарастын терезине кулур, тараан, бөс лө сскө дө товарлар берип туратан ине — деп, ол учыла жартайт.

— Эмди балдар ончозы чыдаган, бойлоры балдарлу, кажызы ла бойынын жолына чыккан. Ончозы бичикчи, не-немези жеткил Онызы Совет жаңнын шылтузы эмей. Мен бойым пенсия алып јадым...

— Эмдиги улустын жүрүми — жыргал ине — деп, өбөгөннин куучынын Айтпас өрөкөн уалты. — Кийим-тудум жеткил, курсак тойу Иштейтен бедиг, үренетен бедиг — жолын ачык.

Бу жаан билениң эне-адазынын эптү-јсптү, бой-бойына кару, өмө-јөмбөлү болгоны омордын куучындарынан јарт билдирет. Омор балдары, балдарынын балдары ырысту, жарык жүрүм жүрерине иженер, оморкоор аргалу. Тогус бала ончозы чыдап, куштын уйазынан учуп барган балдары чылап, кажызы ла бойынын жолыла барган. Je омор чыккан-өскөн јеринен, ада-энезинин журтынан ырап барбаган. Ончозы Шыргайтыда арткан.

— Жаңыс ла эн оғош уул Андрей, Акташта барган — шофер — деп,

онын адазы айдат. — Мында, совхозто, ого машина једишпеген учун барган. Эң огош кызычагыс, Галя, Горно-Алтайскта пединститутта үренип јат. Оскөзи мында — Шыргайтыда.

Ол балдарынын ижин тоолойт: Давыд — саар уйлардын фермазынын заводуючийи, Айдар — ферманын управляющийи, Амыр — койчы, Ольга — озочыл уй саачы, Александр — койчы, Мария — уй саачы болгон, Нина — койчы. Эмди олор бойлоры айылду-јуртту, бала-баркалу. Айдар јети бала азырап јат. Онын јаан уулы, Петр—радиоинженер, советский черүниг офицери. Ол былтыр черүдег јанып келген, эмди горродто радиокомитетте радиоинженер болуп иштеп јат. Лида деп кызы пединститутта төртинчи курста. Артканы школдо, Амыр јети балалу, Ольга эки балалу...

— Слердин билегерде—балдараар ла олордын бала-барказы—бастыразы канча кижиге? — деп, мен бу јаан биленин адазынан сурадым. Ол бир кезек сананып отурала, эмегенинег сурады:

— Канчу эди, уул?

— А бу, эмди балдарынын тоозын да билбей бардын ба? — деп, онызы арбанган аяс, каткырып айтты. — Балдардын балдары 35 болордо, ада-энезин кожуп ийзен канчу болгодый?

Шыргайтыда јаткан көп билелердин бирүзинин — Боделуковтордын јадын-јүрүми, салымы андый.

Барагашта совхоз төзөлөрдө, Шыргайты бу совхозтын фермазы болу берди. Бу јурттын иштепкей улузы, мындагы ферма совхоз ичинде бдүп турган социалистический мөрөйдө озочыл јерлерде болуп келди. Шак ла бу фермага коммунистический иштү коллектив деген ат область ичинде эң баштапкыларынын тоозында адалган. Ферманын озочыл койчыларынын Лапасов Јардактын, Какпаков Петектин, Борбуев Байрымнын, Шагаев Калаштын, јылжычы Ирункин Јайаннын ла өскөлөринин де ады-јолы совхоз ичинде јарлу. Ат-нерелү ижи учун ордендерле, медальдарла кайралдаткандар, коммунистический иштин мергендүчизинин адын адаткандар јуртта көп.

Јылдар өдөт. Јурт та, онын албаты-јонынын јадын-јүрүми де өнжип јаранат. Бу ла калганчы јылдарда јуртта жаңы типовый школ, клуб, магазин тудулган. Көп ишмекчилер телкем, јылу ла јарык туралу. Олордын көп сабазы эмди эки үч, төрт кыпту турада јадып жадылар. Бис Айдар Килемеевичле конторадаг чыгып келдис. Ол айландыра турган жаңы јаан туралар јаар колын уулап, тоолоп турды:

— Ол ол'ондо ыжы коройлоп турган јаан крестовый тура — Лапасов Јардактын, ол тура — Яшпаев Қыманын, Садыков Николайдын...

Јурт албатынын материальный јадын-јүрүми јаранган сайын онын культурный некелтези үзүк јоктон өзүп турганы јолду. Шыргайты јурттын улузы јүстер жземпляр газет-журналдар алдыртып јат. Бу јуртка

җангыс ла «Алтайдын Чолмоны» газет јүс экземплярга шыдар келет. Улуг алтай писательдердин кннгаларын јилбиркеп кычыргылайт. Олор күнүн сайын кино ксрөр, радио угар аргалу. Мында эмди электроутюг, электроплита, кийим јунар машина деген сөстөр солун эмес. Ол улустын күнүн сайын тудунган јөбжөзи боло берди. Удабас бу ыраак алтай јуртка газ та, телевизор до, өскөзи де једер. Онызында аланзу јок.

Шыргайтыданг орооннын бийик ле орто үредүлү заведениелеринде үренип, аңылу бийик ле орто үредүлү специалист болуп алгандар ондор тоолу. Олор эмди төрөл јуртында иштейдилер. Олор: јурт хозяйствонын специалисттери, үредүчилер, механизаторлор. Бу јаан эмес јурттаг јаангыс ла Алтайский јуртхозяйственный институтта беш кижн, Горно-Алтайоктагы пединститутта беш кижн, ондор тоолу уулдар ла кыстар орто үредүлү заведениелерде үренип турулар.

Эмди ферманын амадузы јаангыс: тогузынчы бешјылдыктын ла партиянын XXIV съездинин јсптөрнн јүрүмде бүдүрери. Пландар дезе јаан. Је Шыргайтынын иштенкей улузы бу да күчтерди јенүлү өдөрннде аланзу јок. Онызын олор јаангыс катап көргүскен эмес.

М. Качкышев.

МАЙМАНЫҢ ТӨЗӨЛГӨНИ.

Jaан жолдордон туура,
Оскөн јеринен ыраакта,
Јадын јакшы деп угала,
Аргалу бай болорго
Кресту кижн атанган.

Аалга, элбек чөлдөрлө,
Агаш-ташту јыштарла,
Ол јоруктап өткөн,
Шыраны, слүмди көргөн.

Түкү ле озодон бери
Тудуш ла куучын болотон:
Кандый да ыраак талада,
Қадын јайкалган јаратта:
Јадын-јүрүм јакшы,
Јер элбек ле јаан.

Анда кажы ла кижн
Алдынан бойы каан!

Агын суузы балыкту,
Арка-туузы анду,
Јагыс ла ого јет, —
Анда сүт, анда эт.

Томонокту түндерде,
Қамыскан оттыг јанында,
Ол талага једерге
Кресту јошкын түженген,
Байырым деп иженген.

Арка-туузы болгожын
Алтын-мөнгүн жабылган,
Агын суузы болгожын
Ак сүтлө анданган.

Кайкамчылу ол јерге
Церкве јангду кижн
Серенбей де атанган,
Јолой көпти ол көргөн,
Јолдо ады да өлгөн.

Бир катап энирде,
Калапту кыштын бойында,
Чөрчөк болгон талага
Ол кижн јеткен.

Ышту чадыр айылдар,
Ырызы јок алтайлар,
Јантыйып калган чедөндөр,
Крестүге туштаган.

Өскүс чадыр бирүзінде,
Өлүмтик өрөкөн отурган,
Алтайдыг үстінде
Ай-карануй түн турган.

Талт-малт орустап,
Крестү эмес кижн
Крестүге айткан:
Көркүреген күскүдий суу
Кадын деп адалган ол болор,
Мантап түшкен монгыс суу,
Майма деген суу болор.

Эбирип ыраактан таң келген
Эбире ээн ле соок болгон,
Крестү эмес кижн
Одын салып, чай аскан,
Крестүзи отурып,
Кийинин, алдын сананган.

Малта-кирее табыжы
Арка-тууга томылган

Алтайдын кеен агажы
Күзүрөп карга жыгылган.

Чагана жытту туралар,
Чала-была тудулган.
Каанның картазына карарып,
Кандый да точка кожулган.

Каан — империя элбеп жат,
Казназы байып жат.
Эбире өлүм, эбире чак,
Картада

Майма-Чаргычак.

*Алтай тилге Б. Укачин
көчүргөн*

КРЕМЛЬ ЯНЫНДА..

Солдаттын ссӱгин салган јерге
Сананып, араай тымык келдим.
Јуудан јанбаган уулдар, слерге
Бажымды јабыс мен энедим.

Јасты, јаркынду јаан јӱрӱмди
Меге артырып салган эрлер,
Јуу ӱйинде мен јеримде
Јӱк ле уулчагаш болгом, нскӱрлӱр.

Колы-будымды ӱлӱнгӱ кестирип,
Колхозтын ажын одоп јӱргем.
Јаш бойым кӱп јастырып,
Јаан улусла тенг иштегем.

Аттар кабыргам,
аштагам,
арыгам...

Саламга јадып уйуктайтам.
Ол тушта, кайран адам,
Слерди сӱреен мен санайтам.
Эмди, качан ээк-саамайым.
Эрте кардый кажайа берерде,
Колымнан туткан болзоор адайым,
Јенил болор эди јӱрӱмде...

Јанымда јаш кызычак турат,
Јажай берген ӱрӱкӱн сананат,
Узун тайагына уур тайанат,
Ол балага нени де айдат.

УЛУСКА СУУМЈИ ЈЕТИРЕЕЧИ

(Очерк)

Библиотекарь... Онын ижи неле аныланып јат? Көп улус «Бу иште јаан чўм јок» деп айдыжар. Ол кейле учар лайнерлерди тутпайт, газопроводтор јазабайт, нефтьле байлык јерлерди бөдребейт.

Је Штанакова Зоя Петровна бойынын ижи керегинде чек өскө шўўлтелу болуп туру. Ол бичиктер ажыра улуска көп билгирлер јетирет. Бу мынан көргөндө, онын профессиязы улуска сўрекей керектү болуп јат.

Ол эмди бежен төрт јашту. Чачтары буурайарга једип келген. Је онын көстөри азыйдагы ок аайынча јиит деп билдирет. Јўрўмнин уур јолын ак-чек өткөн кижинин көстөри андый болоры јарт.

Зоя Петровна бистинг сурагыс аайынча онын бичикти сўўп качайда башталганын эске алынып туру.

Онын бала тужы Новосибирский областьта Қазаткуль деп јуртта өткөн. Бис Штанакованын куучынын угуп, Сибирьдин ыраак тайгадагы јуртын көрүп тургандыйбыс. Соок салкын сыгырып турган јурттын агаш тураларында керосин лампалар өчөмик кўйет. Андый туралардын бирўзинде Зоя деген кызычак база бойынды ок јажыт балдарга Афанасьевтин јилбўлү чөрчөктөрин кычырып јат. Балдар баатырлар керегинде чөрчөктөрдү угуп, бойлары база андый ок јаан ниде-кўчтү болорго амдап туратан.

Эртенгизинде олар бу кычырган бичиктери керегинде шўўлтелерин айдыжып, школына мендеп баратан.

Јиит тужыста кычырган бичиктер бистинг көксисте кандый јаан ла терең сўўмји артыргызып турганын слер јакшы билеригер. Бу бичиктер биске јаанап өзўп келгенисте, јўрўмнин элбек јолыла ичкери барарына сўрекей јаан болужын јетирет.

Зоя сегис классты он беш јаштуда божоткон. Ада-энези ол тушта колхозто иштеген. Биле сўрекей јаан. Эмди онон ары нени эдетен? Онон ары ўренерге эмди тургуза кўч болорын Зоя билип, төрөл колхозында артар деп сананып алган. Анайда бу јиит кыстын бала тужы божоп, онып иштеер зїи башталган.

Колхозтын башкараачылары бу кызычакка башка-башка јакару-

лар берип туратан. Зоя бойын шыранкай деп баштапкы ла кўннен кўргўскен. Ол бойынын ижин бўдўрип, ѳскѳ улуска болужып, чине-чагы чыкса да, је энирде бичик кычырар турага јаантайын барып јўретен. Анда ол јагы јаандай берген избачка болужып турган.

Зоя јалан ижиниң культстандарына бичиктер экелип турар боло берген. Колхозчылар тўште ажанарга келгенде, Зоя оморды кѳп жагы бичиктерлў уткып турган. Улус бичиктерди алып кычырып турганы бу јит кыска сўрекеј јаан сўўмји болгон.

Јылдарды ээний јылдар ѳткѳн. 1937 јылда Зоя Горно-Алтайска келген. Ол городской библиотекада иштеерине келген баштапкы кўнди качан да ундыбас болор.

Библиотеканыг ишчилери бу кысты чала јаан бўдўмји јок уткыган деп айдар керек. Ол бу ишти бўдўрип болгой не? Јуртта избачка болужарында јаан чўм јок. Је эмди дезе тагынаг иштеер керек.

Зоя оны ишке албас болор деп сананып калган.

Је заведующийи кысты токунадып айтты:

— Иште, балам. Ижин јенўлў ѳтсин.

Тегин де болзо, библиотекаларда жагы ишчини эки, ўч ай ўреткилеп, оныг кийининде тагынаг ишке божоткылайтан. Је Зоя узак ўренбеген. Бир канча кўнниг бажында заведующийи Зояны тагынаг иштезин деп јакару берген.

Зоя анайда библиотеканыг ишчилериниң болужыла библиотекардыг ижине кыска ѳйдин туркунына ўренип алган.

Кажы ла кижиде бойынын сўўген ижи бар. Зояныг сўўген ижи — библиотекарь болоры.

Јит библиотекарь ол ѳйдѳ Василий Штанаковло танышкан. Јаан удаган јокто Зоя ла Василий тойлоп, жагы биле тѳзѳгѳн. 1939 јылда бу бичеде баштапкы бала — Јура чыккан.

Зояны тѳс библиотеканыг ары-бери алып јўрер фондынын заведующийине кѳстѳрдѳ, оныг алдында жагы задачалар тура берген. Бу ишти недег баштайтан? Эг ле озо кычыраачыларла тынажарынаг баштаар керек болгонын Зоя јарт ондогон.

Ол артельдердинг цехтерине јўрўп, анда иштеп турган улусла таныжып, оморды кандый бичиктер јилбиркедип турганын сурап уккан. Ол јит ишчилерди јууп, олорго бичиктер кычырып, кандый бир произведениениг учурын јартап туратан. Улустыг бичиктер алары кѳптѳй берген.

Бу ла ѳйдѳг ала библиотекарь ишмекчилерле јуук кѳлбулу болуп, омордыг јуундарына јўрўп, библиотекага советский писательдердин кандый жагы произведениелери, кандый жагы литература келген керегинде јетирўлер эдер боло берген.

...Зоя Петровна јууныг уур јылдарын эске алынат.

Штанаковтордын јит билези бойынын баштапкы уулынын эки

жылдыгын темдектеерге белетенип турган. Же анзыраган өштү Төрөлсикке жуучакту келген Бастыра албаты сүүген ороонун корулаарга көдүрилип турган. Жуунун баштапкы ла күндеринде Василий фронтко атаган.

Жуунун уур жылдарында Зоя Петровнага күнине 12—14 часта иштеерге келишкен. Ол библиотекада иштеп турганыла коштой Фурмановтыг адыла адалган оромдо агитатор болгон.

Жут-тулакай да, корон-соок то болзып, же кажы ла күнде ол городтыг жаказында турган оромго мендеп браатканын көрөр аргалу болгон. Ол улуска фронттог келген жетирулерди кычырып, фотомонтажтар белетеп, энелердин адынан жуучылдарга письмолор бичип турган.

Зоя Петровна ол өйдү эске алынып, бир кезек өйгө унчукпай барды.

-- Уур болгон бо?— деп, бис оной ары сурадыс.

-- Сурекей уур болгон. Чине-чагым чыгып, айылыма жүк ле арайдан жедип туратам. Бир катап айылыма келеле, печкениг жанына отурып, сдүгимди чупчип ийзем, чулгамыштары будыма жаба тонуп калган. Оны алып болбой, неме аайлу ыйлагам деер.

Ол өткөн өй, бойынын ижи керегинде көдүрингилү сөстөр айдарып сүүбейт. Же онын ижи бистинг орооныстыг миллиондор тоолу улустыг ижиле кожо жегү аларына жөмөлтөзүн жетирген.

Төртүн беш жылдыг жазында бастыра советский улуска ырыс келген. Жегүнин күнинде Зоя Петровна уулчагын жедип, көп улусту оромго чыккан.

Штанакова «1941—1945 жылдарда Ада-Төрөл учун Улу жууда эрчимдү иштегени учун» деп медальла кайралдаткан.

Амыр жүрүм келген. Же Зоя Петровна амыраар деп сананбаган. Ол жаңы эрчимле иштей берген.

1947 жылда Зоя Петровна кыс бала таап аларда, Василий Георгиевич эмегенине чечектер берип тура, «Библиотекарьлардын тоозы көптөзүн» деп күүизеген.

Адазынын жүреги жастырбаган. Жирме жылдан эмеш ажыра өйдүн бажында Зоя Петровнанын кызы бийик библиотечный үредү алып, областной библиотекада библиографический бөлүктин заведующий болуп иштей берер.

Зоя Петровна одус жаштуда партийный бюрого мындый угузу бичик экелген: «Мени партиянын кандидадына алзын деп сурап турум...» Ол тушта культуранын управлениезинде көп коммунисттер ого рекомендация берерине жөпсинген.

Зоя Петровна одус төрт жылга улай производство иштейт, оной жирме жети жылы областьтын библиотекаларында иштеп келген.

Эмди ол городтын экинчи номерлү библиотекасында заведующий болуп иштейт. Бу библиотекадан бичиктерди үренчиктер де, жаан да улус алгылайт.

Зоя Петровна кажы ла кычыраачының күүнзеп турган бичигин берерине кичеенип јат. Кычыраачының керексип турган бичиги библиотекада јок болгондо, ол бу бичикти база андый ок эскө бичикле солып турат.

Бу библиотекадан бичиктерди башка-башка специальностьту улус алгылап турулар. Олордыг тоозында студент ле шофер, строитель ле бос согоочы. Оның учун кычыраачылардың некетелери де башка-башка болуп јат. Бу некелтелерди јакшы билип, оны чике бүдүрери — библиотекарьдың тос учурлу ижи.

Библиотека Владимир Ильич Лениннің јүсјылдыгын темдектеери јанынаг јаан учурлу иш өткүрген. Эмди библиотеканың ишчилери областьтың 50 жылдыгына белетенери јанынаг база да јаан иш өткүрет. Олор КПСС-тиг XXIV съездинің јәптөрин ле материалдарын пропагандировать эдерниде бастыра аргаларын тузаланып турулар.

Јаңыс ла өткөн јылда бу библиотека кычыраачыларга 68 муң бичиктер береринің ордына 82 муң бичик берген, 10 литературный обзорлор, бир канча тематический вечерлер, оосло айдар журналдар ла эскө дө иштер өткүрген. Библиотека В. И. Лениннің чыккан күнинің ала 100 жылдыгына учурлаган социалистический мөрөйдө экинчи јер алганы учун кереес вымпелле, а Зоя Петровна дезе бойының эрчимдү ижи учун юбилейный медальла кайралдаткан.

Зоя Петровнаның јадын-јүрүми сүрекей де јенгил болгон деп айдарга болбос. Је ол бойының бу билдирбес те болзо, јаан учурлу ижиле көп улуска сүүмји јетирип турганы учун бойын ырысту деп бодоп јат.

А. Ередеев

АНДЫЙ КУШ БАР

(Куштардын күнине)

Көбүктү
 јеп-јенил,
 јап-јараш,
Кичинек, шулмус кушкаш
Кызылгаттын чичке сабагын
 Эй отурып,
 Эрке јайканып,
Топ-тозур, серүүн кадын
Канаттары јенил
 кактап,
 кактап,
Арыбас та кайткан куш
 Талбандап,
 талбандап!
Ол үрендерден кызылгат өзөр.
Онон јылдыстыј јиилек быжар.
Балдар,
Бу кушкаш јеристе ле јүрер,
Бир тушта кожондоп то берер.
Кып-кызыл тандар алдында
Кызылгат эттий артылып
 түжет,
Көбүктү јенил кучыйак анда
Көкүп, сабакты кактап ла
 јүрет...

УЧ КУСКИ ЧӨРЧӨК

(Улгерлеп бичиген проза.)

Мениң кѳстѳриме кѳс кѳрѳнет: салкын толгон куу капчалдар..
 Мениң кѳстѳриме кѳс кѳрѳнет: жалбырак толгон жаркынду ѳзѳктѳр...
 Мениң кѳстѳриме кѳс кѳрѳнет; тайгалар — кѳнет, жалаңдар — кѳнет;
 суулар—тѳрген, артулар тѳмѳн анданып тѳшкен; актар—тымык; арка-
 ларга чыга баскан апдар сыылаткан, — коныр ѳндери кобылар сайын
 конгырап аскан.

Кѳндѳй кѳнѳктѳ кѳѳ жаңылга одош тууларды эдектей, солун конур
 ѳндерди терип, жаактаган, шанжаган; анда-мында согулып, кеткин
 салкынга болгобос жаанынан кенетийин табарала, керчежерге жеткелек,
 кѳѳркийдин кѳндѳй кѳнѳги кѳнкѳрилген бойынча кѳкташтарын жастан-
 ган, кѳстѳри чала боромтык, тѳрѳлип, тѳѳлип жадатан кѳлдѳрди де гѳй-
 медип, тош ѳргѳзин ѳркѳдип, камык ѳндер тѳгѳлди.. Ээ, бараксан жа-
 нылга! Терип алган ѳндери—тегин, калас. Кара кѳлдѳргѳ каран бар-
 ды, кѳлдѳргѳ дѳ не болзын, чайпалып-чайпалып алала, ол ѳндерди чѳ-
 нѳрип, кѳѳркѳткилеп жадар эмей.

Кѳс! Кѳстин келгенин мен бѳгѳн сестим. Мен бѳгѳн кѳстин келге-
 нин сестим. Шылырууш кѳстин келгенин сестим. Кѳстѳриме кѳн кирет:
 кѳрен ѳзѳктѳр, кѳрен тайгалар, кѳрен жолдор ѳстиле кѳмѳш кууларын
 кѳс кѳдѳрет, ак-канаттар жазылып, жѳрегимде жѳбрен сысты ак-айаска
 алып чыгып, арай-арай жайкаган, тийип-тийбей экчеген, чагкыр-чан-
 кыр чоктордон чичкечек кылдар эделе, эрке-эрке этире икилизин — ал-
 тын кейди эптѳ-жымжак согуп турат; эки кѳстин ичине изѳ жашты эке-
 лип, ырымдадып, ыйладып, килин тѳндер ѳткѳре, энемниң жылу колын-
 дый килен кату чачымды сыймалап, чѳйѳ кожоңдоп, салымымды сана-
 нып, килен эмес жѳрѳмнең киремди ченеп тургандый, ыраак тѳрѳлим
 мени кычырат...

Кѳч кеберлѳ тѳрѳлим!

* * *

Бѳгѳн таң эртеде ойгонып келеримде, борорып калган «койонок»
 будыма коштой отурды. Унчукпас нѳкѳрим! Ол кѳнѳн ле сайын мениң

кирбиктерим ээчий-деечий тоголоп, соотоп, ача бергенде сергек сымды мен сезип, тура жүгүрөтөм; оноң карануй көстү уйкумды, житезинен тудала, бойумла кожо апарып, јунундырып туратам, соок сууны чачылтып, јакшызынып быркырап... Эмди дезе мен бойым да оп-соп болуп шык унчукпай отурым.

Кунукчыл санааларым!

Кичинек боро «койоногым» тымыкта база кунугып, кулактарым кыймыктадып, туйук кара тууларда куу тумандар јылыжып, күзүрегилеп турганын, соок тенгери унчугып, карган алтай кижичилеп, кагыл кара мөштөң уккан канча жүзүн чөрчөгін табылу јобош үниле таң чыгара кайлаганын, кайкаган ајас тындалайт.

Сүрлү кеберлер!

Энзиреген элбек таскылдан көдүрилген ол кеткин салкын эртен мениң чачымды элбиретсин — мен атана берерим эртен. Орында кунугып не отурар? Сүринди јымжадып, эрс турала, көзінсінгиди ачып ий, омок кей бистин кыбыска кирзин, нөкөрим, туйуксу күүнисти ол јоголтор. Көстөрин көдүр, јолго көр: анда, боро кучкаштар чылап, күн јаркындар јорголойт, чуркурашкан, чур-чуманак... Сакулталу јол! Мен атана берерим эртен, күнет көстөрлү күске удур, төрөл кейиме көмүлп калайын...

Эзен болзын, келетен кыс!

Ол кыс күнеерик түштүктен келер, кичинек городко ол једип келер, күреелердег түшкен күске уткыдып, кеен түштүктин каткызын экелер, ол бу јаркынду јолло келер.. јалакај теректер эки јандај јергелей јергелей тургулап алала, јаан сары јалбырагын оның алдына, карузып, араай јайа салгылаар. Төрслим оны лаптап ајыктап, өскөлбөй, јаман көрбөй, теректер бажын араай сыймап, јебрен кеберин јымжадып ийеле, күски күүлери келетен кыска акту күүниле сыыладып, сыйлап, оның көксине кыска эмес, узун ырыстын сүүнчизин танылу этире тагып койор.

Сары-сары јалбырактардын айланыжын ајыктап, теректерге күлүмзиренеле, солун күске көзи јылып, јүрегінде сан башка јаңы күүнди ол ачып, омок салкынга арчуулын элбиредип келеткен өскө јердин ол кызы күн ле сайын унчукпай, каран да болзо, көөркийге — ого сүрле јарык күүни там тыгып, там јаркынду јалбырап сок јаңыскан јүрген уул, оны сакуп, тымыкта санааркажын өчүрп, јолдорго узак көрөлө, јолын, јаңын, јүрүмин, канча ла катап шүүгенин, унчукпас көстү терең түн айтпагажын — билбес те. Кайдаг билетен ол кыс! Күстин түни јажытты — сакулталу санааны јажырып койор, кем табар!

Ол билбес. Эмди орында јаңыскан, энчигип калган отурган, эртен дезе кичинек, јалакај бу городтон атана беретен бу алтай уул, боро-

рып калган «койоногыла» оны сүрекей сакыган деп ол билбес, келетен ол кыс. Же сакып чөкбөйлө, орыннан күүн-күч жок араай өрс турала, чала-была јунунып, эжигин араай јабала, койоногып ээчидип, ол тәрө-лишин күмүш кууларлу күзине удурата атана берер эмей эртен. Эртен бачымдап ол атана берер. Унчукпай, унчукпай, унчукпай јолдорго узун кунукчалын ол ычкынып баратканын эртен јагыс ла теректер кайкаган айас көргүлөп калар.

Күнеерик кеен түштүктин каткызын ла јаркынын экелетен ол кыс-тын јолына эртен јаан, сары јалбырактар айланып, айдынарга тидин-бей, араай шылырап тургажын, толо алтай кунугыш јүрегине табарып, туйкайын өскөн ол күүнин түйметкен ле тужунда, күски күлөр күүлерге тындаланып турала, теректердин кезине тереңжиде көрөлө, кенетийин ончозын сезип ийер, селт эдер ол келетен кыс, кичинек городко келетен кыс, күреелерден түшкен күске уткыдып, јаркынду јолло келетен кыс. Јаркынду кыс! Күмүш кууларлу чөрчөгүм бе, сен?! Сүүш! Күмүш кууларым, күмүш күүлери...

ЈЫДУ-СУУ

(Новелла)

Ыраак таладан, Арасейдин түбинен айланып келеле, Боочы јуртка бир беристе једип-јетпей, мен токтой түжерим, тыныш алынарым.

Мында — Јыду-суу. Кыралу бөксөн тыт турар. Суунун үстінде узак өйгө кыймыгы жок турала, та нени ајыктап, сананып калган тыт?

Азий Карагол-Оозын? шөлдө үренип турарда, амыраар күндерге айлыбыстөөн јанып, јойубазыш канча катап болбоды деер? Же Кара ла сууга јеткенисте, јаантайын токтой түжетен эдис.

Ол до тужунда, эмдиге де јетире көксимде түйүлип калган бир суурак бар: бу сууны мынайып кем, качан, ненин учун адаган болотон? Суудый ла суу. Јыды да жок. Ичерге де јакшы. Соок, серүүн.

Бирде сууда јес акчалар јадар. Же бир катап ондогы байлап салган акчаларды тенибер цыган келиндер терип апарган кийининде, акча анда чачпас болуп калган. Же кыралар эмдиге элбиреп јат.

Эмди сананзам, алтайын, јаткан јерин, агаш-тажын, ичкен суузын алкап байлаганы — ол бистин албатынын јакшы јагы, мынаг ол ар-бүткенди ондогоны, оныла тудуш болгонын сезип турганы, онын кеен-јарашты сүүген эстетиказы билдирет.

Чындап та, Јыду-Суу деп оны не адаган? Мен чек ондобойдым...

Карын, кажы ла келген кижини јолдын алтыгы јанынан чыгып јаткан тогмок сууга энчейе түжүп, эки алаканын экчей тудуп, сузуп ичер, арыган сыны јенгиле түжер. Бу кижинин санаазында не? Карагол алтайы ба? Карын, кажы ла јол-јорукка бараткан кижини тогмок сууга ток-

той тўжўп, энчейип, эки алаканын экей тудуп, сузуп ичер. Сананып жарык барадар. Ол ненин учун? Карагол-алтайы учун ба?

Шак ла бу туштан, бу Жыду-Суу кирезинен, бистин колтугында жаткан улу тайгабыс — Уч-Сўмер көрүнип жат. Онын ак мснкүге бастырган үч сўүризи бирде жалтырап жадар, бирде дезе чырайы бўркелип, булуттарга туй тартылып калган турар. Карарып барган жал-сыны көргөн көсти кайкамчылу санаага алдыртып, качан да ундылбас этире көгүске тўжўп артып калар...

Кату Жылан жылда, жууга атанып бараткан бистин адаларыс бу Жыду-Суудаг аттарын сугарган. Карагол алтайын сананып. Эзен жүрзе, эбирип, ойто келерине бек иженип.

Ол жуунын-чактын өйлөринде менин энем көлсөбик болгон, эмдиги тилле, почта тарткан. Таг атту менин жиит энем... Туку, Карагол-Оозынан соокты соок дебей, изўни изў дебей, ачуны-сўүнчини — үч толук конверттерди тарткан энем.

Айылда менин акам, эки эжем артып калган, бодоштыргылап отурар:
— Акыр, олор эмди Жыду-Сууга једип бараткан болор...

Эниргөри дезе:

— Акыр, энебис эмди Жыду-Сууга једип келеткен болор. Қапшай чай азып, картап кайнадып койсолықтар, — дејип отурар.

Ол тушта картап та јок, каа-јаада ла. Ондойдын орустарынан арбага толуп алгажын.

Энемнин көөркий эрјине-ады айылдын жуугын сезип, карайлап бышыкырып келедетен болбайсын.

Ол тушта мен јок болгом.

— 1942 жыл Ат жыл болгон — деп, энем айдып туратан. — Аттардын кулагы сертейип келип, ыраак күнбадыш талада тсгүлип турган кызыл каннын јыдын сезип, јерди чапчып, ачу киштегилеп туратан эди. — дегенде, менин эдиме соогым јайылып, кайкап калган тыгдап туратам. Јаш тужымнын јылдарында...

Адам ол тужунда жуунын-чактын јеринде, кара туман ортодо умзанып келген јаман өштўле кезижип, кыйгы-кышкыда болгон эмир..

Энем алдынан өрө таг атту карагуйда карайладып келедетен.

— Менгебе ле, кер-калтар, удабастан ла балдарыска экү једерис. калаш экелерис! — деп энем, байла, адыла эрмектејип келетен болбайсын. — Көр, Жыду-Сууга тыштанып, сугарынып алзабыс, кайдар? — дейле, сулуктарын шыгырадып, адынын созын аамайлайтан болор...

Онон бери өйлөрдө, менин санаама јакшы кирип турган туш: акам ла эки эжем үредүге атанып баратканда, балдарын эечий араай эригип, белгелеп турар:

— Акыр, олор эмди Жыду-Сууга једип бараткан болор...

— Эмди Сетерлўнинг јарларын өдўп бараткан болор...

— Јок, Јаан-Јаланга чыгып калган болбайсын...

— Эмди барып, байла, Себи-Бажын ашкылап јады эмеш пе...

— Эмди, байла, Кадыннын суузын кечкилеп јаткан болбой... Алтай-кудай, баш болзын! — деп, шымыранып туратан эди.

Олор ойто јанып келип јатса, бу белгелеш јангыдаг, је ойто санг тескери, алдынан өрө болуп келетен...

Эмди мениг ойим келип, ары-бери, Арасейдинг түбинен бери мен жүрүп жадым, Јыду-Сууны мен өдөр болдым, Себи-Бажын ажып турадым, Кадын суузын кечип жүредим. Алтайымды билип жүредим, адап койодым...

Јыду-Суу. Кыралу бөкөн тыт. Мен ак-јарыкка чыгарымда, бу тыт ол ок бойы болгон, ол ок бойы јажыл, суу үстинде эзин-салкын согордо, шылырап, шуулап калган туратан јок по. Мен ак-јарыктаг ырап та калзам, бу тыт ол ок бойы узак ойгө сананып калган, јангы өзүп јаткан ачүренди көрүп турар болды ба...

Качан эне Карагол алтайым санаама киргежин, элден озо көзиме Јыду-Суу, Кара-Туу ла Сетерлүннн жарлары көрүнер. Јардын алдында Караголдын суузы шуулап јадат. Бир беристе киреде — Боочы јурт. Куладыга оног ары база јети беристе. Је сл не де эмес. Боочыга јууктап, једни, меге Уч-Сүмер сүүрейип көрүне ле бергенде, мен бойымды айылыма једип келгендий бодойдым. Меге, тодошко, Боочынын кыпчактары да. Куладынын маймандары да түней јуук, түгей кару...

Ол тужунда арыган сыным түзедип, јолдон чыгып, төмөн түжеле. Јыду-Суунын јанына амырап тыштанып, тыныш алынып отурадым.

Эки алаканым экчей тудуп, сениг суунгы ичип, санаам серийт, сыным јенгилет. кайран Јыду-Суум!

Мениг жүрүмимде, мениг жүрегимде сен—мениг Јыду-Суум! Кыралу бөкөн кара тыдым. Ада-энем, албатым, өткөн-көргөн тыдым! Бай-терегим! Карагол алтайым!

КОРГОЙИМ НЕ?

Айдын энир
Тымык энир.
Тымык тууларда
Одулар конжуйт.
Суунчилү оттор,
Сүүмјидий оттор...
Туманду таскылдар
Терен уйкуда.
Кару малчылар
Күски турлуда...
Кем анда
Шоор ойнойт,
Каткы, бијени
Кем баштайт?
Меге бүдүштеш
Ол кем?
Койчы кысты
Кычырган кем?
Айса јаш тужым,
Кандый түней.
Көкүбе, көөрөбө
Эй, эй, эй!..
Анда кокур,
Анда каткы.
Эрикчили јок
Откүн көстөр,
Чокту көстөр...
Суркураган оттор
Сүре ле алдымда,
Сүре ле алдымда.
Амадуумдый,

Чөдиргентип күйет,
Чагылыжып күйет.
Уулла бойым
Уделү жерге
Жеткейим не?
Кару кысты,
Койчы кысты,
Көргөйим не?

Жыман Белеков

Ого эмди — 18 жаш. Алтай литератураның бозогозын ажыра алтап јаткан эң иит поэт. Жыман — Москвада Литературный институттың экинчи курсына кӱчти. Онын ӱлгерлеринде бир башказы бар: Жыман оларды гитарала ойноп, кожондоп јат. Кычыраачыларды онын тоолу кожондорыла таныштырып турубис.

* * *

Кӱпӱгӱш ол јалаңдар каранты јаткылайт,
Кӱк-таманду кобылар јасла тынгылайт.
Аркадагы каран-суу амыр шолырайт,
Ару кейле ол тынып, кӱнге суркурайт.
Кадынның тожын оодып тулаан ай келет,
Карыккан бу ииттерге сӱӱнчи экелет.
Јаскы тулаан ай чылап, кӱбӱркий, сен келген,
Јӱрегимниң тожын оодып, јылу экелген.
Эрке, јараш кеберинг санаамда артар,
Экпинделген кӱстӱбриң јӱрегимде чагылар...
Кӱпӱгӱш ол јалаңдар каранты јаткылайт,
Кӱк-таманду кобылар јасла тынгылайт...

Москва, 1971 ј.

КАЙЫҢ

...Јол јанында
Јаңыс кайың,
бажың неге
сен эңилттиң?
Јай ӱйинде
јаш ла бойың,
нени санап
сен кунуктың?

Бӱрлеринди
элбиредип,
јолдон мени
сен уткызан.
Кӱстинг јажын
тегин тӱкпӱй,
јаш бойымды
эркелетсен...

* * *

Кадында ай суркурайт.
Серүүн. Жай.
Таштарды эзин жалайт.
Жаан изүү ай.
Колымда мениг гитара.
Түн. Жарат.
Жанымда мениг Тамара...
Кожонгым угат.
Эбире тымык, тымык.
Көксимде көөрөш.
Сууда таштар камык.
Жүрегимде — өкпөш.

* * *

Жасла көөрөгөн күндөр
Элбирейт ол аркада.
Эрке көзигнен ырагам
Жаркынду түн турарда.
Жайгы түндөр санаамда,
Кадын сууныг жарады...
Кара жыштый чачтарын,
Күйген көстөр жаркыны.
Жонжолойлу жалаңдар
Жолго сени апарат...
Кандый көөркий жүрегинди
Кадап, өртөп сыстадат?
Айткан сөзин санаамда,
Айдын түндөр көөрөлү.
Бойын мени ундыйла,
Болорын өскө көөркийлү.
Өксөгөн үндү баарчыкты
Өчөжип, бөгүн укпайтам.
Кайып келер ол кысты
Жүрегимде сакыйтам...

ЖАЙ КЕРЕГИНДЕ УЛГЕР

Жай келер, жай келер,
 Качан бирде жай келер.
 Түжелген тууларыма жүре берерим,
 Көлдөрим көстөп жана берерим.
 Жажыл жарык жалаңдарда
 Жалакай жакшы улустарла
 Кожо иштеп жүрерим,
 Коолодо кожондоп жүрерим.
 Амтанду чеген ичерим,
 Аргымак аттар минерим.
 Күйге жестий күйерим,
 Кушкаштый жайым болорым.
 Уккур чалгыны тудунып,
 Уулдарла кожо өлгөн чабарым.
 Изв-изв иш болор,
 Жолдолып белге тер агар.
 Узун-жалбак прокостор
 Көс жеткенде жадар.
 Казанчынын аскан көчөзи
 Айдары жок жакшы билдирер.
 Кара суудан ич көрзөг.
 Алтай жериг түжелер.

* * *

Жолдор, жолдор ортобыста жолдор.
 Локтоп нени де таппайт колдор.
 Энгирги теңери куулгазын, билдирбейт,
 Эриндер бой-бойын бедреп бирикпейт.
 Чечегим, туулардан түшсөң, көрөйин,
 Ченеген, эм болор, эркелеп жүрейин.
 Күч пе сеге? Экүге жеңил!

ПОСКОИТОН

(Куучын)

Јаш агаштарга бүркеткен Јаан-Туунын эдегинде, јай келгенде, јажыл торкодый өлөн өскөн, кебис өңдү чечектер јайылган кеен јаланда алты-јети өрөкө айылдар турды. Мында тонжоон сөктү Суулыктын уулы Чочыш бай јуртаган. Эң ле јокту дегени Толомой өбөгөн болгон. Толомойдын уулы Чырбыкчы он сегис јашка јеткен, бойдон уул болгон.

Бир катап Толомой өбөгөн эмегени Баладей јаар көрүп, күлүмзиренип, таңкылап отурат. «Бистин Чырбыкчы уулыбыс јаанаган, кеткин элик чилеп кейтий берген. Түни-түжиле јожотоны тынды, јайдакты минерде јангыс боро аттын арказы јоортый бертир, кол салдырбайт. Чырбыкчы айылду болуп, бала-баркалу, малду-ашту болор ой јеткен, кижн алып берели, јоп-пө?» — деп, Толомой айтты.

Баладей ийлеп отурган терезин чачып ийеле, булундаш кара көзиле эрин көрүп, эки саамайындагы кыскачак боро чачтары там ла сарбайыжып, эрин-оозы тыртандажып: «Сен нени түженип отурун! Бойынды бойын өчөп турун ба? Менде де андый санаа бар ла. Је эликтин мойынын ок кескен, эрдин мойынын јок кескен. Калым-касты учун нени беретенис? Шаалтаны канайда шаайтан эди билер болбойын? Чакыга ат буулазын, байанага илү илзин. Мынча тажуур аракы экелзин, той этсин, мал сойзын деп шаалтаны шаар туру, баланын ада-энези онойдо айдар. Бис экүде не бар? Тазырайган кѳс, талбайган кулак бар, база не бар? Бир ат ла кулунду бее бар».

— Акыр, јок ло дейле отуратан ба? Качан байыганда балдар айылду-јуртту болотон? Менин шүүлтемде ол Кѳөрѳм сѳбѳгѳннинг балазын, Балыйды, јууктадып кѳрзѳ кайдар?

— Је-е, болуп калтырын калак! Ийт јибес ажына умзанат — деп, айдыжатандый умзаныш сенде турбай. Мынан озо байдын балазын јокту алаачы беди? Јүс салковой акча сал, јүгүрик ат буула, байанага туйук камдула илү ил, он тажуур аракы экел деп айдар, оны кайдан алатан? — деп, Баладей чыныркап айтты.

Толомой өбөгөн бажын тырманып, јокту болгонына кунугып сананып отурала айтты:

— Ягылза да узун агаштын бажынан жыгылгай, айтырза да јакшы улусла айтыргай. Бис јангыс боро адыбысты калым эдип буулап та берзебис, ол балазына энчи берер; ээрлү-үйгендү ат берер, бозу-торбокту уй берер, үч атка кош коштойтон үч эжер былгайры кап берер. Ол сен көктөгөн каптар ине... Ол тушта бистин Чырбыкчы уулыс аргалу кижиге болуп калар, билдин бе?

— Је кайдаг көрөйн, кайдан билейин — деп, Баладей айдат. — Акыр, бойдоннын бойынан сураар керек, јөпсинер бе, јок по?

Чырбыкчы эне-адазынын куучынын тышкартынан тындап угуп алган. Күлүмзиренип кирип келеле: «Ол јөп меге јарады» — деп айтты.

— Је айса керек башталганы да ол туру — деп, Толомой өбөгөн јаан улу тынып ийеле, кончынан калта-кангазын чупчип алала, таткылай берди.

— Је, айса бойыгар билигер — деп, Баладей айдат. — Байагы «Учпас күштын санаазы Улу-Тууда, уйалбас ийттин санаазы јибес ашта дегени чилеп, слердин санаагар шак ла андый болуптыр. Баладей боро көзин кирлү јениле арчып отурды. Онон ары темир кангазын турунта согуп, кактап ийеле сананды: «Чындап та, үч эжер былгайры капты эки алаканым ойылганча мен кожо көктөштим. Килин чедегин, терлигин, кара кураан кыркыш бөрүгин мен кожо көктөштим. Мөнгүн ээр, былгайры кеими, јүстү јастык, алты кат кийис төжөк, казан-айагы да бар. Мөнгүн ээри, үйген-мөндүргези бар. Балыйды алган кижиге байып калар! Салым алкыш берзе, Чырбыкчы онон ары там ла байып калар эмес пе?

Бир күн энирде Чырбыкчы чайлап отурды. Энези тўжине аракы аскап, кудага белетенип отурган неменин аайы бар болды.

Эмеш калангы отурган Баладей уулы јаар көрүп, кожондоды:

Эки тууга чыгала,
Элик балазын адып кел.
Эли-јонго барала,
Элден бала алып кел.

Арысканду тууга чыгала.
Айу балазын адып кел.
Албаты-јонго барала.
Алар балангы алып кел.

— Јартан јарт болды, эне, — деп, уулы сүүнип, эжиктег чыкты.

Тыртык куйрукту боро атты оноры-тескери ээртеди, өжин-төнгөк изип чыкты, өкпө-јүрек тыксып чыкты, чой үзениге тепкен турды, таспа чылап чөйиле берди. Темир боро адынын төрт туйгактан от чачылган, төбө баштан тер чарчаган, бойлу јерге једип келди. Чырбыкчы Балайдын он колынан ала койды, он јаактан окшой алды. Таар капты артып ийди, экү бойы учкашты.

Таң жаңы ла жарып келерде шобур тонду, шляпа бөрүктү Толомой өбсөн ат чакызына келип түшти. Эки эдегин кайра кыстанды, бөрүгин курга кыстанды, темир курчуулу бедректин бөгин бектеп алды.

Айыл жаар басты.

Алты толукту керее айылдын каалгазын кайра салды, кылырт-ма-лырт кирип келди, эр жанында от айагына отура түшти. Көөрөм ойгоно берди. Ак кубал базып барган тонын кайра ачып, сол колына чаанак-танып, он колын көзине көлөткөлөй тудып көрөлө сурады:

— Слер кем болгоныгар?

— А, мен Толомой эмей.

— Сен тербезен! Мындый эрте нени сурап келген?

— Же база улу сөстө уят жок, жаан сөстө жажыт жок. Табыш-тал айтсын деп эки балам айбылаган эди — деп, Толомой жалтаныш жоктон айткан отурды.

Оны уккан Көөрөм өбөгөн отурган жерине чирей тебинди. Отту ту-рунды ала койды, Толомойдун бажын көстөди:

— Сен тербезен! Нени айдадың? — дейле, Толомойды сокты — Олөңчи, өрө тур, мениң кер адым кайда, экелип ээрте, мен бу күлүк-терле барып тартыжадым — деди. Эки уулына элчи ийди... Толомой-дун туткан агаш тажуурун туткан бойынча чыгара чачты.

— Сениң бир чөсчөй кылчык суунды таппай отурум ба?! — деп, адылды. Толомойду чыгара сүрди. Өбөгөн күрентидеги коркурап жат-кан тажуурун ала койды, галортозы ага бертир. Арткан аракызын бойы ичип алды, улуска уруп берди. Тажуурун канжазына буулап ал-ды, атка минди, түргендедиң желди. Жанып келеле, Баладейге айтты:

— Кудам тың калжуурды, бойымды отту турунла сокты, аракымды эжиктен чыгара чачты.

Көөрөмниң уулдары Салам ла Сулай тибиреде мантадып кел-дилер.

— Не болды? — деп, Салам сурады.

— Балый сыйнаарды жабырлар тудуп апарган ошкош, барып сө-зин угар керек.

Чырбыкчы көрүп турза, үч таң атту кижини мантадып клеетти. Тоо-ломой өбөгөн кыл армакчызын алып, поскойтоннын өткүүлүн тагып, кижини сөтпөс эдип койды.

Чаптылар ат тыныжы куу туман, алып жүзи кызыл өрттий једип келгиледи.

— Јүс жок таңмалар! Өткүүлди буулап койгон турбай, бала кай-да, сөзин угарга келдибис, бери экелигер! — деп, Көөрөм кыйгырды.

Алты толукту керее айылдын каалы эжиги ачылды. Көп келиндер көрүнди. Олордын ортозында Балый кожо болды. Поскойтоннын тышја-нында чаптылар болды, аттары энчил турбайт. Поскойтоннын ич-жанында жабырлар болды.

— Балый! Бери жуук тур! Јарт сөзингди айт: Јабырлар сени тудуп экелди бе? Айла бойың качып келдиң бе?

— Качып келгем. Мениң јажым јеткен. Адамның төрине отурып уул да болбозым, эжигине отурып кыс та болбозым. Сагыжым бойымда, саадагым јанымда, кемге баратанын бойым билерим.

Келиндер Балыйдын колынаг туткан бойынча айыл јаар жүгүрдилер, айылга кирдилер.

Көөрөм өбөгөн адынаг секирип ийди, сөлөмө бычагын кынынаг чупча тартты, кыл армакчыны кезе чапты, өткүүлди кайра ачты, уулдарын тукурып ийди. Кичү уулы Сулай эжикке мантадып келди, ат үсти-нен түшпей эжик ачты, эжик күрчөктү болды. Адын буулап койды. Бир сырынты алды, айылдыг түнүгине чыкты. Сырынты алала түнүк тсмон сайарда, оттогы азып койгон бүркүлү казанга түртерде, казан антарыла берди. Сулай сырынты төмөн жылбырап түжүп келди. Кылчыр көзиле јастыра көрбөди, орынның алдында јажынып јаткан Балыйды көрүп, будынаг чыгара тартып алды. Јудурукла бир сузуп ийеле: «Эжик јаар бас!» — деп кыйгырды. Балый күүн-күч јогынаг эжик јаар басты. Эпши јанында отурган Чомырчы эмеген оозынаг темир кангазын чупча тартып, турунга кагып ийеле:

«Сулай, Сулай, уйат үлежерде үйде јок болгон турун? Сен бойына түней сыйныңды нениң учун соктың? Уйдадың кайда?» Сулай унчукпады. Сыйынын јединип чыкты. Салам атту турды, баланы учкаштырды, төнгөгинен канјаалап буулап койды.

— Чомырчы бир де коркыбайт. Көөрөмниң јанына базып келеле, айдат: «Көөрөм, Көсрөм! Көк тегери сени соксын! Ол байананың алкыжыла малду-ашту, бала-баркалу болуп јуртайтан балдарды не тоскурып турун. Мандай тажуур тудып байанага аракы чачардыг ордына балдарга алкыш-быйанду сөзин айдып отулардыг ордына байананды түкүрип, балдарынды каргап отурун. Јокту кижии кижии эмес пе? Јокту кижии болбос по? Бала барган јерде јуртайтан, таш таштаган јерде јадатан деп, бойың айдатан јогың ба? Эмди эки кызыл көзинг кызагдап, эрјине атты јободып турганын не ол?»

Чаптылар кызын алып јандылар. Толомой өбөгөн айтты:

— Је Баладей, кудалап барар јанду. Изү тарыйын тажуур тутпаган эмеш пе? Кудалайтан јан андый. Айса јөбин берет эмеш пе!

Толомой эки тажуур аракыны арчымакка сугуп, боро атка ажыра салды. Баладей боро беени ээртеди. Экү атандылар. Јаңыс тытка једеле Толомой аттаг түшти, тажуурдын оозын ачып, кулузын комыргайды сындырып алала, тажуурдаг аракы уруп алала, айландыра турган туулардын адын адап, комыргайла аракы чачты.

Онон ары Көөрөм байдын алты илбүктү ат чакызына барып түштилер. Эки тажуурды колтуктанганча эжик јаар бастылар. Каалга эжикти кайра ачып, кирип келдилер. От айагына отурып, табыш-талды

угуштылар. Толомой өбөгөн мендеп тажуурын Көөрөмгө тудуп: — «Кайран кудам, ада өбөкөнүн жагдап койгон жаңы эмей, алтай кудайдын салымы эмей, тостын кыбындый, торконун жигиндий нак төрөөн болзо кайдар деп келгенис» — деп айдала, тажуурын катап тутты.

— Мен, слердий тербезенге балам берер күүним жок. Аракыңды ичер де күүним жок. Мен аракыдаң аштап отурган эмезим — деп, айдала, тажуурды тееп ийди.

— Же жокту кижинин үлүзи база бар эмей, жажына жокту журтаар эмес. Балдар амыр жакшы журтаза бала-баркалу, малду-ашту да журтаарын салым билер. Же андый да болзо, санаада жүдек болгон, сабада ненин жаманы бар, баштаң баш болзын — деп, Толомой кејегезин тутты.

— Слер меге эдү болбогор. Мен ичетен болзом, кечедең бери кабырып, јудуп отурбай.

— Ак-сары атту, алтын тонду от энеге баш болзын — деп айдала, кејегезин сыймай тудуп, отко бажырып ийди.

Неме болбоды. Көөрөм адылып айдат:

— Сендий жокту-тербезенге кем балазын беретен? Слерге барган бала улуска јалданып, одын кезерге, өлөң чабарга, өскө дө иш эдерге эки алаканы торсоп калар, эди-сөсги апчып калар эмес пе? Јири-ичер курсак кайда? Кара чай, кату теертпектен өскө сенде не бар? Сарју кайда, эт кайда?

Баланын энези Өлөңчи эринин кылыгын јаратпай, айдат:

— Акыр, бу Көөрөм өйинен өткүрө көөрөй берди. «Мөөрөп келген уйдын мүүзине сокпо, маказырап келген куданың бажына сокпо» — деп айткан кеп сөсти канайып билбес? Сениң эмди де бала-баркаң көп, олор эр једер: эр бала кижии алар, кыс бала кижиге барар. Ол түшта токум алдында ат чыгар, тои алдынаң эр чыгар, кажы јаагыңды тудуп берейин деп түвүң?

— Э-э-э! Сен јабырларга болужып отурган турбай! — деп, Көөрөм кончына сугуп алган камчызын чупча тартты. Эмегенинин тозынын кактап тура берди. Эмегенинин өни, калак-сыгыды тышкары улуска јап-јарт болды. Кичү уулы Сулай јүгүрөп келеле, адазын алып чыкты.

Толомой тажуурын кабыра туткан эжиктең чыгып келди.

— Көөрөм кудам, слер ундыганда, мен эзенде болбой база! — деп, маңдайынаң терин кирлү эдегиле арчып, айтты. — Кандый байга бергей-неер көрөрим. Сайдыска јадарда Јебечек адаң јети айгыр малду болгон. Эмди үзе јип алдың. Эзеннен ары слер де мен чилеп, улуска кулаштап одын кезип, кыралап өлөң чабадың ба, кудай болушса менен де жокту болуп тербезендеп базарың ба, тирү јүрөм, байла көрөрим.

Толомой аракыны чакынын јанына экелип, ары-бери баскан улуска чөөчөйлөп уруп берди. Улус аракыны ичкен, кызыл-күрөң калаган Көөрөмди көмө көрүп, электеп, каткырыжып таркадылар.

Оног ары Чырбыкчы оныла некешпеди. Өскө кижги алып, бала-баркалу, малду-ашту болуп журтаган. Балый дезе өскө кижиге барып, бала-баркалу, малду-ашту болуп журтаган.

КУНУКЧЫЛДУ

Бир күнде, тенери калыг булутту, түш бүрүнкий болгон. Кенетийин ийттер үрүп ийдилер. Мен айылдан чыгып келзем, Туура-Туунын алдыла келген ат жолло бир уулчак мантадып келди. Көзөрөк болуптыр. Атыныжы куу тумандый жайылып, тер-карасу агып турды.

— Тургуза ла журтсоветке барыгар! «Жоктуларга быйанзак жаан кижги жада калган» деп айдыжат. Доклад болор! — деп айдала, оног ары мантада берди.

Мен тыртык куйрукту боро адымды ээртедим. Журтсовет беш километрде. Түрген једип келзем, узун, куу сыраныг бажында жаан кара байры бөсти буулап койгон. Лыбар согордо элбиреп турды. Тураны эбиреде ээрлү аттар көп тургулайт. Эжикти ачып ийзем, улус көп эмтир. Олордыг чырайы кандый да кунукчылду көрүнди. Төрдөги стенеде Ленинниг портредин кара бөслө шабылап койгон турды. Улус ончозы портретти ајыктап көрүп, нени де сакынып отурдылар. Столдыг ары жанында ак чырайлу, азу сагалду кижги чаазын тудунып алган көрүп отурды. Ол тудунган чаазынын столго салып, улус јаар көрди: «Турада улус толтыра турбай, траурный јуунды ачар керек» — деп айтты.

Эл-јонныг баштузы, журтсоветтин председателиниг заместители, јажы јаан Азынчак өбөгөн өрө туруп келеле айтты: «Нөкөрлөр! јуунды ачып турум. Айдар өсти аймактын кижизине, нөкөр Слободчиковко берип турум» — деди.

Нөкөр Слободчиков өрө араай өңдөйип, эки колыла столго тайанып турала, улус јаар кезе көрүп: «Је нөкөрлөр, бастыра телекейдинг пролетарийлерининг улу башчызы, коммунистический партияны төзөгөн Владимир Ильич Ленин бүгүн јада калды, оны эске алынып, өрө туруп ийелдер!» — деди. Улус өрө турдылар. Ојто јерлерине отурып, көстип јажын улуска көргүспеске тургандый јенле арчып отурдылар.

Докладчик бойынын кыскарта айткан куучынында Владимир Ильичтин бала тужынаг ала өзүп келген јүрүмин, үредүзин, революционный ишти кандый өйдөг бери иштегенин, капиталисттерге удурлашкан тартыжу өткүргенин, социализмди эдип бүдүрер јолдын ууламјызын јартап айдып берди.

«Ленин јада да калган болзо, онын эткен керектери, онын төзөгөн коммунистический партиязы эзен — деп, докладчик ајдат. — Ленинниг керектерин онын коммунистический партиязы учына јетирер, онын амадузын бүдүрер. Ол онын эр-јажына иштеп койгон ижи Төрөлиниг ле

албатынын тузазына болор. Албаты-юн ток-тойу, аргалу јакшы јадар җйгө келер. Ишмекчилер, јокту крестьяндар јакшы јадар».

Столдын јанында отурган Майнок деп өскүс он төрт јашту уул столго көңкөрө јаткан бойынча, өксөп ыйлай берди: Јоктуларга бый-анзак, буурзак башчыбыс јада каларда, бис батрактар эмди канайып киж и болорыс» — деп, көзинин јажы столго түжүп турды. Улустар, Майнок Мамазаровичти ыйлабазын деп мекелеп турдылар. Јокту Эрмеш өбөгөн јаш баланын бажын сыймаган чылап, Майноктын бажын араай сыймап, токтодып та турза, бойынын көзинен изү јаш толонып, кон-жооры сыстап турды.

Эжиктин јанында стөнеге јөлөй турган узун сынду туйук кара сагалду Чочуш бай карс-карс каткырып ийеле, теке мүүзинен эткен эмис-кектү куулы канзазын оозынаг алып: «Майнок! Адаг Мамазар, энен Аннушка бүгүн јада калды ба? Ай јаар көрүп ыйлап отурганын не? Ленин сеге чамча, штан садып алып берер деп ижендинг бе?

Чочуш бойы чакту, чыйрак киж и. Онын сегис кырлу камчызы јаантайын өдүгинин кончында јүретен. Оны кем де сокпойтон. Јоктулар оной сүрекей коркыйтан. Улус аракылап отурган айылда Чочуш бар болзо, эмезе Чочуш ого кирип келген болзо, анчадала Абыдай, Эрмеш, Тодомой өбөгөндөр карчагадан јажынган куш чылап, тын коркыйтандар. Ондый учун мында Чочушка удур бир де киж и сөс айтпаган.

— Кудай-кайракан! Кызылдардын бир кайраканы жыгылган турбай — деп айдала, канзазын сол алаканына мат-мат кагып ийеле, кончына сугуп алала, эжиктег чыга берди.

Јоктулар јаан кунукчылду табышты угала, бой-бойларына көрүжет. Кем киж и көзинин јажын кирлү јениле арчып отурат.

Јуун учына једе берди. Азынчак өбөгөн столдын кырынаг тудунып, өңдөйип өрө турала, улус јаар артангы көзиле көрүп айтты: — Је нөкөрлөр! «Улу Ленин јада да калган болзо, онын баштаган керектерин, төзөп койгон коммунистический партиязы эзен» — деп, докладта айтканын укканыгар. Бис ого каруу эдип мынайда айдар керек:

— Владимир Ильич Ленин, Төрөлибистин ле албатынын тузазына ла ырызына ууландырган улу керектеринди бис Коммунистический партияга баштадып, учына јетирерибис, социализмди бүдүрерибис. Бу Чочуштый байлардын межигин бис јазап јадыбыс. Удабастан межигине салала, јайанына түжүрип ийерибис. Онон ары Чочуштый киж и күчүн јийтен, јоктуларды базынып, күчүн јийтен јутпа байлар јок болор. Биске социализмди эдер ижибиске чаптык эдер байлар јок болор. Чапкан өлөң корболоп өзөр, чактан чакка кыйналып өскөндөр мынаг ары јакшы јадар.

Јуун божогон. Улустын чырайы кунукчылду, куучын-каткы да јок, тарап-таркап јангылады.

Александр Демченко

КАЙДААР БРААДЫҢ, ЛЕШКА?

(«Јуу-согуштын бойында» деп романның алган үзүк)

«Чекист бойының кажы ла алтамын партийный кемјүле кемјиир учурлу».

Ф. Э. Дзержинский.

193... жылдың февраль айының күндеринин бирүзинде ОГПУ-ның Воронежтеги полномочный чыгартулу кижизи, экинчи рангтын комиссары Алексеевтинг столында турган телефон үзүк жок шынгырай берди.

«Москва! — деп, комиссар сананып, телефоннын трубказын түргөн алды. — Бу мындый некелтелү шынгырт Москвадаг болор».

— Угуп турум — деп, Николай Николаевич айтты.

Бу өйдө кандый да јиит кыстыг үни јанында јангылангандый болуп калды:

— Нөкөр Алексеев, слерди Москва кычырып јат. Эмеш сакып алыгар.

— Сакып јадым — деп, каруун айдып турганча ла ыраак јердег тунгаксу таныш үн угулды:

— Николай Николаевич, бу слер бе?

— Нөкөр баштапкы рангтын комиссары, мен слерди угуп турум.

Менжинский Алексеевтинг су-кадыгын, область ичиндеги айалганын јилбиркеп сурады.

— Романовскаянын кереги учун спасибо айдарга санангам. Анархисттерди илезине чыгарарына турушкан бастыра чекисттерге меншиг быян сөзим јетиригер.

— Угуп турум, Вячеслав Рудольфович!

— Эмди Борисоглебсктин јанындагы аэродром керегинде. Слердинг ол керегинде эткен шүүлтегер сүрекей чын. Романовская да оныла колбулу болгоны керегинде шылуда јажырбаган. Бу колбуларды слер үзүп салдыгар, Николай Николаевич!

— Немцевтинг ле Болговтынг оодо соктырткан бандаларынан бис јирмеге јуук парабеллумдар алганыс. Бу колмылтыктарды оло аэродромног алгылаган деп иженип турус.

— Слер анда шинжүни тӱзӱп туругар ба?

— Эйе. Түни-түжи шиндеп јадыс, Вячеслав Рудольфович!

— Онызы јакшы. Бис Борисоглебский аэродромды немецтерле ја-ба тузаланарынын јӱбин үзери керегинде башкарунын ла политбюро-нын алдына сурак тургустыс.

— Чын да, Вячеслав Рудольфович, бистинг орооныстын тӱс јеринде аэродромды тузаланары керегинде сүрекей кайкамчыкту болуп јат. Ан-дый немени кем сананып тапты не?

— Онызын, керек дезе Иосиф Виссарионович те билбеген эмтир. Бу керекте Троцкий бурулу болгон ошкош...

— Кайкаар неме туру...

— Шпиондордыг бу уйазын бис јоголтып саларыс деп иженип ту-рус. Акыраар, мен слерге бир суракту звонить эдип турган кижі јо-гым ба.

— Кандый суракту?

— Јиит чекист Сокол Алексей Ивановичле таныжар күүндү болгон эдим. Онын ады-јолын чын адап турум ба?

— Чын. Андый кижі бисте бар. Јалтанбас уул.

— Оны меге ийе беригер деп слерди, Николай Николаевич, мен су-рап турум.

— Слерде иштейтен бе? — деп, Алексеев кайкай берди.

— Јок, эм тургуза јок... Оныла таныжарга сананган эдис. Келер бйдӱ, айса болзо, бисте де иштеер... Ол бери Дукельскийле кожо келзин. Слердинг заместителигер коллегияда туружар...

— Угуп турум, Вячеслав Рудольфович!

— Је слердинг гипертония деп ооругар кандый?

— Амыр бербейт.

— Сочиге ийер эдип јӱп јарадып алганыс... Мойножор деп санан-багар, Николай Николаевич. Јарт па? Је јакшы болзын!..

Алексеев ОГПУ-нынг государственный комитетининг председатели-ле куучындашкан кийининде бойына Семен Семенович Дукельскийди-ле бандитизмле тартыжу ӱткүрер бӱлүктинг начальниги Виктор Петро-вич Бобровты алдырткан. Ол Менжинскийле ӱткүрген куучыннын кыс-ка учурын јартап, онын сурагын айткан.

— Сокол бисте кандый кийимдү јүрү не? — деп, ол Бобровтон сурады.

— Кандый кийимдү деер? — деп, онызы эпјоксына берди. — Сүре-кей де јакшы деп айдарга болбос. Баштапкы рангтыг комиссарына ан-дый кийимдү барарга келишпес ок болор...

— Тургуза ла үзе немени белетегер — деп, Алексеев јакарды.

— Качан атанатан? — деп, Дукельский сурады.

— Соғзун. Је эмди мен слерди божодып турум, нӱкӱрлӱр.

Бобров кыптаг чыгарга мендебей турды. Ол эжик жаар күүн-күндүк базыл браада, ойто кайра комиссардын столынын жанына жууктады.

— Мен Сокол керегинде... Николай Николаевич, оны бистен апарга тургулаган ошкош...

— Ол уул керегинде санааркап турганын јарт билдирет. Мен сени, Виктор Петрович, ондоп турум... Ол сениг үренчигиг не.

— Николай Николаевич, мөн ого сүрекей темигип калгам. Ол менингу уулымдый боло берген. Онон сүрекей јакшынак контрразведчик өзөр.

— Чын, ого онон ары өзөр керек... Эмди ол канча јашту болды не?

— Јирме төрттү ошкош эди...

— Бот көрүп турун ба, Виктор Петрович... Уулга өзүп, көп билгилер алар керек.

— Онызы да чын — деп, Бобров јөпсинип, эжик жаар уур алтамда басты.

...Энгирде Алеша Соколдын квартиразына Дукельскийдин элчизи јангы костюм экелген.

— Бу не? — деп, Алеша кайкай берди. — Сый эдип бергилеген бе? Нени де ондобой јадым.

Элчи уул Соколго айтты:

— Слер костюмды кийип көрөөр. Оны слерге не керектү ийгенин јаандар бис јогына да билгилеер. Эртең эртең тура московский поездкороойтыбагар.

— Кайдаар баратан?

— А онызын Семен Семеныч бойы јартап берер.

— Дукельский бе?

— Эйе — деп, элчи уул Алешанын кийген костюмын ајыктап, јарадып айтты. — Сүрекей јакшы! Је јолыгар ырысту болзын!

Алеша сакыбаган айылчыны үйдежеле, терен сапана берди: Кайдаар баратан? Не керек болгон? Дукельскийле кожо баратан туру... Москва јаар...

...Москвада Вячеслав Рудольфович Менжинский Госкомитеттин башкараачы өскө ишчилериле кожо Алексейди узак божотпой, оны бойынын уур ижи керегинде куучындап берзин деп сурап турды. Разведчик кижи бандит болуп кубулып, олардын уйазында иштеп турган эп-сүмө Менжинскийди јилбиркедип турды.

Алексей оны јарт ондоп, мынайда айтты:

— Бандит — ол таштанчы кижи. Улус онон коркып та турза, је оны көрөр күүни јок. Јаңдар база истежип јат. Ол шыркалаткан бөрү чилеп, кирер јерин таппай туру. Онын учун көп јастыралар эдип турганы ол. Оны тегин ле көрөрдө, казыр ан ошкош. Је чын керекте дезе койон јүректү... Бандага бириксе де, је кажызы ла бойынын тыны учун тырла-

жат .Онын учун андый бандага мекеленип кирип, оны илезине чыгарар аргалар бар болуп жат.

Менжинский жиит чекистти мактап, ого уур маузерди табыштырды. Онын темир пластинказында «контрреволюцияла жегүлү тартыжуда турушканы учун Алексей Иванович Соколго» деп бичилген сөстөрди Аляша кычырды...

БАШТАПҚЫ БАЖАЛЫК

Бозом энирде эски товарный вагонго уур эжигин кылырадып, үч кижиге кирип келген. Самтар кийимине оронып алган Лешка жылу болчок чой печкенин жанында отурган. Ол чочыган бойынча ичкери болуп, маңдайыла печкенин кырына тыг согулды. Сыстаган жерин кирлү колыла жаба тудуп, тура коноло, сооксынып корчойо берди: эжиктен соок салкын кире конгон.

— Эй, айыл ээлери! Не коомой уткып тураар? — деп, кирип келгендердин бирүзи жалакай жоон униле эрмектенди. — Чала серүүн бе? Акыр, уулдар, бу татап калган немени жабыгар — деп, ол эжик жаар уулап, эр улуска айтты.

Түндеги өчөмик оттыг жарыгына Лешка депонунг слесари Степан Иванович Чугуевти, жиит столяр уулды Коноваловты ла машинисттинг болушчызы Зарубинди танып ийди. Олор тыг да уур эмес, же оозына жетире неле де тыктаган жаан таар экелгендер. Степан Иванович узун сынду, күнгүрүүш үндү кижиге болгон, онын учун депонунг ишмекчилери ортозында жаантайын аңыланатан. Лешкага десе ол быйанын жетирген кижиге болгон.

Адазы жада калган соңында Лешка дөрөмнезининг жүре берген. Воронежте узак тенип, ононг Степаннын кару колына учураган.

— Өскөн-чыккан жерин кайда, уул? — деп, ол Лешкадан сураган.

— Мен Балтиновкадан, деремнеден.

— Чын эмеш пе? — деп кайкап айдала, уулды аяктап көрди. — А кемнинг уулы эдинг?

— Соколдын...

— Иваннын ба?

Лешка тумчугын кайра тартынала, жедеөн эр кижининг бойы сонуркап көрди.

— Же, Иваннын... Ол эмди жок.

— Кайткан, фронтко барган ба?

— Найка өлтүргөн — деп, Лешка чинези жок, алыс униле айтты.

— Мынызы кем?

Лешка чек сүрнүгө берди.

— Же незин сураар? Бее болгон... Бистинг. Жыга тепкен.

— М-м... Сен, уул, тын карыкпа. Мен сеге бир неме айдайын. — Чугуев нени де сананып, азу сагалын тырманды. — Адын кем эди? А-а, Леха... Менле кожо баралы. Воронежте сен жогынан да јошкын-баскындар толтыра.

Не де керегинде сурабай, Лешка оны ээчий болды. Городтын јаказына, темир јолдын мастерскойлары јаар, баргылады. Јолой Степан лакипага кирип, оног өргөн авоськалу¹ чыгып келген. Авоськада кызара бышкан кырларлу бир өтпөк кара калаш јаткан. Уулдын өзөгү саргара берди. Лешка туура баштанып, чилекейин јүк арайдаг ла ажырды.

— Акыр — деп, кенете ишмекчи токтой тўжўп, бөкө колдорыла өтпөктөг сындырды. — Ме, ји. Өзөк үзүлерге јеткен болбайсын, а?

Лешка уялып, туура баштанайын дейле, је ол ок тарый колун сунды.

Анайып Лешка деподо болуп калган. Баштап тарыйын ол машиналардын бөлүктерин сүркүштеген.

— Слесарьдын ижине аларым — деп, Степан ижендирип айткан. — Эмеш темигип, бойынды көргүс...

Оног дезе Лешка бойына јажыт Гранька Калининле экү јадар јер таап алгандар. Ол баргаага бастырган туйук јолдогы эски вагон болгон.

Орой айылчылар аайы-бажы јок чыкыраган јолло чебер базып, көөрөмјилү эрмектежил турдылар.

— Кенг, жарык кыптын бойы турбай!

— Је оны база канайып адайтан эди? Кыстардын да кыбынан кайкалду! — деп, Зарубин айландыра ајыктап, кожондогон айасту айтты.

Лешка бу кижини машинисттер кара чырайы учун Турк дейтенин мынаг озо уккан. База нениг де учун куркуль² дежетен. Айса, күйүнгилеп турган. Городтын јаказында Туркта кичинек тура, сад бар болгон.

Степан адырманду алакандарын уужанып, каткы ортозында күнүреп айтты:

— Јакшы, уулдар. Јакшы! Печке де тургузып алган... Күлүктер дезе күлүктер!

Алешка кемзингендү күлүмзиренип, јангыртыкта уйуктап јаткан Граньканы билдирбезинен мыкынына түртүп ийди.

Онызы уйкудан ойгоно чарчап, «А» — деп айылчылар јаар көзин тазырайта көрди.

Ишмекчи класстын јанында онду ишке кирерден озо Гранька Лешкака экү тиленип, болгон-тушкан ишке јалданып, курсагын азырапып јүрген. Өскүс-јабыс јүрүм озор экүни городтын уурчыларыла да таныштырган. Је тонокчылардын бичилбеген кийик закондоры ологто

¹ Авоська — аш-курсак салатан сумка, оны учуктаг өрүп јат.

² Куркуль — бай киж, кулак.

жарабаган. Гранька бичикчи, шыранкай уул болгон. Бойынын деремне-зинде ол абыстың кастарын кабырарда, кудай жаңын таркадаачы иш-чинин киленкей жүректү абакайы ого библиотеканын бичиктер берип туратан. «Сен граф Салнасты кычырдың ба? О, берн ук... Оndo «Москва-самокрутка» эмезе «Француз» деп бичик бар, чилекейин ажыраарың! Куучындап берейин бе?» — деп, Гранька айдатан. Лешка онын куучынын угуп, үшкүрүп отуратан. Нөкөринин көп билгенине туйка күйүнетен.

Ороон ичинде гражданский жуу өдүп турган. Улус келер жаркынду жүрүм учун канын төккөн, бастыра озогызын эбиреде дезе ооттырган класстын арткандары жуулган (анайып кызыл отрядтын комиссары городтын площадинде айткан). Олор жиит Советский республиканы жоголторго умзанып, бандаларга биригип, болушсын деп телекейлик капиталдын акулаларын кычыргылап жат. Лешка акулаларды көзиле качан да көрбөгөн, олор ого жаантайын кабатчик! Акуловтый көрүнген. Лешканын адазы өлгөн кийининде ол эмдик беени кулуныла катай тегинге ле жудуп алган деп, энези комудайтан.

Лешка нажызыла экү талайчылардын отрядына да кирерге ченешкен. Бир талайчыла эрмектешкен де. Уул, болгобой эткен чилеп, төжин ача туткан (анда крест ле колмылтык журалган болгон), же танкырак тумчукту, кызыл качарлу матрос кенете эрдин жескингендий бүртеитип: «Слердин жереер мында эмес, салагалар! Бу контрреволюциянын гидразына удурлашту революционный, анылу карательный отряд!» — деп оморкоп айткан.

— Бис гидраны база көрбөй жадыс! — деп, Лешка өкпөөрүп айтты. Же керекти Гранька үреп ийген. Ол ичкери алдына чыгып келеле: — Гидра — ол чөрчөктөги көп башту улу жылан, революция мында не? — деп айда салган.

Матрос соок кебин тартынып, керек дезе бешадарын да кезе тутты. — Одорок! — деп, ол кизирт этти. — Сен кандый тестеден, а? Айса, сдобныйынан ба? Байдын калдыгы ба?

Уулдар тескерлеп, улус ортозына бойынын өйинде сурт эткен.

— Незин билеркеер — деп, Лешка бойынын нөкөрин арбады. Андый эптү учуралды ычкынарга ачу болгон. — Же, сен абызыннын абакайына барып, бичиктеринди жетире кычыр, а мен бойымнын жолымла баратам.

Лешка отрядтын комиссарына жолугарга бек сананып алган. Отрядтын штабы Кривошеев койойымнын туразында болгон. Уул туранын жанында айланып турган күнде ого Степан туштаган.

Онон Гранька табылган.

¹ Кабатчик — аракы ичер жердин ээзи.

Эмди ол жагыртыкта отуруп, тырманып, сакыбаган айылчылар жаар көзин тазырайтат.

— Э жайла, бараксандарды слерди — деп, Степан жагыртыктын кырына отуруп, үшкүрүп айтты. — Керектер качан ондонгой не? Бу сен не калапту тырманып турун? Эдингде бүдүн жер артпаган болбой?

— Жо-ок, эм тура алдырышпай жат — деп, Гранька соокко алдырган кыркырууш үниле айтты.

Эр улус жиркиреде каткырышты.

— Же, керек мындый, уулдар, — деп, Степан күректий жалбак алаканыла тизезине сокты. — Бу мынайып жүзүн-базын бийт-сиркеле революционный пролетариатка билижерге жарабас. Бот бис жуулыжып, слерге кийим-өдүктөн нек-сак экелдис. Айла кыш та жууктайт. Эртен дезе слердинг ичеенерди жамап-жазап көрөрис — дейле, ол вагоннын ичин база катап шиндеп көрди. Онон колын карманына сугуп, кандый да чаазындар чыгарып келеле, оморды Лешкага сунды. — Мынызы мылчага ла баштапкы учуралга. Ал, ал. Гимназисткадый кандый уйалчак эдинг. Быйанзап эмес, пролетарский бирликтен берип турус. Мыны ундыбаар! Же, Демьяныч, — деп, Степан Зарубинге кекиди, — Таарды чыгара какта! Бого, бого, жагыртыктын үстине!

Уулдар жамачылу, же ару чамчалар, андый ок штандар кийгилеп алды. Степан кандый да каткымчылу неме куучындап, уулдарды айландырып, каткырып турала, кенете кокурлабай барды:

— Кем жок, кем жок, уулдар! Канайып та жадар керек. А не жатпаган эдис? Жадыныс кайкамчылу болор, бойоор көрөрөөр!

Эмеш унчукпай турды. Нени де сананып, барарга турала, Лешканы бойына тартып алды.

— Слер, уулдар, жолдорло баскындаган улустын кийининен көрүп тураар.

— А не? — деп, Лешка тындалана берди.

— Кандый да жыдымар паровозторды тоноп жат. Бойыстан каруул тургузар болорыс. Бистинг революциянын паровозторын үрегенине канайып жөпсинетенис? — деп, Чугуев чугулду айдала, нөкөрлөриле кожо жүре берди.

Кийимге жедингенине бастыра бойы жаркындалып турган Гранька вагоннын ичин айлана соголо, тегин де элбек галифезин сабарларыла тенийте тудуп, бије салды.

— Сен не, куштын эдин жийле, токтоныкпай турун ба? — деп, Лешка онын кудурганын жаратпай, жоон темир эмикле оды өчкөн печкенин өзөгүн унчукпай чукчый берди.

— А мен, билейин дезен, куштын эдин жибес кижги — деп, Гранька омок үнденди. — Бир тушта абыстын айылында ойинен ажыра жигем, онон ло бери сагышка да алынзам, кускум келер.

— Көрзөн күлүкти... Кандый тын тойынган — деп, Лешка кыйгазы жок кайкап калды. — Картошканы јиир күүнүн келбес болбайсын?

— Андый эмейзе. А не, айса, мынды учуралга шылтай, а?

Гранька көзиле јаныртыктын алдына көргүсти, анда бөстин өнине орогон бир канча болчок картошко јаткан.

— А эртен канайдарыс? — деп, Лешка эренгистелин айтты, бойы дезе отко быжырган картошканын кайкамчылу јараш јыдын ажындыра сезип турды.

— Күн башталар, курсак табылар! — деп, Гранька укаалады.

— Је ундыба: эмди сен оны табарың — деп, Лешка айдып салды.

Уулдар картошканы јакшызынып јиген. Экинчи картошканын кийининде Гранька үшкүрип айтты:

— Эмди бир чымчым тус болгон болзо... Чын ба?

— Айса, сеге шаньга керек? — деп, Лешка каткырынып айтты. — Устинен каймакла сүрткен, печкеден јаңы ла чыгарып келген, изү-ү... Коштой дезе бир аяк сүт.

Гранька, оору кижичилеп, билдирер-билдирбес күлүмзиренип ијди, јүзи тартыла берди.

— Кижини кыйнабазан — деп, ол сурады. — Је тус түңгей ле керек. Айла улуста ол бар ине! Садышкылап јат. Уй кижинин кыска тонындый килин тонду кижини вокзалда көргөн бедиг? Күнүн ле садыжып јат. Тусты кайдаг таап турат не?

— Јарт, кайдаг — деп, Лешка чугулду арбанды. — Спекулянт. Иштеп јаткан албатыны тоноочы неме. Андый көлчиндерди адып турар керек.

— Не учун адатан? — деп, Гранька кайкады. — Албазан, алба...

— Керек учун. Албаты-јон Совет јаңды кыйа көрөр. Бот онызы учун. Айландыра канча банда тенип јүргенин уктын ба? Продотрядтарды, коммунисттерди, буржуйга удурас сөс айткан кажы ла кижини истегилеп, өлтүргилеп јат.

Граньканын эдине соок јайыла берди. Эжик јаар чочыдулу кылас этти.

— Сен, Леша, эмеш араай айт. Улус угуп ийбезин...

Лешка нөкөри јаар омок көрди.

— Сен куш јүректү ок бүткен, Гранька. Неден јалтанып туруң?

— Је не де болзо...

— Темир јолдын станциязында чека иштеп јат. Анда ончолоры бистин улус — ишмекчилер... Дөпөгө барып келели бе?

Лешка кезер болуп, канайып та көөрөп турза, је паровозтордын паркы јаар барар тужында, вагондордын көлөткөсине јажынып, бойы коркып турды. Айландыра дезе ын-шыг. Уулчактарга бу мынды тымыкта нениг де учун јалтанчылу болгон. Оң јанында вокзалдын јаан көзнөктөри айдың јарыгына јаркындалат. Онызы — Воронеж-1. Онон

улустың табыжы угулат. «Поездтерди сагыгылап јат — деп, Лешка сананып калды.— Айла кайдаар баргылап јат деер? Өскө јерлер јаар билелериле көчкилеп турулар. Је ырысту јер кайда бар? Сибирьде ак калашты јокту да биледе јигилеп јат деп айдыжадылар. А ол Сибирь деген јери кайда болотон? Мундар беристелер ажыра болбайсын... Ого баргадый поездтер де јок. Күнине эки-үч ле өдүп јат. Ого једер деп турганча, кижии эртип калар болбой. Ого үзеери, анда кандый да Колчак каан табылган дежедилер. Дондо дезе казактар база көдүрүлип чыккан. Генерал Дутовко бүткүл јурттарла јайылып јат. Јарт ла кызылдардың јангы олорго јарабай турган туру».

— Леш — деп, Гранька шымыранды.— Бис мында узак болорыс па?

— Не? Уйкуң јетпес болор деп, калактайзың ба?..— деп, Лешка кабактарын јуурып ийди.

— Је кем де јок не... Тойу тушта уйуктап алар керек болгон.

— Бир ле болгон эбирип келеели... Степа таай сураган јок по — деп, Лешка нөкөрине айдала, карагуйдан чыга конды.— Айла бис не јажынып турганыс? Бис каруулда не. Бистин јалтанбай турганысты уурчы тагмалар билзин.

Ол јолдон көдүрүп алган темирле рельске канкылдада сого берди.

Гранька јалтанып, капшай ла көлөткөгө јажынат.

Лешка дезе бойын оморкодып, араай кожондой берди:

Совет јан учун
Јууга барарыс...

Ол колындагы темирдин сыныгыла анда-мында чатылдап, неден де јалтанбай турганын көргүзет. Гранька да јалтанарын ундыган. Ол Лешканың кожонгына јөмөжө берди:

Бис бу тартыжуда
Тыныс берерис...

Бир де серемјилү неме јок болордо, уулчактар вагоны јаар кайра ууландылар.

Бу өйдө кандый да табыш угулды. Кем де јаан табыш чыгарбаска кичесенип, араай базып клееткендий болды...

— Тсс! — деп, Лешка вагон алдына кире конды. Уур таар јүктенген кижии клееткени айдың јарыгынан билдирди.

— Эй! — деп, Лешка кыйгырды.— Сен кем болотон? Мында не јүрүң?

Јүктү кижии токтой түшти.

— Лешка, бу сен бе?— деп, таныш үн угулды. Гранька ол кижини тургуза ла танып ийди.

— Турк... Ол — Турк.

— Эйе... бис — деп, Лешка карууна айтты — Каруулдап жадыс... Сүрекей жакшы, балдар... А мен десе кайын энемде болгом... Эбирип базарга ыраак дейле, бу мынайда ла чике барып жадым... Анда депонунг жанында чеденде тежик бар... Анайда жуук не...

Ол танкы азып алды. Балдар ого жууктай бастылар.

— Же кийимдер кандый болтыр? Кийдигер бе?

— Кийип көргөнис — деп, Лешка айтты.— Спасибо.

— Канайдар? Ой андый... Бу мындый уур өйдө бой-бойына болу-жар керек.

«Же сен тог ло өткүре түрөп турган кижин эмезинг. Кайын энемнен база нени де тажып жадынг» — деп, Лешка бойында сананып калды.

— Кроликтерге жарма сурап алгам... Кышкыда олорго азырал көп керек болор. Жаан удабай ла кыш једип келер не...

Зарубин балдарла жакшылажып, таарын көдүрүп јадарда, ондо кандый да кыјыртту табыш угулган деп, Лешкага билдирди. Кайдаг көрөр, жарманын ортозында жарымдар да сугуп алган.

Лешка вагонго келген согында һөкөрине јакарды:

— Же эмди уйуктайлы.

Гранька узак уйуктап болбой, ары-бери анданып турды. Керек десе нени де шымыранып турат.

— Сен не? Бажырып жадыг ба?

— Жо-ок... Бажыма кандый да кожон кирип јат?

Лешка араай каткырып ијди.

— Айдарда, тойу эптиринг... Же уйукта.

— Опызы да чын — деп, Гранька јөпсинди.— Чек ле кулагым шуу-лап јат. Бажым да оорый берди.

— А кандый кожон? «Совет јан учун» дегени эмес пе?

— Јок. Өскөзи.— Гранька араай көдүрилип келеле, кычыра берди:

Канчын-јинт өйимде...

Јаражай кысты мен сүүдим...

Лешка Граньканын кычырып турган кунукчылду үлгерин угуп, уйуктай берди.

ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК

Офицердинг кийетен көп кармандарлу эски күрөң френч Лешкага элбек те болзо, је јылу болгон. Лешка оны эски курыла курчанып, сары чачтарын тарап, каткырып ијди:

— Эмди хром сопок кийип алган болзом...

Гранька һөкөрүн ајыктап көрөлө, кенетийин јүзи чырышгалып, бойы онтой берди.

— Бу сен не?

— Ойкөп жат... Чек ле ал-чагым чыкты — деп, Гранька бойынын кичү батинкалары жаар көргүсти.

— Кем жо-ок. Темиге береринг — деп, Лешка омок айтты.— Сен картошконы садып ла алзанг, ойто жан. Онын кийининде ишке барарын. Эжикти жаап саларын ундыба.

— Леша, мен айса болзо, бу батинкаларды кандый бир аш-туска толып аларым? Олор эмди де жаңы не... Жаңыс ла меге кичү.

— Онызы бойында — деп, Лешка наязын токунадып, эжикти ачала, чыга конды.

...Лешканын иштеп турган цехте он эки час кирезинде сүрүк тонду, форменный фуражкалу, кайыш курлу кижиде келди. Ол бийик, коо сынду болгон. Он жаагында сорбулу. Онын кара көстөри станокторды аярып көрөлө, Степа таайга тийди. Он жаагында сорбулу кижиде цехтин жанындагы жаан эмес кыпка кире берерде, Степа таай сүрткүштү колдорун бөслө арчыйла, оны ээчиде барды.

— Темир жолдын чеказынанг. Бобров — деп, ишмекчилер шымыраныжа берди.

— Бандиттерге жай бербес кижиде.

— Жалтанбас...

— Ол биске тегиндү келбеген болор...

Жаан удаган жокто койу кабакту чекист ишмекчи Чугуевле кожо цехте көрүнгилеп келди. Чекист цехтин ортозына чыгып, колын сөкө кыдырып ийди.

— Леша, депонунг ишчилерин бери жуу. Митинг өткүрерис — деп, Чугуев уулчакка айтты.

— Нөкөрлөр, бери жууктай туругар — деп, чекисттинг айтканын эжикти жаап турган Лешка угуп ийди. Ол өскө цехтер жаар браада, депонунг ачык паратазы жаар көрүп салды. Ол Гранька көрүнүп келер деп бойында каран иженип турган. «Же андый мылжы неме качан түрген једип келзин — деп, Лешка бойында сананат.— Онын бачым келерине иженери де јок. Митингте турушпайтан эмтир...»

Лешка цехке ойто једип келерде, Бобров паровозтын алдындагы площадкага чыгып алган турган. Оныла кожо Степан Чугуев болды.

Чекист жуулган ишмекчилерди узак ајыктап, бойынын куучынын табылу үниле баштады:

— Нөкөрлөр, бүгүн түнде слердинг деподо кандый да кәлчиндер жаан учурлу арматураны уурдап барган. Бу неге јараар неме болотон. улус? Бандиттерге бис канчазын јай беретенис?! Мен слердег сурап турум, ишмекчи нөкөрлөр!

Лешка жанында турган кеби соок ишмекчилерди ајыктап көрди. Олордын кажызы ла бу керекте оны бурулап тургандый билдирди. Ол Гранькала кожо бүгүн түнде каруулда тургулаган. Је нени де эдип болбогон уулчактар болбозын ба...

Чын, нөкөрлөр, бу керекте Лешка Сокол бурулу... Жаан улус бу уулчактарга не ле болужын јетиргилеп те турза, је олордын кичеегени — јаныс ла карынды неле-неле толтыраы болуп јат. Картошко ло арыштын калажы санаадаг чыкпай турганда, олордон јаан болушты сакыыры темей болоры јарт.

Је нөкөр Бобров андый сөстөрдн айтпайт. Лешка керегинде кем де анайда сананбай да турган ошкош. Нөкөр Бобров дезе контрреволюциянын бажын көдүрнп турган јыланы керегинде айдып јат.

— Нөкөрлөр, Антанта ишмекчилердин ле крестьяндардын јинт советский государствовына бойынын анзыраган азу тиштерин курчыдып турулар. Олор бистин төрөлистин јүреги болгон Петроградты ла Москваны бастыра јанынан курчап кледилер... Немецтер бойлорынын черүлерин Украинага ийген. Французтар ла румындар бистен Кара талайды блаап аларга ченежедилер. Доидо—Деникин, Краснов ло өскө дө эдүлер. Сибирьде — Колчак, Москвада эсерлер баштарын көдүрнп бойлорынын контрреволюционный бүдүлерин көргүскен. Бистин де губерниябыста бандалардын тоозы көптөп туру. Олор продотрядтардагы бистин көп нөкөрлөрүстин тынын кыйгандар. Слерди сергелег болыгар деп кычырып турум. Кече ЧК-нын органдары Деникинин черүзүстин офицери Неклюдовты арестовать эткен. Ол оок спекулянт болуп јажынып, туслз садышкан.

— Тусла дейзеер бе? — деп, Лешка кыйгырып ийди.

Бобров көстөриле Лешканы таап, оной сурады:

— А слер оны билерсеер бе?

— Гранькала кожо көп катап көргөм... Најымла — деп, Лешка айдып, ончо улус оны көрүп турганына эпјоксынып, чек ле кызара берди. — Көрсин көргөснис, је бойын јакшы билбезис.

— Тусла садышканын билереер бе? — деп, Бобров шылап турды.

— Ол тусты картошканын өзөгине сугуп садып турган. Бир катап тинтү өдөр өйдө ол таарын јүктенип, парата јаар базарда, бир картошко јерге түшкен... Гранька оны көдүрнп алган... А онын өзөгинде тус болгон...

Бобров бажын јайкап, кату үнденди:

— Көрдигер бе? Ол тушта ла биске јетирү эдер керек болгон...

Пролетарский сергелег деп неме слерде јок по?

«Чын да, бис чек аамай немелер болтырыс — деп, Лешка бойы керегинде сананып калды.— Бистин аамайысты тuzаланып, ол офицер канча кирелү керектер эткен...Тус садып турган кижн болуп, кара санаалу керектерин эткен... А бис дезе картошко деп сананып јадыс...»

Лешка анайда бойы керегинде чуулду сананып турды.

Чекистти эчиде Степан Чугуев партиячейканын адынан куучын айткан. Ол ишмекчилерден каруул өткүрер отряд төзөөр керек деп шүүлте этти.

— Государствонунг јөөжөзи — ол бистинг јөөжөбис — деп, ол айтты.

— Бис оны жүзүн-жүүр немелерге тонодып, амыр отурбазыс.

Ишмекчилер нөкөрининг куучынын жарадулу уткыган:

— Энди ле отрядка бичи...

— Јок, нөкөрлөр. Керек андый эмес — деп, Степан айтты. — Бистинг кажыбыста ла иш сүрекей көп. Слер јеригерге барып иштегер. А мен дезе кажыгарга ла јууктап, куучындажарым.

— Сүрекей чын айдылган — деп, Лешканын јанында турган машинист унчукты. — Кем каруулда болгонун ончо улуска билери керек јок... Онызын не текши јарлайтан эди...

«Депонунг ишчилери ортодо кара санаалу улус кайдаг келетен эди?» — деп, Лешка сананып, машинист јаар кайкаганду көрүп салды.

Уулды база бир санаа токунатпайт: оны каруулга алгылагай не? Мылтыкты бергилеер бе, јок по?

Каруулдагы улуска мылтык берери јарт. Государствонунг јөөжөзин будакту каруулдайтан ба? Бандиттерде бычак та, колмылтык та болордон айабас... Јок, бу керекте мылтык јокко нени де эдип болбос эмей.

Лешка иштинг кийининде Степан Чугуевке јууктап, каруулга јүрерге мылтык сураарда, јажы јаанай берген ишчи карууна мынайда айткан:

— Андый мылтыктарды бис кайдаг алатаныс, најы? Бис каруулга бөлүккө чыгып турарыс. Бүгүн бир бөлүк, эртең — экинчи. Командирде мылтык болор. Анчадала каруулды түнде сергелен өткүрер керек. Кажы ла үч частын бажында беш кижилү бөлүктү өскө бөлүк солып турар. Ондодын ба?

— Ондодым — деп, Лешка айдып, түс тура берди.

— Көрсөң — деп, Чугуев, солдат чылап, содойо туруп алган уулды көрүп, кайкады. — Сеге офицердин эски кийими јарап турган эмтир.

Онын кийининде ол нени де сананып, уулдан сурады:

— Је, сени бичийтен бе?

— Бичигер! Кыяалта јоктонг бичигер. Мени ле Граньканы.

— Је, бичип аларым. Сен элден озо Воронеж-1 деп станцияга барып кел. Бобров сенле таныжарга јат.

— Чека ба? — деп, Лешка кайкады.

— Эйе... Сен коркыбай, барып кел. Айса, ол сеге кандый бир јакылта берер... Јагыс ла менин јөбим мындый болор — деп, Чугуев айдып. ајыктанын көрөлө, үнин јабызадып ийди: — Анда не керегинде куучындашканынгы бир де кижил билбес учурлу... Ондодын ба?

Лешка бажыла кекип ийди.

Чугуев кара сагалын сыймап, кирлү стенени ајыктап тура «Бисте кандый таңмазы табылды?» — деп айдып калганын бойы да билбеди.

— Слер не керегинде? — деп, Лешка јилбиркеди.

Степан уул жаар кайкаганду көрөлө, бойынын уур колыла Лешканын жардын таптап, айтты:

— Мен сени јана берген деп бодогом... Өткөн түндеги керектер меге амыр бербейт. Уккан бедиг? Эки паровозтын арматуразын кем тоногон болотон?

— Слер жүре берген ле сонгында бис Гранькала кожо жүргенис...

— Уурыны тагаары јуукта эткен ошкош... Слер узак жүрбеген болбойгар?

— Јо-ок... Бис үч ле катап айлана басканыс. Онын кийининде эмеш отурганыс — деп, Лешка айдып, өткөн түнде карануйдаг коркыганын эске алынала, унчукпай барды.

— Је, баралы — деп, Чугуев айтты. -- Каруул керегинде бүгүн јакшы шүүлте эттис. Эмди уурчыларга јайым бербес турус.

Ол анайда айдала, Лешканы жардынаг кучактап, эжик жаар болды.

— Акыр, сенин најын кайда, уул?

Лешка ончозын јартап куучындайла, учында айтты:

— Не удап турганын билбезим... Келбей, кайдаар барат эмеш?

— Оны городтын уурчылары тудуп алган болбозын? Олор уурыны таштаган улуска килебес јанду эмей.

Степа таайдыг айтканы Лешканы токунатпай барды. Ол Гранькала кандый-кандый түбек боло береринег коркып турды.

Чугуев Лешканын санаазын сезип, ого айтты:

— Айса, городко барып келели бе?

— Је бис оны кайдаг бедрейтенис? — деп, Лешка күүн-күч јок үнденди. — Эмди базар да јабылу. Улус ончолоры тарап-таркажып жүре берген болор?..

— Андый болзо, сен айылыга јан — деп, Чугуев айтты. — Бир час кирелү сагып көрөли. Меге эмеш одын јарып алар керек. Ол јанбагадый болзо, меге келип бар.

Лешка јөпсиңди. Ол Степанды депонын паравозына јетире үйдеже-ле, ойто кайра бурылды. Айылына јанып келзе, Гранька үйде болды.

— Сен айылыгда туруг не... Сен керегинде кижине ле деп сананып јат — деп, Лешка нөкөрине чуулду айдала, ого калаш берип, бойы күлүмзиренип ийди.

— Ой-бо-ой, бу мыны кайдаг тапкан? — деп, Гранька калашты алып, кайкады.

— Кайдаг тапкан деер? Каруулга жүрер улуска берип јат — деп, Лешка айдып, тала печкенин јанына јылына берди.

Ол наранын үстинде кандый да тудунчак јатканын көрүп ийди.

— Је, сенин јоруктажын кандый болды? — деп, Лешка јилбиркеди.

Гранька базардаг тапкан ас-мас аш-тузын нөкөрине көргүзип, мактана берди.

Уулдар тойо ажанып алала, амыр уйуктай бердилер.

Эртенгизинде Степан Чугуев Лешкага иште жууктай базала, ого араай айтты:

— Бобров сени кычырып јат. Ого барып јатканынгы улус көрбөзүн. Вокзал јанынан барбай, сад ажыра бар. Анда экинчи эжикти таап аларын.

— Барып келерим. А не керек алдыртып турганын билдиреер бе?

— Билбезим, уул. Је алдыртып турган болзо, тегиндү эмес.

Иштег кожо јандылар. Јолой Степан куучындап турды:

— Дондо Шкуро ло Мамонтов генералдар атылангылайт. Көп черүлер жууп алган. Бистинг Чижовка дезе Маруська деп атаман келинле колбулу дешкилейт. Ого үзеери, Красавчик деп бандит табылган дежет. Одессадаг келген бе, кандый...

— Маруськанын отрядында кемдер болотон?

— Јүзүн-јүүр кадеттер ле анархисттер... Бистинг отрядыс городто база дежурить эдер.

— Сүрекеј јакшы! — деп, Лешка сүүне берди. — Ол тушта биске мылтык та берер болбайсын.

— Берер болор... Је ого до јаан иженерге болбос. Богучардын јанында кызылдардын дивизиязы төзөлип јат.

— Эх, анаар бисти алатан болзо...

— Кайдаг көрөр. Айса, алар... Сен арай ла јиит не, Леша. Гранькага ла сеге үренер керек. Је эмди үредү керегинде кайдаг сананатан эди...

— Степа, таай, үредү бистег качпас. Оштүлөрдү кемге де оодо согор керек пе? Слер мени кичү деп бодобогор. Гранькага ла меге он беш јаштаг бүткен.

— Он беш јашты оны сүрекеј ле көп деп айдарга болбос.

Чугуев анайда айдып, кенете базыдын араайладып, Лешканы ченегендү ајарды. Ол деподо комсомольский ячейка төзөзин деп шүүлтө этти.

— Столярный цехте сегис уул иштейт. Ого үзеери, Гранька ла сен. Комсомол төзөөр керек. Бу ишти бүдүрерге јөпсинип туруг ба?

Лешка аланзый берди. Ол ишти неден баштаарын билбей турды.

— Јалтанба, Леша. Уулдарла јөптөжип ал. Бастыра предприятие-лерде ячейкалар төзөлгөн деп айт. Депонын уулдарына өскөлөринеи сондоп артары јаан ујат эмес пе?

Лешка комсомол керегинде уккан да болзо, је ячейканын ижин билбей турган.

— Бис нени эдетенис? — деп, ол сурады.

— Нени эдерин билбей туруг ба? — деп, Чугуев кайкай берди. — Комсомол дегени — ол большевиктердин партиязынын чындык болуш-

чызы. Јашбскүримнинг баштаачызы. Бис слерге клуб берерис. Политүредү өткүререер. Јүзүн-јүүр ойындар белетеп көргүзереер. Бистиг парт-ячейка болужар. Кандый бир јакылтага барарга келижер. Јүзүн-јүүр контрала, бандиттерле јуулажараар.

«Сүрекеј јакшынак шүүлте. Чын да, андый ячейканы тбзбп алар керек» деп, Лешка сананды.

— Инструктор келер бе?

— Келер. Анайда јбптбжип алганыс. Је сен јарадып турун ба?

Лешка бажыла кекип ийди.

Ол Степа таайла јакшылажала, бойынын вагоны јаар јүгүрди.

Гранька печкенин јанында ббдбш-бадыжы ббрбнгий отурган. Андый да болоры јарт. Аш-курсақ божоп јат. Кычыратан бичиктер де јок.

Лешка Степа таайдын шүүлтези керегинде айтты. Гранька оны угуп, јилбиркеј берди.

— Ол тушта библиотека тбзбп алар эдис. Чын ба? — деп, ол Лешкадан сурады.

— Клуб ачсабыс, библиотекуны да тбзбп албай... Ол тушта буржулардан бастыра бичиктерди блаап аларыс — деп, Лешка печкеге јууктай отурып алды. — Слерде токарный цехте бандиттер керегинде нени айдышкылайт?

— Городко Красавчик келген дешкилейт.

— Онызы керегинде мен де уккам. Байа Степа таай куучындаган.

— А сен билеринг бе? Мен ол Красавчикти көргбм.

— Чын эмеш пе? — деп, Лешка кайкады.

— Акту сбзим — деп, Гранька чертенет. — Ол Одессадан келген. Мишка Япончиктинг најызы. Сабарларында алтын јбстбктер. Фрак кийип алган. Алтындап салган тайакту. Ол тайагыла Красавчик бир уулды блтбрген.

— Не учун?

— Ол уул онын карманына кирген.

— Кем болгонын билбеген бе?

— Деремнедег келген уул оны кайдан билзин... Красавчик ол уулды туура кычырала, тайагыла талайып, бажына согордо, ол уул турган ла јерине јыгылып, ойто туруп болбогон.

— Тагманы сени. Онын кийининде не? Улус, байла, кбп болгон? Оны тудуп алгылады ба?

— Кайдан — деп, Гранька каткырынды. — Красавчик карманынан колмылтык чыгарып, кейге адып ийерде, улус јер башка кача берген. Ол дезе нени де билбес кжи болуп, араай сыгырып, городло бдбп, јажына берген. Ол улусты тбште ле тоноп турган деп айдыжадылар.

— Бастыра јерлерде комсомольский ячейкаларды тбзбп алза, андый

красавчиктер бойлорын анайда ла јайымзынбас эди — деп, Лешка айтты.

— Уулдарды ячейканыг ижине јилбиркедер керек — деп, Гранька кошты. — Ол тушта бис андый красавчиктерди, јыландарды балбара баскандый, базар эдис.

— Сен ол бандитти эмди танып болорыг ба?

Гранька эмеш санана берди.

— Билериг бе, не? Мениг санаамнаг ол хутордыг ээзи чыкпайт.

— Бу сен канайып турун? — деп, Лешка кайкады. — А не? Бүдүштеш пе?

— Бүдүштеш ошкош. Је мен Красавчикти ыраактаг көргөм.

— Транспортный ЧК-га алдыртып турганын ого айдатан ба, јок по — деп, Лешка сананып калды. — Јок, эмди тургуза айтпас. Озо баштап не керектү болгонын билип алар керек.

— Јарма кайнадалы ба? — деп, ол Гранькага айтты.

— Кайнадалы — деп, Гранька јөпсинип, тала печкениг јанында иштене берди.

— Эмди хутордо нени эткилейт не? — деп, Лешка айтты.

— А олардо не болзын... Ончозы јеткил бар — деп, Гранька унукты. — Бичиктер де көп.

— Ол хутордыг ээзи Кызыл Черүде болгонына сен бүдүп јадыг ба?

— Јок, бүтпей јадым. Ол мекеленип, јажынып турган болор.

— Мен база андый болор деп бодоп јадым. — Лешка анайда айла-ла, эртен ол керегинде Бобровко төкпөй-чачпай куучындап берер деп бек шүүнип алды.

УЧИНЧИ БАЖАЛЫК

Эртенгизинде Лешка Бобровто болды.

— Орө өдүп, отур — деп, чекист уулды кычырды. — Бойыгныг жүрүмүг керегинде куучындап бер.

Лешка бойының деремнези, адазының өлүми, өбй энеде јатканы керегинде ончозын төкпөй-чачпай куучындап берди. Јадын-жүрүм уур болгон. Улуска јалданып иштеерге келишкен. Оның учун уул городко иш бедреп келгени бу.

— Сен Чижовканы јакшы билериг бе? — деп, Бобров сурады.

Лешка Воронежтиг јаказында турган Чижовканы јакшы билер.

— Гранька ла мени егерь Гончаров бойының хуторына алган — деп, Лешка куучынын баштады. — Бис оны Егорыч деп адап турганыс. Хутордыг ээзи революцияның јылдарында гран ары јаны јаар жүре берген дежет. Оны Егорыч сүрекей аткыр кижиг деп турган.

— А ол кем болгон?

— Кандый да Попов. Егорыч дезе ондо егерь болуп иштеген.

— Же, оңог ары куучында — деп, Бобров айдала, столдыг үстиндеги чаазынга нени де бичиди.

Лешка көзнок жаар узак көрүп, өткөн күндерди эске алына берди.

..Бу керек жайгыда болгон. Лешка ла Гранька Дон сууныг жарындагы бахчадан уурдап алган арбузтарды жыраалар ортозында жигилеп турарда, кенетийин бийик сынду карган өрөкөн келди. Уулдардыг качар да аргазы жок болгон.

— Отураар, отураар, уулдар — деп, өрөкөн Лешканы ла Граньканы токунадып, бойы олардыг жанына отурала, койнынаг калаш чыгарып келди — Калашла амтанду болор. Ажаныгар.. Кемзинбегер.

Уулдар койу сагалду кижидеги жалтанып, кажызы ла качар эбин бедреп турды. Өрөкөн оны сезип ийгендий, жымжак үнденди:

— Коркыбагар. Кайдаг келгенерди куучындап береер. Бу бахчаныг ээзи мен. Мен слерди күндүлөп жадым.

Лешка бсйы керегинде куучындап берди.

— А мен десе бу жердинг — деп, Гранька айтты. — Билибинский деп хутор керегинде уккан бедигер? Бутурлиновканыг жанында. Энемди мен чек билбезим. Адам фронтто корогон.

— Оскүс балдар эмтиреер — деп, карган өрөкөн үшкүрди. — Эмди канайып жадар деп сананып туругар?

Уулдар унчуккылабай отурды. Өрөкөн оларды килегендү аярып көрөлө, айтты:

— Жөпсинип турган болзогор, мениле кожо артыгар.

— Слерле бе? — деп, Лешка сурады.

— Мен бу хутордо жадарым. Мен Поповто егерь болуп иштегем. Ол революция тужында гран ары жаны жаар кача берген. Эмди бу хуторды жокту-гойуларга табыштырып берерге турум. Жаан сад, кыра да бар. Же, менле кожо жадарга жөпсинип тураар ба?

Өрөкөнниг бу мындый сөстөрине уулдар канайда жөпсинбейтен эди. Карын толтырарга болуп, канчазын тербезендеп жүретен?

Егорычтыг туразы койу садтын түбинде турган. Оларды өткүүлдин жанында жедеген сары ийт уткыган. Ол кынжызын кылырадып, уулдарга чурап келди.

— Валет, Валетка — деп, Егорыч ийдин токунадып, уулдарга айтты. — Одигер, уулдар.

Уулдар ийттен жалтанып, турага түрген кирдилер. Турада төрт комната болгон. Кайдаар ла көрзөг, ару ширдектер. Кухнядагы жаан шкафта жүзүн-жүүр аяк-казандар. Бастыра комнаталардын стенелеринде мылтыктар илгилеп салган.

— Ох! — деп, Лешка кайкап жылбиркеди. — Октоп салган ба?

— А не керек? Андап барза. ол тушта октоп албай — деп, карган өрөкөн айтты.

Бу өйдө тышкартынан јит кыс келди. Онын јаражын көрүп, Лешка оной көзүн чек алып болбой турды.

— Сен не? Мендй кысты качан да көрбөгөн бө? — деп, кыс күлүмзиренип ийеле, кенете кебин соодып, кату айтты: — Не мен јаар кылаңдап туруң?

Лешка төмөн көрди.

— Машенька, мен сеге болушчылар экелдим — деп, карган өрөкөн айтты:

— Көрүп јадым — деп, кыс унчукты. — Слер, Егорыч, оморды кайдан таптыгар?

— Оскүс балдар — деп, карган јартады. — Сен оморды азыра Менин белим оорыйт. Барып эмеш јаадым.

Маша уулдарды буттарынан ала бажына јетире ајыктап, кату јаккарды:

— Сенекте колјунгуш бар. Колдороорды јунуп алыгар. — Бойы дезе кухняга барды.

— Ару-чекти сүйтөн кыс — деп, карган уулдарга јартады. — Слердй ок өскүс бала не... Сыйынымнын кызы.

...Маша столдын јанында отуруп, ажанып отурган уулдарга айдат:

— Слер бистен база кача береригер бе?

— А не? Андый улус болгон бо? — деп, Лешка сурады.

— Болгон... Эмеш тойынгылап ла алза, город јаар кача бергилейт.

— А бис нени эдетенис? — деп, Гранька јилбиркеди.

— Иштер көп... Азыдагы уулдар маала одогон. Је слер дезе базарга корзиналар апарып турарыгар.

— А корзиналарда не болотон? — деп, Гранька сурады.

— Јүзүн-јүүр аш-курсак... Картошко, арбуз, дыня... Күскиде яблоколор ло грушалар. Слер базарга јетиререер, а мен дезе садыжарым.

— Акчаны кайдаар эдип туругар? — деп, Лешка јилбиркеди.

— Эмдиги өйдө акча неме беде? Егорыч улуска болужар керек деп айдып јат... Ол сүрекеј јалакај јүректү кижн не...

— А сен база јымжак јүректү бе? — деп, Лешка сурады.

— Јок, мен кату кижн — деп, Маша токуналу айтты. — Амыр јүрүм боло берзе, городко барарым. Анда кандый-кандый заводто иштеер арга бар. Ол эмезе кийим көктөр мастерскойго иштеерге кирерим. Городто јакшы не. А мында не? Кере түжине ле маалада ла садта иштеп јадың... Нени де көрбөйдн.

— Слерде бичиктер көп пө? — деп, Гранька јилбиркеди.

— Ол кыпта эки шкафта толтыра тургулары. А сен не? Бичикчи бе? — деп, Маша Гранькадан сурап, онын арык бүдүжин көрүп, кайкај берди: — Баа-та-а, бу сенин арыгыңды!..

— Је сөөктөри бар. Эди өзө бербей—деп, Лешка кокурлады. Маша

каткырды. Ол ийдин азыраарга тышкары чыгарда, Лешка столдон туруп, стенедеги көп тоолу фотокарточкаларды аяктай берди. Бир фото-до жип офицер отурат.

Бу өйдө Маша турага ойто кирип келген

— Ол Егорычтын ээзи — деп, кыс айтты. — Бу Полубянка деп жер онын болгон. Городто жаан таш тура база онын. Эмди анда кандый да наробраз иштейт деп, Егорыч айдып турган.

— Байла, Совет жаннан кача берген болбайсын? — деп, Лешка жилбиркеп сурады.

— Ол жаантайын ла гран ары жанында жадып жат.

Маша столдог аяк-калбактарды жуунадала, балдардыг кийген кирлү, ыртык кийимин көрүп, айтты:

— Баралдар... Мылчаны көргүзип берейин. Лакшы жунунып алыгар. Жадар жереер ангчылардыг туразы болор.

Уулдар мылчага от салып, жунунып алдылар. Мылчадан чыгып келерде, Егорыч слорго эски де болзо, же арв кийим берген.

Лешка ла Гранька анайда Егорычта жадып, ого маала ижинде болужып, азыранып турдылар...

...Бобров Лешканыг бу куучынын жаан ажарулу тыгдап, алдында жаткан чаазынга пени де бичип турды.

— Же мындый сайралду жүрүм узак боллы ба? — деп, чекист айтты.

— Октябрь айга жетире. Бис уйлар кабырып, чочколор азырап, маалада иштегенис.

...Уулдар бу хутордо ло кыштаар деп иженип турган. Же бир катап энгирде хуторго ыртык шинельдү кижини келген. Эски картузында чолмонду. Бу өйдө Маша уйлар саарга сенекке чыгып келген. Ол ийтти эркелеп турган кижини көрөлө, кайкаганына колындагы көнскторин арай ла ыжыкбады.

— Машенька, мени танып туруг ба? Мен... мен... Бир эки-үч күнге жанып келдим. Бистин эшелон фронтко барып жат. Эмеш жунунып, ару кийим кийип аларга суранып алдым.

Ол шинелин чечип, сенектиг үстине таштайла, оног ары айтты:
— Сен мылчага от сал.

Бу өйдө Лешка ла Егорыч Дон сууда шүүндеп жүреле, жагы ла жаңгылап келген. Егорыч шинельдү кижини көрүп, сүүне бергендий болды:

— Араай, араай, өрөкөн... Бу сениле кожо кем болотон?

— Өскүс балдар... Меге болушкылап жат.

Уулдар бу ок энгирде мылчага от салдылар. Кандый айылчы келген деп Лешканыг жилбиркеген сурагына Маша каруун араай жандырды:

— Унчукпагар... Ол Петр Дмитриевич. Бу хутордын ээзи... Кызыл Черүде болгом деп айдат. Кезек ойгс суранып алгам дейт. Мен ненин ле учун бүтпей турум. Же слер дезе унчукпагар..

Анайда педеледен ажыра ой өткөн. Же хутордыг ээзи Кызыл Черү-
ле кожо нениг де учун барбаган. Ол бир катап Лешканы ла Граньканы
алдыртала, мынайда айткан:

— Же, уулдар, бистенг азыранып јадары болор туру... Эмди дезе мы-
наиг тайылыгар!

— Бистинг хутордогы јадын-јүрүмис анайда өткөн — деп, Лешка
бойының куучынын божотты.

Бобров кабинетле ары-бери базып, учында телефон соокты.

— Губчеканын начальниги бе? — деп, ол трубкага кыйгырды. —
Остапыч, мени танып тураар ба? Ол Полубянка керегинде јаңгы јетируү-
лер бар. Эйе. Слерге баратан ба? Јакшы.

Ол трубканы салып, Лешканы губчекага кожо барар деди.

— Сен анда меге айтканыңды катап куучындап береринг.

— Куучындаарым — деп, Лешка јөпсинди.

Бобров бир кезек ойго нени де сананып турала, Лешкага айтты:

— Бис экүге Губчекага кожо барарга јарабас. Сени ЧК-ның тура-
зына милиционер айдап экелзин. Онызы торт болор. Бистинг кожо јүрге-
нисти улус көрбөзин.

...Анайда Лешка милиционерге айдадып, ЧК-ге келген. Губчеканын
начальниги Николай Скрибис Лешканы Полубянка керегинде куучынын
катап айтсын деп сурады. Лешка куучындап берди.

— Н-да-а — деп, Скрибис уулдын куучынын угала, унчукты. — Кай-
камчыкту керек болтыр...

Ол бир кезек сйго унчукпай отурала, оног ары айтты:

— Билеринг бе, Сокол? Эмдиги ой сүрекей кату. Городко тегин сол-
даттар болуп кийингилеп алган јүзүн-јүүр офицерлер, бандиттер јуул-
гылап јат. Олор јажытту организация төзөп турган болбозын... Полу-
бянканын ээзин јазап шингдеп көрөр керек. Маша онын келгенине сүре-
кей де сүүнбеген дейзинг бе?

— Эйе. Сүүнбеген.

— Бис сеге, Сокол, бүдүп јадыс. Сен бистинг пролетарский, уул.
Сен биске болужар учурлу. Сенин најын Гранька бичиктер кычырарын
сүүп јат. Бу керекти тузаланар керек. Ондодын ба?

— Ондодым — деп, Лешка айтты. — Бис бичиктер алып, ол ху-
торды шингдеп турарыс.

Чеканын начальниги столдыг кайырчагынан фотокарточка чыга-
рып, Лешкага берди.

— Мында кемнин сүри? Танып турун ба?

Сүрде ачык-јарык чырайлу јиит кыс јуралган.

— Маша — деп, Лешка кайкай берди.

— Эйе, Маша. Мен ол керегинде сеге јазап куучындап берейин.
Угуп ал.

...Маша — Супрун Егорычтыг јеени. Ол ада-энезин јакшы билбес. А олордыг салымы сүрекей уур болгон. Воронежтин јаан байларынын бирүзи Сыпуханын уулы Владимир Дмитриевич анчылардын туразынын јанында Анюта деп јиит кыска јолуккан. Анюта анчыларга курсак белетеп јүрген. Анютаны дезе ол тушта Егорычтыг кичү карындажы Петр Супрун сүүген. Је јиит Сыпуха Анютадан чек ле айрылбас болгон. Ол тушта Петр Анютаны тургуза ла алатам деп акызына айткан. Бир канча өйдиг бажында јииттер той эткен. Петр акызы чылап ок егерь болуп иштеп, анчылардын туразында јаткан. Бир катап Анюта кызычагын кабайлап, айылында јангыскан отурарда, јиит Сыпуха келген. Ол Петрдыг үйде јок болгонын билип, Анютага јарамзып, јууктап турды. Јиит келин кыйгырып, ары-бери ташталып та турза, је Сыпухага чыдаар кирези јок болды. Бу өйдө Петр јанып келген.

— Барии, амырынча ла мынаг тайылыгар! — деп, Петр Владимир Сыпухага кату айтты. Ачынган Сыпуха револьвердег Петрды јыга адып, город јаар кача берген. Промышленник эдер немезин таппай, Егорычты алдырала, оны тал-табыш чыгарбазын деп сурап, ого Полубянканы садала, јериле јаба сыйлап берген. Егорыч байдын керегин јаргыга бербеген. Захар Егорыч келдин ле кичү Машаны бойына ксчүрин алган. Машага јүк ле беш јаш болордо, оныг энези јада калган.

...Скрибис куучынын анайда божодоло, газетке тагкы ороп алды.

— Не керегинде куучын болгонын онгдодыг ба? — деп, ол Лешкадан сурады. Лешка качан ок бут бажына тура конды.

— Онгдодым, нөкөр начальник!

— Отур, отур... Көрзөн, чек ле солдат! — деп, Скрибис күлүмзиренди. — Је нени онгдодыг?

— Мен бодозом, ада-энези керегинде Машага јартап куучындап берер керек.

— Сүрекей чын айдадыг — деп, Скрибис Лешканын шүүлтезин јаратты. — Маша биске болужар учурлу. Сен бу мындыј јакылтаны бүдүрип болорыг ба?

— Бүдүрерим — деп, Лешка ижемјилү айтты.

— Је андый болзын — деп, Скрибис јөпсинди. — Эртен энирде нөкөринге кожо келип бар. Бу керекти канайда бүдүрерин јазап шүүжип аларыс.

ТӨРОЛ JURТЫСТА АРТКАНЫС

(Кыскартылган эки картиналу пьеса)

Ойноорулус:

Санай — колхозтын председатели, 30 жашту.

Олөнчи — агроном, Санайдын үйи, 25 жашту.

Чечек — зоотехник, Санайдын сыйыны, 23 жашту.

Эрте — ветврач, Чечектин үүрези, 23 жашту.

Санабай — черүден жанган танкист, 28 жашту.

БАШТАПКЫ КАРТИНА

Сценада Санайдын туразы. Полдын талортозында тегерик стол, айландыра үч-төрт отургуштар, сол жанында экинчи кыпка кирер эжик. Төрдө этажерка толтыра бичиктү. Тумбочканын үстинде радиоприемник. Айылдын ичин кееркеде жазап салган. Эрте столдын жанында отуру. Алдында күскү тургузып, кабактарын будуктайт. Чечек ары-бери базып, эрмегин оного ары көндүктирет. Санабай письмо бичибегенинен бери эки айга једе берди.

Эрте. Не боло берди?

Чечек. Билбезим. Калганчы письмодо «удабас жанарым» деген.

Эрте. Чечек, сен ырысту ла.

Чечек. Ырызым неден билдирет?

Эрте. Көрсөн! Бистин бастыра журтта Санабайдан жараш уул да жок.

Чечек. Откүре мактабазан ла.

Эрте. Чып ла чын айдадым. Сынын көрсөн, ко-о өскөн кайындым. Ийиндери баатырдын ийинидий. Чырайы десе жаңы ла чечектеп турган маралдын чечеги. Кып-кызыл.

Чечек. (бултаартып). Сен институтта заочно канайып үренерге турун?

Эрте. Санабайла экү сүүнчилү, ырысту журтаарың.

Чечек Онызын кайдаң көрөр.

Эрте. Санабайдың ада-энези сеге бойының балазы чылап төрөөн-
зип турат.

Чечек. Онызын ла сеспедим.

Эрте. Лакпада ла иште жолукканда «О-о, бистинг Чечек чыйрак,
керсү, иштенкей чүмеркеп билбес» — деп, мактагылап турат.

Чечек. Сен өткүрө төгүндебе!

Эрте. Нези төгүн? Мен сени бир катап төгүндедим бе?

Чечек. *(удура туруп)*. Жок. Эмди бүтпей турум!

Эрте. Төрт жыл кожо үренгенис.

Чечек. Оноң ары институт божодор керек, чын ба?

Эрте. Божодорыс. Жаңыс сен...

Чечек. Не боло берди?

Эрте. Сен булгалар болорың

Чечек. Неге булгалатан? Эрмектешкен жөпти бүдүрер керек.

Эрте. Сен Санабайды тың сүүп туруң ба?

Чечек *(ары-бери басып)*. Төрт жыл письмолошконыс, жанып келзе,
нени айдар, билбезим.

Эрте. Мен бодозом, Санабай сени тың сүүйт. Жанза, айыл-журтту
болорыңар. Ырысту жадын-жүрүм, сеге үредү де керек жок болор

Чечек. Мениң үредүүме Санабай буудак этпес.

Эрте. Мениң колхозто иштеер күүшим жок.

Эжиктен Олөңчи кирди

Олөңчи. Жакшы ба, Эрте?

Эрте. Жакшы, слерде жакшылар ба?

Олөңчи. Городтон качан жанган?

Эрте. Кече эгирде.

Олөңчи *(газетке орогон тудунчагын столго салып)*. Городто не
солундар жүрет?

Эрте. Кижиге угар-көрөр солун ла неме жок

Чечек. Акам кайда барган?

Олөңчи. Өзөк бажындагы фермага барган.

(Эртеге). Кайда иштеер деп санандың?

Эрте. Городко барып иштеер деп сананып алдым.

Чечек. Анда нени иштеерге туруң?

Олөңчи. Городто уй-мал жок ине!

Эрте. Же бистинг улустың сананганы ла уй-мал.

Чечек. Сен анайда куучындаба.

Олөңчи. Уренеринде нени сананган?

Эрте. Эмди бй андый болуп турганда.

Чечек. Кандый ой?

Эрте. Э-э, калак, Чечек, бис экү городто ло артар керек болгон!
Олӧнчи. Чечек, городто нени иштейтен?

Эрте. Кижиле болзо, иштеер иш табылар.

Чечек. Городто зоотехниктер керек жок.

Эрте. Жүзүн-жүүр фабрикаларда иш коп.

Олӧнчи. Жок, Чечек, городко барбас деп санаадым.

Чечек. Ветврачтын ижи санаанга келишпесте, не албаданын үренген?

Эрте. Эмдиги ойдө кажы ла кижиле үредүзи бийиктеп, кандый бир специальностьту болор керек.

Олӧнчи. Государство сени тегине ле төрт жыл үреткен бе?

Эрте. Эмеш жастыргам. Ой ойдүп калганда, эмди канайдар база.

Олӧнчи. Андый болзо, өскө техникумга үренер керек болгон.

Эрте. Городко ойто баргам, өскө техникумдарга балдар толуп калган.

Чечек. Төгүне ле не айдар. Сен бойыг айттын не: «педучилищедө диктантты экиге бичигем, технологическийде, медицинскийде конкурс жаан, ойдүп болбодым, жүк ле арайдан зооветтехникумга кирип алдым» — деп, сүүнип жандыг не?

Эрте. Э-э, эмди мен жаш эмес. Канайда жүрерин, кайда иштеерин бойым билерим!

Олӧнчи. Кайда иштеерге турун?

Эрте. Деремненин балкажына ла өтӧгине уймалганча, городто кандый-кандый өскө ишке кирип алала иштеерим.

Олӧнчи. Бойынның колхозында иштеер күүниг жок по?

Эрте. (Эжик жаар басып, юбказынын уужалганын түзөдүп). Бу колхозто менин бир де немем артпаган. Өскө жерде иштезе, торт.

Чечек. Бис јиит үүрелер колхозко јанып, карыгандардын ордына иштеп, колхозтын жадын-жүрүмин, культуразын јарандырап деп эрмектежи алдыс не?

Эрте. Эмди мен өскө неме санаадым.

Чечек (Эртеге коштой туруп). Андый болзо, сен бойынның өзине турбайтан болтырын...

Эрте. Тургуза ла ойдө мен кеткин куш, кайдаар ла болзо, ула берерим.

Чечек. Калганчы күнде диплом алып, үредүчилердин ле үүре-желелердин алдына айткан сөзинги ундып салдыг ба?

Эрте. Мында зооветтехникумның залында эмес, айткан сөс ундылып калган. Откӧн ойлӧр ойдүп калган. Эмди мен јайым кижиле. Јакшы болзындар, јакшы жадыгар.

(Эжиктеп чыкты)

Олөнчи (*кайкап, бажын жайкап*). Ба-та-а! Мен бу Эртени жакшы, керсү бала деп, сананып жүргем.

Чечек. Мен база анайда бодогом. Калганчы акчаны үлежип, төрт жылга чыгара кожо үренгенис. (*Ары-бери базат*).

Олөнчи. Өткөн ой өдүп калды. Сен анайда кылынба.

Чечек. Төрөл колхозыбыска жанып келзеес, жинт балдар да көп. Колхозтын ижи де жаранар, клубта да ойноп-жыргал көп болор деп жөн-жөшкөнис.

Олөнчи. Ондый кей кижги кунугар ба?

Чечек. Канча жылга эжелү-сыйындудый болуп жүргенис.

Олөнчи. Ачынба-а, эки-үч жылдыг бажында түней ле колхозына жанып келер. Ол тужунда бистинг колхозты танып та болбос.

Чечек. Санаам кандый да карануй боло берген ошкош. (*Бажын тудунат*).

Олөнчи. Кунукпа-а. Күскиде Санабай жанып келзе. Ончо амыр-жакшы болор. Акыр, бу Санабай письмо бичибей, не удай берди?

Чечек. Та. Билбезим (*этажерка жаар базып, бичиктер кодорот*).

Олөнчи (*иштенип*). Сен күскиде институтка киреле, үрен де, иште де.

Эжиктен Санай кирди.

Санай. Эртен база ла городко семинарга алдыртып жат.

Олөнчи. Анда кайдан-кайдан механик кычыр. Бистинг Иван Федоровичтин чек чагы жетпей, шыралай берди.

Санай. Кайдан табайын. Уредү божоткон дипломду уулар жокто.

Олөнчи. Канайып-канайып болужар керек.

Санай. Городтон жанзам, Иван Федоровичтин документтерин пенсияга жазап табыштыраарыс. Канайдар база. Ордына кижги табылганча иштеер болбой.

Чечек. Акыр, слер күчсинбей, городто книгалардыг магазининен мында бичип салган бичиктерди садып экелип беригер. (*Санайга бүктеген чаазын берет*).

Санай (*чаазынды алып*). Сеге де иштеерге келижер, сыйным. Отпускан божобоон до болзо, Саналга болуш. Көөркий жагыскаан, фермалар көп, жоруктаарга ой жетпей туру.

Чечек. Качан ишке чыгар?

Санай. Эртеннен ары. Конторага барзан, Саналла экү этке табыштыратан малды жагыскаан жерге жуунадарын баштагар. Эрте кайда барган, көрүнбейт?

Чечек. Уйде ле жүрген эди

С а н а й. Иштеер күүни бар ба?

Ө л ө н ч и. Жуукта ла жаңы кирип жүрген. Иштеер күүни жок.

С а н а й. Не боло берген?

Ч е ч е к. Городко иштеерге туру. (*Эжиктен чыкты*).

С а н а й. Анда кайда иштеерге турган?

Ө л ө н ч и. Кандый-кандый фабрикада иштеерге турум, уй-малдын докторынын ижи күүниме жарабай туру деди.

С а н а й. Көк тенгери! Механик жок, ветврач жок. Колхозто иштеер улус база ас.

Ө л ө н ч и. Сен көөркий, тың кунукпа. Эки-үч жылдын бажында жниттер үренип божоор. Ончолоры жанып келер.

С а н а й. Ого жетире канайып кижиге болор? Сен сананзаң, неки айдып туруң?

Эжиктенг колунда чемоданду С а н а б а й кирди.

Ончолоры сүүнижип, табыштана бердилер.

С а н а й (*чемоданды тургузып, эзендежет*). Же, кандый жүрген. канындаш?

С а н а б а й (*эзендежит*). Кем жок, кем жок, нөкср.

Ө л ө н ч и (*база эзендежит*). Су-кадыгың кандый?

С а н а б а й. Ончо амыр.

С а н а й. Же өрө базып отур. (*Санабайды айландырып*). Акыр, сени озо ончо жанынан көрөйүн. Сен узакка жандың ба?

С а н а б а й (*диванга отуруп*). Служба божогон.

Ө л ө н ч и (*столго стакандар тургузып, калаш салып, чай урат*). Бу бистинг Эмелчи эжебис ырымчы ла. Байа ла контораның жанында жолугарымда, «Эрдим тартып, алаканым кычыган. Кемле де эзендежиң, куучындажарым» — деп айдып турган.

С а н а б а й. Бистинг колхозтын жаананы коркуш. Слердинг аймалды таппай, балдардан сурап алдым.

С а н а й. Колхоз эмди тыңгыган. Ончолоры эки ле төрт кыпту тураларда журтагылайт.

С а н а б а й. Ол өрөги төңдө Эмелчи эжебистинг туразынын жанында төрт кыпту, шиферле жаап койгон тура кемнинг?

Ө л ө н ч и. Сактанның туразы эмей.

С а н а б а й. Болчок клубтын ордына кандый жаан клуб тудулган. Медпункт та жаан эмтир. Акыр, бу Кыстаннын уулы, Амыр ла Желенениң кызы Кымсаар кайда?

С а н а й. Амыр жеңил иш бедреп городко барганынан бери төрт жыл болды. Кымсаар төрт балалу. Обөгөниле кожо Кайынсуур бажында койлор кабырат. Колхоз то, аймак та ичинде ологорго жеңижер койчылар жок.

Ол õнчи. Кўнўн ле кино, кажы ла субботто танца городтог до коомой жатпай жадыс. Отурып курсак ичигер.

Санаай (*õрõ турун*). Солдат кижы байла городто иштеер болбойыг?

Ол õнчи (*Санайга*). Бу сен канайып турун? Ол кижы жангы жанды не.

Санабай (*база õрõ турун*). Жок. Мен тõрõл колхозымда артыч жадым.

Санаай (*эки жарынынан силкип*). Андый болзо сўрекей жакшы, нõкõр!

Санабай. Аткан ок — айткан сõс.

Ол õнчи (*кўлўмзиренип*). Кичинек балдар чылап не тытпактажа бердеер? Отурыгар. (*Ончолоры столго отургылайт*).

Санаай. Санабайла бис экў кичўденг ала кожо õскõнис. Нõкõр жанданда бир стопкодонг ичип те ийзе кайдар?

Ончолоры стопконы согуштырып ичкилейт.

Санаай. Э-э, ачым, бир неме айдарын ундып койтырым!

Санабай. Не болды?

Санаай. Чечек карандыра кўнўн ле сакаган. Кõрзõ, сўўнер

Санабай (*каткырып*). Чын эмеш пе?

Санаай. Чын, чын! Кудай бу туру. (*Кўлўмзиренип*). Жараш кõоркинди кõрзõ, кõзи тайкылар.

Санабай. Же õйиненг ашпазаар ла! Менен õскõ уул жок по?

Санаай. Санаазы сенде. (*Экинчи стопконы уруп*). Мен Санабайдым ла Чечектинг тойы учун ичип жадым. (*Ичти*).

Санабай. Же, нõкõр, ажа коно бердинг ошкош. Онынг ордына ажаннаар.

Ол õнчи. Мен ончозын билерим. Уккам, уккам, Чечектег артык кыс табылат эмеш пе?

Санабай. Саламчы эжебистинг айылына бараактар, эртенге жетире барбазам, õõркõõр. Слер табынча жўрўп отураар. Мен жаба жедиже берерим.

Ол õнчи, Санаай чыктылар. Бу õйдõ Чечек кирди.

Санабай (*кўскў алдында чачын тарап, жаказын топчылайт. Кайри кõрõлõ, Чечек жаар болды.*) Кõрбõй калтырым, õõркõбõ (*Колын берет*).

Чечек (*Санайды аыктап*). Мен не õõркõйтõм?

Санабай (*колдорын Чечектинг эки жардына салып*). Там ла жаранып калтырын.

Чечек (*кўлўмзиренип*). Же электебезен ле.

Санабай. Мен чынын айдадым.

Чечек. Мен ол ло бойым. Бот сен чек кубулып калгаг.

Санабай. Отурзан. *(Экилези столдын эки жанына отурдылар)*.
Сенин калганчы пийсмонды алала, коркушту сүүнгем. Куучын эртең
болор. Мени улус сагып жат. Ачынба!

Көжөгө.

ЭКИНЧИ КАРТИНА

Сценада бир де неме кубулбаган. Эки-үч жыл өдүп калган.

Чечек *(сумкага курсак салып)*. Сен бу жыл үредүниң зачетторун
табыштырбадын.

Санабай *(комбинзонду, этажеркадан бичик көрүп)*. Бу бичикти
кожо апарарым. *(Чечекке берет)*. Ол жанынан сен өөркөбө. *(Онон ман-
дайына алакандайт)*. Жаан боочыдагы актын төгөштөрүн төрт-беш ле
күн кодорзобыс, божой берер. Онын кийининде отпуск, үредү. Билдин
бе, көөркийек. *(Эки колын Чечектин ийинине салат)*.

Эжикти кем де токулдадат. Эр те кирди. Санабай туура базат

Эрте *(Санабайга колын берет. Сол ийининде жаан ак сумкалу)*.
Же кандый жүрүң, баатыр?

Санабай. Кем жок, жакшы.

Эрте. Же үүре, менин айтканым төгүн бе? Санабайга барзан ырыс-
ту жадарын деп, мен качан да төгүндебейтем. Айла слердин тойыгар да
кандый сүүнчилү өткөнин бастыра аймак билер!

Чечек. Откүре көөрбөзөн. Бойун кандый иштеп, жолдоп туруң?

Эрте. Озо баштап бос согор фабрикада иштегем. Иш жеңил. Күн-
дер сүүнчилү өдүп турган. Жаңыс ла коомойы — кезикте түште, кезикте
түнде иштеерге келишкен. Киного, танцага барар керек, мында десе иш.
Таштайла эмди техничка болуп иштеп турум. *(Ары-бери базат)*.

Санабай. Андый иш мында да табылар.

Эрте *(Чечекке)*. Чечек, сенин журугун областьтын Күндүлү доско-
зында турган.

Санабай. Чечек үренет те, иштейт те.

Эрте. Сен керегинде тудуш ла радио ло газет ажыра айдып ла
бичип турат. Угарга да жакшы.

Чечек. Санабай база үренип жат. Эрте, сен үренип туруң ба?

Эрте. Үредү де жок, онду иш те жок.

Санабай. Андый болзо мен Санайла куучындажайын, колхозко
алзын...

Чечек. Ондый болзо не кунугар. Деремненге жанып келзең.

Эрте *(ары-бери базып, аланзып)*. Мен колхозто иштеп болбос бо-
лорым деп сананадым.

Чечек. Алакчы улус иштеп турган ба?

С а н а б а й . Чечек сеге болужа-ар.

Э р т е . Уй да саары ундылып калган. Онын кийининде бу городской кижиге келеле, уй саай берген деп улус каткырыжар болор.

Ч е ч е к . Бир де кижиге электебес. Иш жанынаг коркыба. Бисте эмди электродойка. Иштеерге куч болзо болужып, билбес жерлерди айдып берерим.

С а н а б а й . Мен черүден жанып келеле, бир де күн амырабай колхозто иштей бердим.

Э р т е . Городтон жеңил жакшы иш те таппадым. Жакшы нөкөр дө жолукпады. Же канайдар база, школдо до, техникумда да үренеристе сен меге сүрекей тыг болушкан, Чечек. Же эмди де меге болуш деп сурап турум. Мен нөкөрлөрүмле кожо төрөл журтыста колхозымда иштеерге артып турум.

Учы.

Көжөгө.

СООК-ТААДАК, СНЕГУРОЧКА ЛА МИША ЖАҢЫ ЖЫЛДА

(Жаңы жылда балдар көргүзөр ойун)

Баштапкы көргүзү

Көжөгөнүн алдына горнисттер чыгып келет. Олор «Ажар!» деп сигнал ойноп жат. Бу ла тушта олорло коштой эмезе кийининен барабанду пионерлер чыгып жат. Эки көжөгөнүн ортозынаг галстукту пионер кыс көрүнип келет.

Пионер кыс.

Горнисттер, ойыныгар жаңырадыгар!
Барабанщиктер, барабаныгар соугар!
Эжиктерди ачып, улусты кычырыгар!
Жаңы жылдын байрамын баштагар!

Барабандар түнкүлдейт. Музыка. Залда оттор жарый берет. Кайра ачыла берген эжиктен күлүмзиренген Снегурочка кирип, сцена жаар өдүп жада, балдарла сүйүнчүлү жакшылажат.

Снегурочка. Жакшылар ба, балдар! Жаңы жылда слерди! Ой, слер кандый көп! Бастыра ла балдар бүгүн кандый ару, чүмдү кийинген! Бастыразы ла сүйүнчүлү жүстөрлү, жараш! Балдар, бу клубтын ады...
(*Жердин адын айдып жат.*)

Залдагы балдар. Эйе! Эйе!

Же, карын, мен слерди таап алган эмитирим! Канча кирелү бедреген эмежим! Кайда ла барзан, байрам. Балдар артыгар ла артыгар дежер. Же таадам мени кыйалта жоктон жаңыс ла слерге жетсин деген ине: онын келерине жазап белетенип алзын деген. (*Сценага көдүрилет.*) Мени танып тураар ба, балдар?

З а л. Танып жадыс! Танып жадыс! Снегурочка!

Снегурочка. Танып ийбей а! Эй, чын, балдар, мен Снегурочка! Слерге туштайын деп коркушту амадагам, балдар. Слер жогына меге сүреен эрикчелдү болгон. Слерге капшай једип келерге мендеп, јолой мен бир јаан чыйрак сыгынды мени мындый ла јердин (*јердин адын адап*) балдарына түрген апарып сал дегем. Айры мүүстү чыйрак сыгын мени белине отургуызала, салкын чылап, бийик кырлар ажыра, јаан јаландар кечире мантап ийген.

Кеен Алтай үстиле
Бис салкынды учканыс!
Кару кайран балдарга
Бис мендегенис!
Јолой көргөн андарды
Бери бис кычырганыс!
Түлкү, айу, койондор,
Өскө јараш тындулар
Биске јолды көрүскен,
Сеге, Чечеш, сеге Айдар,
Мындагы бастыра балдар.
Слерге эзен јетирген,
Елкага келерис деген.

Балдар, бистин байрамыска эмди база кем келер керек?

З а л. Соок-Таадак! Соок-Таадак!

Снегурочка. Чып-чын! Эмди јангыс ла таадам јок эптир! Је ол удабастан једип келер! Акыр, таадам келгелекте мен слерле јакшы таныжып алайын: оног слерди таадамла таныштырарга. Је өдүп јаткан јылда кандый үрендигер?

З а л (*мында балдар каруу берет*). Јакшы!

Снегурочка. Јакшы, Јакшы, а спортто туруштаар ба?

З а л. Эй! Эй!

Снегурочка. Сүреен јакшы! А хоккеисттер, чаначылар, конекчылар бар ба?

З а л (*каруулар*). Бар, бар.

Снегурочка. А шахматисттер?

З а л (*каруулар*). Бар... Бар...

Снегурочка. А мактанчактар, төгүнчиктер, баштактар? (*Кезик балдар байагы ла аайы ла «бар, бар» деп айдыжып ийип калат*). Чын ба? Төгүнчиктер ле баштактар бар дедигер бе?

Б а л д а р. «Јок! Јок!»

Снегурочка. Бот онызы чын. А пионерлердин «Зарница» деп ойынында слер туруштыгар ба?

З а л (*каруулар күйлейт*). Эй!

Снегурочка. Сүреен! Сүреен! Онызы јарт көрүнип јат. Слер нак балдар инегер. Онызы Соок-Таадакка сүреен јараар. Бал-

дар, а слер пионерский жакылтагар бүүдүрүп жадаар ба?

Зал (*каруулар*). Эйе, эйе!

Снегурочка. А кызыл следопыттар-исчилер слерде бар ба?

Зал (*каруулар*). Бар, бар!

Снегурочка. Онызы сүреен жакшы, балдар! Бастыра пионерлер Ада-Төрөл учун Улу жууда жыгылган жуучылдардын билелерине болужып, «Мактулу жөнүлөрдүн жолдорыла» деп эстафета өткүргилеп, геройлордын памятниктерин тургузарында туружып жат. Мынайда жүргенде, кандый сүүнчилү. Школыгарда Ленинский музейлер тээгөр, Вьетнамнын балдарына сыйлар ийигер. Не? Эдип турганыгар ба? О, мен андый ла деп бодогом. Күлүктөр болтыраар. Соок-Таадак шак слердин ёлкагарга мендеп айылдап келеткени тегин неме деп пе?!

Кенете зал дөбн баштак Мишек кийдире жүгүрүп келет.

Мишек. Бо, једип келдим, балдар! жакшылар, жакшылар ончогор! Снегурочка (*Мишекке*). Балдар Соок-Таадакты чек сакып энчикпей отургылары.

Мишек. Кем? Балдар ба? Көк төгүн!

Снегурочка. Балдар, слер айса болзо Соок-Таадак слерге айылдап келзин деп, күүнзебей тураар эмеш пе?

«Сакып жадыс, күүнзеп жадыс» деп каруулар угулат.

Снегурочка. Је бот, уктаар ба?

Мишек. Бу слер канай тураар, балдар? Ол слерди ончогорды тонгырардан айабас. Биске ол жогынаг да кем јок болор. (*Снегурочкага*). Сен бойын да мынаг барзанг кем јок. Мен балдардын алдына акту бойым выступать эдерим.

Снегурочка... Та-ай, слердин кылыгардын эп-јогын... Слердин адыгар кем?

Мишек. Менин адым Мишек болор... Мени ончо улус билер.

Снегурочка. Слер тегин ле Мишек эмес эмтирээр, слер Баштак Мишек эмтиригер, Барар болзо бойоор бараар, мен балдарды бир жыл ксрбөгөм, бу туштажуны сананып, канча эриккем, а слер мени суруп...

Мишек. Је давай, балдардан сураак: кемди барзын, кемди артысын деер эмеш.

«Бар ары!», «Јүр ары!» деп сөстөр угулат

Мишек. Қайдалык. Јүре де берейин. А мен јолой Соок-Таадакка андарым — бери келбезин деп. Ыскө ёлкага бараак дерим. (*Сценадан јүре берет*).

Снегурочка (*кийининеч ары*). Соок-Таадак өскө ёлкага бир де барбас. А бу чын ла таадам кандый тын удап турган болотон? Ёлканын

отторын кўйдүрер керек. Акыр, бис оны эмди ле... (Карманынан кичинекей телефонный трубка чыгарат). Алло, Соок-Таадактын станциязын берер! Алло... Кайда? Угулбайт! Кем куучындап жат? Айу? Кандый айу? Күрөң айу? Сүреен жакшы... Бот-бот, шак ла слер керек болгоноор. Бу мен, Снегурочка! Баш болзын, ааки, айтсаар, пожалуйста, бу Соок-Таадак биске келбес кайткан? Бастыра балдар жуулып калган...

Сценанын кийининде ыраактан музыка угулып, там тыгып келет. Кожон Күтүнгилердин табыжы жууктайт. Репродуктордон үн угулат:

Бүгүн бисте Жаңы Жыл,

Жаңы Жыл!

Соок-Таадак келип жат,

келип жат.

Кожо келген андарла, андарла

Биске сыйлар экел жат, экел жат.

Бүгүн жуулган бис балдар, бис балдар

Елка эбире ойноорыс, ойноорыс!

Жаңы жылдын байрамын, байрамын

Жыргалбыла уткырыс, уткырыс.

Снегурочка. Уктаар ба, балдар? Соок-Таадак келип жат. Барың уткыыр керек... (Жүгүрө берет).

ЭКИНЧИ КОРГУЗУ

Уткуулдын көдүрингилү музыкасы. Горндор Соок-Таадак сценага чыгар жапындагы эжиктен, карлу жоткон чылап, оок этире кескен конфетти-чаазын буркурап уча берет. Музыка там тыгыйт. Снегурочка кийдире жүгүрөт.

Снегурочка. Соок-Таадак кел жат! Эмди ле мында болор! Кайда оны бир үнле уткыыктар: «Соок-Таадак, түрген кел!» Кайда, бир үнле уткыыктар: «Соок-Таадак, түрген кел!» Кайда, бир үнле!

З а л

Соок-Таадак, түрген кел!

Соок-Таадак, түрген кел!

Соок-Таадактын үни (репродуктордон).

Түрген-түрген

Мантадып,

Жаңы Жылга кел жадым!

Такалардан

От чачылып

Слерге сыйлар экел жадым!

Соок-Таадак (сценага кирип жат).

Түрген каруу бернгер:

Кем мен?

З а л (Снегурочкала кожо). Соок-Таадак!

Соок-Таадак. Чын таныдыгар. Мен — слердин таадагар! Жакшылар ба, балдар!

Мишек (Соок-Таадактын кийин жанынан шыгаалап). Эзен!

Соок-Таадак. А сен кайдан?

Мишек. Слердин кийинеерден!.. Жылынарга...

Соок-Таадак. Бу канайып? Бот баштак бол! Бот кеи бол! Же, жылы-
дыг ба?

Мишка (шыгаалап). Эй, бир эмеш.

Соок-Таадак (колдорун жайып).

Же, нажылар,
Же, балдар,
Бистин бӱгӱнги туштажу
Мындый болды, канайдар.

Снегурочка

Таадак, жакшы ба,
таадак, эзен бе!
Слерге туштажарга
ӱзе балдар белең.

Соок-Таадак.

Аа, жакшы ба, жееним!
Айдып берзен тӱрген.
Бӱгӱн байрамга
кандый балдар келген?

Снегурочка.

Мындагы балдар ончозы жакшы.
Кажызы ла озочыл.
Хоккенсттер, шахматисттер.
Конёкчылар, чаначылар.

Соок-Таадак

А омор кандый ӱренген?

Снегурочка.

Бӱгӱнги байрамду кӱнге
Кажызы ла
Жакшы темдектӱ келген.

Соок-Таадак. Же андый болзо жакшылар, балдар, жакшылар, кӱор-
кийлер! Слерди Жаңы Ылла уткып турум, жаңы ырыс, сӱӱнчи слерге
кӱӱнзеп турум! Мен болзом, карган таада кижиге, керсӱ кӱгӱстӱ, чыйрак,
нак жеен балдар сӱӱр таадак болорым. Эх, балдарым, балдарым, менин
кару жеендерим, бу ак-жарыктын ӱстӱнде канча кайкамчылу неме жок
деер, же ӱмӱ-жӱмӱлӱ жӱрген нак нӱкӱрлӱрдин нажылыгына не де жетпес.
Бери келип жадала, мен слерге жери от-жалбыш болуп кӱйӱп жат-
кан жалтанбас Вьетнамнын балдарынан да, Кубадан да, Африка-
дан да, бистин де орооннын кӱп тоолу слер ошкош кару пионерлери-
нен — ончозынан слерге жаан эзен экелдим. Жакшы ӱрензин, нак жӱрзин,
ак-чек болзын дежет.

Балдар, мен слерге салкындар өткүрө,
Шуургандар өткүрө мен слерге мендегем.
Бүгүн бис ончобыс ойто ло кожо.
Мен слерге бүгүн айылдап келгем.
Jeен балам, Снегурочка, сен көрзөң дө.
Балдар байрамның башталарын сакыйт.
Айдарда, ёлканыг жаркынду отторын
Узатпай эмди ле куйдүрер керек.

Снегурочка (балдарга баштанып). Эмди бис ончобыс бир
үнле мынайда айдактар:

«Ёлка, ёлка, куйдүрзөң
Jараш-јараш отторың,
Jараш-јараш отторың.
Бастыра балдар сүүнзин.

Балдар кийининен ары айдат. Музыка. Горнисттер чыгып келеле, ойнойт. Пио-
нерка кыска баштадып, барабанщиктер ойноп, сценага чыгат.

Соок-Таадак пол орто тайагыла үч катап согуп ийет. Ёлка жарый берет.

Пионерка кызычак.

Кандый јараш отторло
Бистин ёлка јарыган.
Кандый јараш сүүнчиле
Бистин јүзис јаранган.
Јаңы јылдың байрамын
Төрөл јерис байрамдайт.
Бастыра оок балдарла
Јаан улус эм јыргайт.

Соок-Таадак. Је эмди, јеен балам, Снегурочка, байрамду күн-
нинг концертининг баштапкы номерин јарлазын.
Јарла, экем, баштапкы номерди!

Снегурочка јарлап јат. Бу тушта номер көргүзнлет.

УЧИНЧИ КӨРГӨЗҮ

Номердин кийининде сценага Мишек чыгып јат. Бир колындагы тетрадька
карындашла нени де бичийт.

Мишек. «Ленинский комсомолдын 50 жылдыгына бистин звено
мындыг пионерский јакылталар бүдүрген...»

Сценанын кийининде Соок-Таадактын үни угулат. «Миша!...»

Соок-Таадак (сценага чыгып келеле). Аа, сен мында тур-
байың! Ка, бери кел... Меге чүрче болужып ий.

Мишек. Акырзаар да, таадак! Менде бош јок ине.

Соок-Таадак. А бу сен канайып «бош јок» деп? Јаан кижи су-
раарда, анайда айдар ба! Төп, керсү бала карган кижиге анайда
айдар ба!

Мишек. Слер көр јадаар не — кижи санан јат.

Соок-Таадак. А не керегинде санана бердин, Мишек?

Мишек. Отчет тургузарын сананып жадым.

Соок-Таадак. Кандый-мындый отчет боло берт?

Мишек. А мен школдо звеньеовой ине. Айдарда, бойымнын звеномнын ижи керегинде отчет тургузар керек.

Соок-Таадак. А бого кижн шыралайтан ба? Иштеген ишти ле кӧндӱре бичи.

Мишек. Оо, ол андый ла јенгил эмес эмей.

Соок-Таадак. Је, акыр, Миша, сен отчетты онон до тургузып албайын, анда бачым јок ине, сен меге бир стакан суу экелип бер-зен... Чек суузай бердим. Онон белетенерге болужарын..

Мишек. Је, таадак, суузап турган болзоор -- барып ич алзаар... Менде бош јок.

Соок-Таадак. А-а, андый ба.. Је акыр барайын...

Мишек. Јайгыда слӧн ижинде турушканыс...

Соок-Таадак ойто кирип келет.

Соок-Таадак. Миша! Анда кандый да кызычак келген — сени сурап јат.

Мишек. Мен эм тура бош јок. Барып айдып ийеер — онон келзин деп.

Соок-Таадак. А-а, Мишек, сенин беленинги. Карган кижн ары-бери јӱгӱретен бе?

Мишек. А карган кижиге физкультура керек ине!

Соок-Таадак. А мен не барарым ого. (*Керектебей турган кижн чилеп*). Керек беде. Ӗскӧ кижиге берийгей...

Мишек (*тындалана берип*). Нени берийгей...?

Соок-Таадак. Сеге ол кандый да кайырчагаш экелген.

Мишек. Кандый-андый кайырчагаш?

Соок-Таадак. Је андый... јара-аш.. кичине-ек..;

Мишек. Ой! Таадак, мыны чӱрче тудуп тураар. Мен чӱрче ле. (*Тетрадин береле, јӱгӱре берет*).

Соок-Таадак (*каткырып*). А-а учурта бердин эмеш пе?.. Айла бош јок кижн дейзин бе? Јок јерден ӱй до табыла бербей, а. Мен деп кижн оны ӱнӱтийин кылып турбай, балдар! Јаан јашту кижини тооп билбес учканды. Акыр, бу мында нени бичип турган болотон? (*Очко кийип, кычырат*). «Бугул тартканыс... слӧн јууганыс... кой кабырганыс... Эмди бого бойыстан бир эмеш кожуп салактар (*бичийт*). Слер балдар, кӧр тураар. Миша келип ле јатса, меге айдып ийеер. (*Бичип ле јат*). Слер ого бир де айтпагар, је бе? Мени тетрадька бичиген деп. Ол бистин меке-сӱмебисти бир де билбезин.

Сценанын кийининде Мишектин ӱни: «Эй, таадак!»

Соок-Таадак бичип ле јат. Залдан балдар ого айдып ийет.

Соок-Таадак (тындаланып). Чын да, клеет! Онын ўни. Балдар, слер оны мында мекелеп, тудаар, же бе, мен жажынала, жетире бичип салайын. Кажы жанын дөөн барганымды айтпагар. (Jүре берет).

Мишек кийдире жүгүрет.

Мишек. Эй, таадак... Балдар, а таадак кайда барган?

Балдар ол жаны, бу жаны жаар уулап көргүзерде, Мишек «Бу дөөн?», «Ол дөөн?» — деп айдып, ары-бери жүгүрет. Мынайда бир канча катап болот.

Мынайып мен нени де ондобой жадым, балдар! Ол жагыс өйдө ол дөөн дө, бу дөөн дө канай жүре беретен? Бу дөөн эмеш пе? (jүгүре берет).

Соок-Таадак кирип жат.

Соок-Таадак. Же, балдар, мени Миша бедреп ле жат па? Бед-резин — арыбас ол. А бис дезе артисттердин ойынын көрөктөр.

ТОРТИНЧИ КОРГУЗУ

Артисттердин номеринин кийининде кайда да Мишек ле Соок-Таадактын бой-бойлорун бедреген үндери угулат.

Соок-Таадак. Миша!...

Миша. Эй, таадак!...

Сценанын эки жагынан жагыс өйдө киргилейт. Соок-Таадактын колында Мишектин тетрады ла кичинек кайырчагаш.

Мишек. Таадак, слер кайда болгоноор? А мен бедреге м ле бедреге м...

Соок-Таадак. А мен, Миша, сени бедреге м.

Мишек. Аида кандый да кызычак жок!

Соок-Таадак (өткөнүп). «Жок!» Эмди жок эмей, а. Байа айдарымда ла, барган болзон. Час кирелү мойножып турган да. А кайырчагажын меге берген.

Мишек. Же берийзеер, а!

Соок-Таадак. Ээ, жок эмей. Эмди кайырчагаш менин. Ол меге сыйлап берген.

Мишек. Же, давай, ачала көрийектер: ичинде не бар эмеш?

Соок-Таадак. Көрзөн, онын сонуркагын! Андый белен неме жок эмей. Ол тегиндү кайырчагаш эмес ине — куулгазын кайырчак. Ачылза да, бойы ачылар. Жагыс ла жарым частын бажында. Байагы кызычак анайда айткан.

Мишек. И-и, киж и андый узак канай чыдажатан!

Соок-Таадак. Канайдар да арга жок, жагыс ла сакыыр керек. А сен дезе, ой капшай өтсин деп, бойыннын отчедынды меге кычырып бер.

Мишек. Онызы чын, таадак! Слер меге айдып береер — кандый болуп жат эмеш, же бе?

Соок-Таадак. Же, же, кычыр.

Мишек. Же мен бажынаг ала эмес, же бе? Анда... андый жакшы эмес. Мен эн ле тос јерин...

Соок-Таадак. Же, же, кычыр ла. Бот, балдар да уксын. Ајса болзо, кандый-бир тузалу шўўлте айдып берер.

Мишек. Онызы чын! Слер, балдар, угала, бойоордын шўўлтегер меге айдып береер, же бе? Айдарда, баштап јалым. «Анајдарда, бистинг звено бастыра пионерский жакылталарын бўдўрип салган. Бис жаскыла школды эбиреде ле јуртта агаштар ла чечектер отургусканыс. Карган-тиженг улустарга одын томурганыс, јайгыда олгог ижинде ле мал ижинде болушканыс. Кой тороор тужунда сакмандар болгоныс. Кажандар, дворлор арчырында турушканыс. Же, чынын айткажын, бистинг звенонын ижинде...» (Туктурыла береле, алан кайкыл, тетрады ддоон корот).

Соок-Таадак. А не токтой бердин? Кычыр ла ананг ары.

Мишек. Же мынаг ары балдарга угарга јилбўлў эмес болор не, таадак!

Соок-Таадак. Канай јилбўлў эмес болотон? А бис балдардан сурап короок. Кандый деп бодоп тураар, балдар, угарга јилбўлў бе, јок по?

Зал. Эйе! Эйе!

Соок-Таадак. Корўп туруг ба? Балдарга угарга јилбўлў. Ананг ары кычыр.

Мишек. Мынаг ары бичилгени кандый да јарт эмес.

Соок-Таадак. Кайда берет, мен кычырып корбйин. (Очказын кийет). Сен канай туруг, Миша, тен јап-јарт туру ине (кычырат). «Је, чынын айткажын, бистинг звенонын ижинде једикпестер де бар. Бир кезек балдар улустын козине иштегкей де, чыйрак та, же айылына келзе, ада-энезине болушпай јат. Одын јаргылабас, суу экелбес, ајак-казан јуубас, айылдын ичин де, бойынын орын-тојжогин де кичебес, кийимине шалыр, тобрак-тозын болуп калган јўрер, бажынын чачы не де аайы јок, ботинка-сопогы балкаш, јара кадарга једип калган, кийиминде топчылар јок. Јаан улусла керсў, топ куучындашпас, арт-март деп айда салып, улустын эрмегине кирижер. Каргандарды тообос. Андый пионерский эмес кылыкту балдардын тоозына озо ло баштап кожор кижн мен бойым...» (Мишекке). Эй, Миша, сен тен кўлўк уул болтырын ине. Бойынды ак-кара јоктон критикалап, јастыраларынды кондўре айдып турган да. Чын, андый болор керек! (Залга баштанып). Мен чын айдадым ба, балдар?

Зал. Чын! Чын!

Мишек (эмди оморкой берген). Бот, таадак, кордоор бо? Мен кандый эмежим, бойымды бойым критикалап јадым. Мен кезик неме-лердий эмес эмейим.

Соок-Таадак. Көр жадым, көр жадым! Жаңыс, Миша, бу сениг бичижин кандый сан башка! Чек ле эки башка кижн бичиген ошкош?

Мишек. Канай-анай эки башка?

Соок-Таадак. Анайда ла эки башка. Кёр дө (тетрадин көргүзет). Почерктери башка. Бу бажындагы якшы керектерди бир кол бичиген. Анан арыгызын экинчи кол.

Мишек. Бу слер канай тураар, таадак! Ол... Ол... (эбин таап, санаазы жарый берет). Мениг он колым чылай берген ине, ол тушта мен солло... Онын учун бичиш андый.

Соок-Таадак. У-у, сен тен жаан ус кижн турбайын, онгло до, солло до бичип турган да.

Мишек (мактанып). А кандый деп!

Соок-Таадак. О-о, онызы якшы! Айдарда, Миша, мениг бир айбым бүдүрип бер. Сен меге бир письмо бичип бер. Жаңыс сол колыңла. Меге сениг сол колыңнын почерки артык жарап жат.

Мишек. Ох, таадак, эмди... болуп албазым. Көрзөбүр дө, сол колым чек тал калган... Чек калбандап жат.

Соок-Таадак. Мен бодозом, Миша, сениг колың эмес, тилиң калбандап турган ошкош.

Мишек. Давай, таадак, эмди кайырчагашты ачып көрөөк, а! Айса болзо, ол ачыла берер. А письмоны мен айла бичип берерим.

Соок-Таадак. Кайырчагаштын ачылар сйи жетпеген, же озо баштап бу балдардын көзинче мен сени уялтатам.

Мишек. Нениг учун?

Соок-Таадак. Төгүнинг учун. Сениг тетрадыга мен бичигем ине, сол колың эмес. Бастыра балдар көргөн. Чын ба, балдар?

Зал. Чын!

Мишек. Соок-Таадак, жаманым таштагар! Балдар, жаманым таштагар! База төгүнденбезим.

Соок-Таадак. А жаан улусты тоорын ба? Чорчынгдабазын ба, жаан кижн неме айбылаза?

Мишек. Жок! Жок! Качан да!

Соок-Таадак. Сөс уккур, төп болорын ба?

Мишек. Болорым!

Соок-Таадак. Айылында болужарын ба, ару-чек жүрерин ба?

Мишек. Болужарым! Жүрерим!

Соок-Таадак. Же, балдар, Мишанын берген сөзине бүдер бе?

Зал. Эйе! Эйе! Бүдер!

Соок-Таадак. Ие андый болзо, Миша, балдарга бойыңнын сөзинди айт.

Мишек. Балдар, слерге быян болзын! Таадак, эмди кайырчагашты ачар керек.

Соок-Таадак. Ой жетпеген ине, ойи келзе ле, бойы ачылар.

Мишек. Таадак, анда не де тоолонуп јат! Угуп тураар ба?

Соок-Таадак. Билбезим. Је јангыс анда тоолонуп турган неме-ни куулгазын сѳс айтпастанг амзап ийген кижиге јаан түбек болор деп уккам. Ол түбектен айрылатан арга да јок.

Мишек. Таадак, а кандый сѳс а, айтсаар!

Соок-Таадак. Кѳрзѳнг оны, кандый учкан эмеш! Айт ла айт! Ойи келзе — бастыра балдарга айдарым, а эм тургуза балдар аргисттер-дин ойынын кѳрзин, мынанг барак.

БЕЖИНЧИ КѳРГѳЗУ

Номердинг кийининде сценага кайырчагаш тудуиган Соок-Таадак чыкты. Кийининен ары Мишек шыгаалайт.

Соок-Таадак. Балдар, јангы ла меге ѳскѳ ѳлкадан элчи келген: тургуза ла келип барзын, керек бар деп. Менинг ижим мында божобогон ине, ононг јѳре берзем, слер де меге тарынар болороор деп бодоп турум. Чын ба, балдар?

Зал. Чын! Чын!

Соок-Таадак. Је јѳп болзо, мен барала, элчиге мени сагыбазын деп айдып салайын. А бу кайырчагашты дезе сугуп салар керек. *(Јер бедрейле, сугуп јат)*. Слер, балдар, калак Мишага ла айтпагар, табала, ачып ийгежин, јаан түбек болор. Ойи јеткелек ине.

Снегурочка кирип келди.

Снегурочка. Таада, анда слерди ѳскѳ ѳлкадан элчи келген, сурап јат.

Соок-Таадак. Билерим, билерим, барып јадым.

Снегурочка. Таада, кайырчагаш кайда?

Соок-Таадак. Је оны кайдайын деп.. Сугуп салгам... Мен јогы-нанг ого тийерге јарабас... Бараак.

Соок-Таадак ла Снегурочка јѳре берерде, сценага Мишек келип јат.

Мишек. «Тийбес! Тийбес!» А тийзе не? Бис оны тѳнгей ле кѳрѳрис. *(Кайырчакты суккан јерден алып јат)*.

Зал. Тийбе! Тийбе!

Мишек. А тийбеске не ол? Таадак јокто, ачала кѳрийектер. Не бар эмеш. Чек чыдашпай јадым.

Зал унчукпайт.

Мишек. Кем јо-ок! Ол тѳнгей ле билбес... Бис бир ле кичинек ача-ла, ойто јаап ийбей. *(Кулагына јаба тудуп, тындап, јайкайт)*. Угуп ту-раар ба, не де тоолонуп јат. *(Ачарга албаданат)*. Ачылбайт. *(Ононг тын албаданат)*. Бу кайткан неме? Чек болбойт. Соок-Таадак јогынанг ачылбас неме эмеш пе?

Бу ѳйдѳ араай музыка ойноп, кайырчагаштыг какпагы ачыла берди.

Ачылеерт. *(Кайырчагаштын ичи дӱӱн карип, кайкай берет)*. Яблоко... Э-э, а мен бодогом... Так ла тегин канча кире кыйналган. А оны јип кӱрзс кайдар. Айса болзо, куулгазын болор бо?

З а л. Либел Либел Јарабас!

Мишек. Не јибейтен? Мен бир ле кичинек амзап кӱрӱлӱ, таадакка артырып койорым ине. *(Амзап ла ийеле, онон ары эрмегин Мишек кожондой берди)*. Ой, мы-нын та-ту-зын! Бу мен не... Бу м-ен н-е кожондоп ту-рум? Ко-жон-до-ор кӱ-ӱн-им бир де јок. *(Ыйлай берет)*. Ме-н ка-най-да бер-дим бал-дар? Бо-луш-са-ар ме-ге. Ой, ой, ка-най-да-йын.

Соок-Таадак ла Снегурочка киргилейт.

Соок-Таадак. Бу не болгон? Не табыш?

Мишек *(оны кучактай алып, кожондойт)*. Кай-ран та-а-дак, бо-луш-са-ар...

Соок-Таадак бажын ала койот.

Снегурочка. Таадак, Мишек канайда берген?

Соок-Таадак. Яблоконы амзаган... Куулгазын сӱсти айтпаган ине. Мен ого канча катап айттым, куулгазын сӱс јогынан јарабас деп. Мишек. Та-ад-ак, бо-олуш-саар!..

Снегурочка. Таадак, Мишекти аргадазаар!

Соок-Таадак. А-а! «Болушсаг» ба! Бот эмди јангыс ла кожондоп куучындаарын. Оозын ла ачсан, кожондой берерин.

Мишек *(ыйлап туруп, кожондойт)*. Ме-н ба-за он-ойт-по-зым.

Соок-Таадак *(Мишекти ӱткӱнӱт)*. «Он-ойт-по-зым». Сен кожондо, кожондо ло. *(Мишектен туура базат)*.

Мишек *(оны ээчип, ыйлап туруп, кожондойт)*. Бо-луш-са-ар...

Соок-Таадак. Јок!

Снегурочка. Таадак, килезеер!

Соок-Таадак. Јок!

Мишек *(ээчип)*. Та-ад-ак, ар-га-да-за-ар!

Снегурочка. Болушсаар, таадак!

Соок-Таадак. А слер, балдар, кандый деп кӱрӱп туругар: болу жар ба?

Снегурочка. Је, пожалуйста, болужаар.

Соок-Таадак *(Мишекке)*. Канайдар сени база. Багырба, болу жып кӱрӱйин... Је мен сени эмди аргадазам, онон сӱс уккур болорын би? *(Мишек «м-м-м» деп айдып, бажыла тӱрген кекийт)*.

Јастыра кылыгы билген болзон,

Јабарлап неме албас болзон,

Јааннын сӱзин угар болзон,

Јакшы бала болор болзон,

Бир, эки, ӱч —

Јарт айдып јӱр!

Мишек (сүүнип). Алкыш болзын, таадак! (*Жүгүрө берет*).
Соок-Таадак. А слер, балдар, жаңы номер көрөср.

АЛТЫНЧЫ КӨРГҮЗҮ

Номердин кийининде сценаның ары жанынан Соок-Таадактын «Снегурочка!» деген үни угулат. Мишек сценага чыгып келеле, Снегурочкага өткөнип, «А-у, мен!» — деп кыйгырала, көжөгөгө оронуп, жагына берет Соок-Таадак сценага чыгып келет.

Соок-Таадак. Сне-гу-роч-ка! Сен кайда?

Мишек (*көжөгөнүн кийининен*). А-у!

Соок-Таадак. Балдар, слер менин жеен баламды көрбөдөср бө?

Зал. Шу-шу-шу (*шымыражат*).

Соок-Таадак. Мен онын үни угулды деп бодогом.

Мишек. А-у! Эй-эй!

Соок-Таадак. Бот ойто ло... Онын үни...

Анан-мынан бедрейт. Мишек чыга жүгүреле, онын кийинине жагына берет. Бир канча өйдүн бажында ол Мишекти кийининен таап алат.

Соок-Таадак. А-а, ойто ло сен баштактанып турган ба? (*Ойноп турган чылап*). Акыр, мен сени...

Мишек. Ой, мен жүк ле ойногом ине...

Соок-Таадак. Же, же. Сен Снегурочканы көрбөдин бе?

Мишек. Жок!

Соок-Таадак. Кайда барган болотон. Сыйлар берер керек, а тетрадь жек.

Мишек. А тетрадь не керек?

Соок-Таадак. Ол тетрадьта сурактар бичилген. Ол сурактарга чын каруу берген бала сый алар учурлу. Тетрадь дезе Снегурочкада, а ол та кайда барган. Ие, Миша, мен оны бедрейн, сен көрзөн, ого айт, же бе?

Мишек. Айдарым, Соок-Таадак.

Соок Таадак жүре берет.

Мишек. О-о, сүреен эмтир. А-а, түрген Снегурочканы табала, сурактарды кычырала, сыйларды...

Бу өйдө Снегурочканын үни угулат: «Таадак, слер кайда?»

О-о, бойы једип клеет! Сүреен!

Снегурочка кийдире жүгүрет.

Снегурочка. Таада! (*Мишекти көрүп*) Мишек, сен таадамды көрбөдин бе?

Мишек. Көрбөй а! Мен көрбөзөм, кем көрөтөн.

Снегурочка. Ой, Мишек, пожалуйста, таадама айт, мен эмди

бош жок, артисттерле жептөжип алзам, тургуза ла келерим. (*Барарга турарда, Мишек токтодып алат*).

Мишек. Турзан да. Таадан сакыыр арга жок, тетрадьты меге берийзин деген. Мен экелип берер болгом.

Снегурочка (*бүтпей, билбеечи кижги болуп*). Кандый тетрадь?

Мишек. «Кандый, кандый?» Сурактарлу.

Снегурочка (*бүтпей*). Чын эмеш пе?

Мишек. Чын эмей база. Тургуза ла жетир деген. Кайда берет.

Снегурочка (*күйүни жок берет*). Ие, пожалуйста, түрген ле жетирер керек. Мен мендеп турум. (*Жүгүрө берет*).

Мишек. Макалузын! Эм ле сурактарды кычырала, айла... (*Кычырат*). Баштапкы сурак: «Кандый тынду эг ле узун мойынду? Каруузы: «Жирафа!» Сүреен, сүреен! «Тийинниг уйазы кайда?» Каруузы: «Агаштын көндөйинде»... Э-э, бис эмди ле шпаргалка жазап албай. (*Лист чаазын чыгарала, бичип жат*). Онон ары. (*Кычырат*). «Айга жетире канча километр?». «384 мунг». «Космонавт-ученылардын эг төс задаказы не?». «Айды шингдеер». (*Бичип ле жат.*) Узе карууларын бичип алдым. Эмди жагыс ла Соок-Таадакты табала, сыйлар — колдо. Жагыс ла Снегурочка айтпайтан болзо... Ой, кел жат! (*Тетрадин сугат*).

ЖЕТИНЧИ КӨРГҮЗҮ

Номер божоордо, сценага Соок-Таадак чыгып, «Снегурочка!» деп кыйгырат. Ого удур баштак Мишек чыгара жүгүрөт.

Соок-Таадак. Же, жеен балага туштадын ба?

Мишек. Бедрегем ле бедрегем. Жүгүргем ле жүгүргем. Кайда да жок.

Соок-Таадак. Ол кайда барган болотон? Тургуза ла керек ине сен, Мишек, бу жаанын дөсн, мен бу жаанын дөөн—экү бедреек.

Мишек. Эй, таадак, менин жүгүриш байа бойынча жеткен эмей. Эм мен сыйлар алар күүндү. Слер меге сурактар берсеер—мен карууларын айдайын.

Соок-Таадак. Сурактар, Миша, онон. Көрзөг, балдар эм тургуза концерт көрүп жат. Көрзөг, канча кире көп улус эмеш. Сакып ал.

Мишек. Э-э, балдар, сакып та албай. А менде бош жок. Мен кайра сый аларга жадым.

Соок-Таадак. Бот сен кандый эмежин. (*Оны будынан ала бажына жетире айкап*). Сени кем мынайда үреткен? (*Тыг*). Менин сурдагыма каруун бер.

Мишек (*сурактар башталган болор деп бодогон ошкош: шпаргалка дөөн көрүп ийеле*). Жирафа!

Соок-Таадак. Неме, неме? Жаан улусла мынайда куучындажар болуп сен кайда үренген?

Мишек (*шпаргалкадан көрүп*). Агаштын көндөйинде.

Соок-Таадак (*арбанат*). Бу сен канайда бердинг, Мишек? Тен кылыгын тоң өткүрө өдө бертир. Же сени эм канайдар?

Мишек (*чаазынга көрүп*). Айды шингдеер!

Соок-Таадак (*ачына берип*). А бу сен кижини там ла там счөп туругу ба? Уйалбайдын ба? Жаан уул, а эмдиге ле јетире баштагын токтогогон. Сен канча јашту?

Мишек (*чаазын дөөн көрүп*). 384 мун.

Соок-Таадак. Же ойинен өдө бертиринг. Сени база угар да күүним јок. Тургуза ла бар. Јарабас кылыгын түзөтпеенче, менин көзиме де көрүнбе! Јарт па!

Мишек (*эмдиге ле јетире ондобогон*). Јарт. А сыйды кайдан ала-таи?

Соок-Таадак. Сеге сыйды бербес.

Мишек. Ненин учун? Мен бастыра сурактарга каруу бердим не.

Соок-Таадак. Мен сеге сурактарды айтпагам да, эмди де айтпадым.

Мишек. Айдарда, мен тегин албадангам ба?

Соок-Таадак. Айдарда, тегин албаданыш болгон, тегин шпаргалкага ижениш болгон, шпаргалка кижиге јакшыны көргүспөйтөн эмей.

Снегурочка кийдире жүгүрөт.

Снегурочка. Ой, таада, слерди јүк арайдан таптым.

Соок-Таадак. Сен кайда жүрүп туразың, балам? Мен сени база чек таппай.

Снегурочка. Мен артисттерле ойын аайынча јөптөшкөм.

Соок-Таадак. Же кем јок. Тетрадьты бер.

Снегурочка. Кандый тетрадьты?

Соок-Таадак. Сурактарлу тетрадь кайда?

Снегурочка. А мен туку байа Мишекке берийгем. Слердин јакылтагарла.

Мишка эпјоксынып, арылап, гуура көрөт. Соок-Таадак ого јууктайт.

Соок-Таадак. Керек андый турбай. А сен, Миша, онын үстине төгүнчи база болтырың ине.

Мишка (*јемире көрүп алган*). Же төгүне... Мен... мен... ойногом ине... Тетрадаар алалаар ары. (*Тетрадин берет*).

Соок-Таадак. Айдарда, сен јүк ле ойногон бо? Ол ойынын учун концерт көрбөзинг.

Мишек. Ойноорго до јарабас туру не. (*Јарбынып, јүре берет*).

Соок-Таадак. Эмди бис экү, јеен бала, барып эрмектежелі: Баштак Мишекти кандый арга-сүмеле үредетен болотон деп.

Снегурочка. Таада, эмезе балдарга керектинг чынын айдып ийеек пе? Ой јеткен эмес пе?

Соок-Таадак. Капшайлаба, балам.

Снегурочка. Анан башка балдар Мишек керегинде...

Соок-Таадак. Араай, араай. Эмеш эрте. Ойи келзе—ончозун айдарыс. Эм тургуза унчукпа. А слер, балдар, артисттердин ойынын көрсө, бис бараак.

СЕГИЗИНЧИ КӨРГҮЗҮ

Сценага Соок-Таадак ла Снегурочка чыккылайт. Олорло кожо пионерский галстукту Миша.

Соок-Таадак. Же бот, Снегурочка, немениң чынын айдатаң ой једип келди. Балдар, бистинг Мишабыс төгүнчи де, мактанчак та Баштак Мишек эмес, а јакшы үредүлү пионер. Мен јееним Снегурочкала экү урокто шпаргалкалу айдарга амадаган ла баштак, јалку, мактанып ийеечи бир кезек улусты электеерге болуп, мынайда эткенис. Же мен бодозом, слердин ортогордо мындый ла балдар јок. А кем кем бар болзо, ого уйатту болгой база. Эмди дезе бис...

Музыка. Сценаның эки јанынан горнисттер, барабанщиктер, Пионерка кыски баштадып, чыккылап келдилер.

Пионерка.

Бис слерле балдар
Јангы јылды байрамдайдыс.
Јажыл елка јанында
Сүүнчилү ойнойдыс.

Миша пионер.

Бүгүинги байрамныг кожоңы
Бастыра улуска угулзын,
Олор советский балдардын
Ойногонун көрзин.

Соок-Таадак (Снегурочкага).

Ойнооры — ол јакшы.
Је эн ле озо —

Снегурочка.

Бастыра балдар бир кижидий
Јакшы урензин!

Соок-Таадак.

Чын, Снегурочка, чын.
Јакшы уренигер, балдар
Јакшы јүригер, балдар.
Ой келген, биске барар керек

Снегурочка.

Јыл өдөр, је бис ойто келерис.
Врысту күнде ойто бийелеерис.

Бастыразы.

Барар алдыста
Ырыс куўнзейдис.
Бештер, төрттөр
Дневниктерде болзып,
Јараш керектер
Отчеттордо болзып.

К ө ж ө г ө

Тургузаачыга керектү.

Бу ойын 20 номерлү (1968 ј) «Клуб и сельская художественная самодеятельность» деп журналдаң алынып (авторы М. Давыдов), алтай сценага келиштире јазалган ла кыскарта көчүрилген. Артисттер көргүзер номерлерди ойынды тургузаачылар шилорынын арга-күчи аайынча кийдирер учурлу. Јербойынын айалгазын көрүп, ойынды мынан да кыскартарга јараар — келиштире эки-үч те номерди ээчий-деечин көргүзерге јараар.

*Албаты творчествозынын туразынын
методизи П. САМЫК*

УРГУЛЈИНИҢ АМЫРГЫЗЫ

(Рецензия)

Бу статьяны ўлгерчиниң бичигинең алган эң артык сөстөриле учарга санангам. Је јуунтыны кычырып-шўўжип көрөлө, солун, кайкап ла сўўнип калдым: ончо ло ўлгерлер тең-тай сўрлү ле јакшы эmdir. Төрөл јеримниң салымы...

«Төрөл јеримниң салымы» — бир учурлу, бир шўўлтелү, бир тынышла-кўўниле бичилген јуунты эmdir. Оның авторы — ўлгерчи Аржан Адаров: «Мениң бичигимди кычырып, бойының кўўн-санаазын бичизин — онызы мынан арыгы ижиге болуш јетирер» — деп кычыраачыларына айдат. Айткан сөстөримнең јаан болуш једер бе, јок по — онызын билбезим. је айткан сөстөрдө көп саба кычыраачылардың шўўлте-санаазы бар болор деп бодойдым.

— Јаңы бичик — ол рецензия бичийтен материал эмес, ол јүрүм керегинде куучындажарының јүк шылтагы болуп јат — деп, өгкөн чактың улу орус критиги В. Г. Белинский айткан.

...Ундылып калган калыгым.
Сени өрө көдүрип,
Магың јарыдар кўўним бар.
Улуркаган калыкка
Удура турар кўўним бар.
Алтай кижиге кем эmdir,
Ак-јарыкка угулзын.
Ас та болзо, албатым
Калыктарла тең турзын --

деген ўнди авторго јаңы өй берип јат. «Көчкүндер» («Кижиге керегинде кожон») деп 1965 јылда чыккан јуунтыга рецензия бичиген болзом, оның алынган бу ла өрөгиге строкаларла кыскарта бичип койор эдим.

Бис — көчкүндер
чактар түбиненг келгенис.
Ак-јарыктың устинде
Айылчыдый јүргенис.

Поэт албатызынын историязын жагыдан билип, «блөн чнлеп өскөн-нис» деп эртеде айткан сөстөрине удурлашкан башка, жаңы учур тургузат. Јүк ле сөөктөргө, уктарга бөлинип, бойынын бирлик башкарулу ороонун төзөп болбой јаткан албаты мөңкүлик болбозы алтай јондор-дыг историязынан да көрүнүп јат. Алтай албатыга кижилектинг истор-иязында энг кызалан јүрүм жүерге келишкен. Блааш-тартышту өй-лөрдү өдүп келген албатыбыстың тоозы 1970 жылда өткөн перепись аайынча 56 мунга јуук болуп јат. Албатызынын историязын А. Адаров бойынын терең философский шүүлтөлү үлгерлеринде көргүзөт:

Россия биске бөй эне эмес, —
Россия эмди төрөл энебис эмей.
Ол Россия — Ленинниң төрөли,
Ленинниң улу ла керсү эмей.
Озогы Россия — казыр чырайлу,
Алтай јериске келгенин билерим,
Ол бирде шыра, бирде алкыш экелген, —
Бичиктең эмес, жүрегимле сезедим.

Је каан јанду Россия кандый да албатыга ырыс экелбези ол ло тушта јарт болгон. Орус помещиктер ле којойымдар «жандарм чырай-лу» јаан госуларствозына тайанып, башбилдирткен ончо ло оок алба тыларды тең тоногон. Албатыларды жагыс ла Ленинге баштаткан Улу Октябрьдынг революциязы јайымдаган. Онын да учун бу ајалгаларды терең көргүзип, албатызына јартап беретен советский поэттинг иш-са-лымы јегил эмес:

...Јүрүмниң терең јарты јок кадын
Өткүре көрөринең коркыба, поэт.
...Алтайың керегинде акту чынды
Чике айдарынаң јалтанба, поэт.

Је жүрүмде де, наукада да ичкери јүк ле јалтанбастар алтаар деп, Аржан Адаров «Төгүнчи камдар чылап» деген бийик чындылу јурал-ган произведениезинде ајдат:

Јүрүмниң өчпөс бу одында
Күйер поэттер адын адайдым.
Төгүндеген камдар чылап,
Кубары учуп, оло јылыјар.
Је ээлү поэттер болгон дејип,
Эки-јаңыстың ады адалар.

Јүрүмде качан да болзо эскинин өңи артып турарын марксист-ско-ленинский философия деп наука јартап јат. Кижиниң кылык-ја-

нындагы эскинин салтарын јенип чыгарга Совет башкару ла партия
јаан идеологический иштер өткүрген, өткүрер де. Бу тартышка поэт
кажыбысты ла кычырат:

О јайла, је мен јажырбазым.
Эмди де эскинин чырайы көрүнөт.
Кандый бир јамыркактың үнинен
Калангы полицей өчөгөни угулат.
Ол, байла, эски Россиянын
Калганчы катап көргөн көрүжи...

Је ончо ло једикпестерди «капиталистический стройдын арткал-
калганы эмей» деп јартаарга јарабас. Бистин де өйдө экономический
јүрүмде каа-јаада башкараачы ишчилердин керексibes кылыгына
улам једикпестер јол ортодо табылып келет. Ончозы «эскинин энчи-
зи» дегени чындык улусты, јаңы јүрүм учун тартышка турган комму-
нисттердин ајарузын астадар, амыржыдар деген буржуазный идеолог-
тордын шүүлтези болуп јат. Чындап та, мынайда јартаганы «једикпес-
терди социалистический строй јенип болбос» деген шүүлтеге экелер
эди. Ол керегинде үлгерчи А. Адаров «Сен кижин» деген үлгеринде те-
гиндү билдирткен эмес! Бүгүн айдылган чындыктың сөстөри келер де
өйлөргө јаан учурлу болуп јат. Онон өскө, «келер өйдөгү ыраак улус-
тар»

Керечи сөстөрдн кайдаг табатан?..

Јаңы чактардын өргөөзин тударга шиденген албаты өмөлик ле
бир санаалу болуп јүрөтен деп, үлгерчи-патриот чике айдат:

Кату чактарда корогон јоныбыс
Карузыжып јүрбес эмди кайткан?
Кылыштый көрүшле кыйа кезижип,
Кырма бедрежип не базышкан?
Эрлер күүни элеген болтон бо?
Эрјине јүректер соолгон болтон бо?
...Кедер кылыгыс, керексibes күүнис,
Кара каргыштый, ичкери ийбейт...

Кажы ла албатынын бойынын күүн-јүрегинин байлыктарын чак-
тарды өткүре апарарга амадаганы бар. Мынызын кажы ла албаты үр-
гүлјиге бойынын амыргызы эдет:

Јоным эзен јүргежин,
Тууларым тымып карыкпас.
Өйлөрдн јенген кожонгыс
Өчүп јүректе ундылбас.

Кем де аланзыыр:

— Улгерчи үлгерлеринин көп лө сабазында «Алтай ла Алтай...» деер — деп. Онызы чын. Аржан Адаров төрөл јери, улузы керегинде јаан үлгерлик бичиген. Је поэттин «мен» дегенин — «телекей», «албатым» дегенин — «ак-јарык күүндү кижилек» деп ондоор керек. Не де-зе, учы-учында, чактар бажында кижилек түңгей ле бир салымду боло-тон өйи келер. Эмдиги өйдө кижилек бой-бойын билижетен бир текши тил, бир текши политический ле экономический жүрүм төзөөр учун јаан тартышта туружып јат. Капиталистический ороондор бойынан оогош албатыларды базынчыктап тоногоны ажыра ичкери барып јат. «Теле-кейдин ончо јөөжөзи, јери менин болзын» деген улустар көп ак-чек күүндү ороондорго шыра-кыйын, јуу-чактан өскө нени де экелбейт. Чындык јолдо социализминин ороондоры турганын бастыра ак-јарык билер. Онын да учун бүгүн класстардын тартыжузы курч кеминде. Онын ончозын поэт-коммунист А. Адаров терен ондоп, чачылып-чар-чап калган сөөк-уктарлу алтай албаты ла онын тили керегинде наука (алтаизм) удабастан чындык научный кемине једеринде аланзу јок, онызы текши кижилектин өткөн өйдөги ле келер чактардагы история-зын билеп ондоорына јаан салтарын салар деп айдат. Ал-тай албатынын историязын эмдиги өдүп турган капиталистический ле социалистический системалардын тартыжузынаг бөлө кэрөргө јара-бас. Онын да учун:

— Кем бойынын төрөл албатызынын эмес, ол кижин кижилектин де эмес, кижилек те оны бойынын тоозына кошпос — деп, орус критик-демократ Белинскийдин сөзи жаңы учур алынат. «Бойынын албатызы-нан уйалып жүрер ле оны тообос улустаг кандый да өскө албатыга јаан туза болбос, андый немелерден, карын, садынчактар да табы-лар» — деп, поэттин бичиини де јолду:

Оног башка бис —
Учы јок баскын,
Көсти өйө чокыган —
Каргышту кускун.
Ол тушта Алтай да јок,
Садынчак жүрек.
Өскө јондор ортодо
Электү эрмек.

А. Адаровтын творчествозы калганчы јылдарда јаан јолду гражд-анский учур алынды. Ол керегинде «Кичинек журукчы», «Түш», «Ада-лар јолыла», «Кайчы», «Эстрада», «Мен — майя», «Сен кижин», «Чөө-чэй аракы», «Оносто тура», «Јайым бол, о Греция!..» деген үлгерлер керелейт. Аржан Адаровтын геройлары: койчы-малчылар, агчылар, кожончы-кайчылар — ончозы эмдиги өйдүн колхозчы улустары. Је үл-

герчини кижининг профессиязы эмес, элден ле озо онын бойы, күүн-сааазы кандый болгону сонуркадат. Онын да учун произведениелеринде легендалар, баатырлардын ич-кебери, ар-бүткен көп жуалган.

Поэттин көп темаларынын бирүзи жуу керегинде. Онын «Күүн жуук жер» деген жуунтызындагы «Сурузы жок» деп үлгер эмди элбек жарлу. Кижиликке кыйын-шыра экелеечи жуу-чак поэттин де жүрүминен туура өтпөгөн. «Кичинек журукчы» деген үлгердинг лирический геройы — кичинек уулчак. Кичинек уулчак журуктарында жуу-жепселдер журап, ойын-автомадын тудунып, уйку жеринде «ура!» деп улаарып түжөнөт. Балдардын жүрүмине жуу-чак каргышту киргени, ол бала кижиликтинг жүрүмине эм тура нени де ондобой өткөнгөни — поэтке айдары жок ачу. Кижини энеден чыгала, сагышту-башту кемине жетпеген, — же «жуу» деп сөс-кебер онын салымына качан ок кирип, көрөтөн-билетен телекейининг көп сүрлү жаражын борожырадып, уурдап барган.

✓ Аржан Адаровтыг тили мандык-торко сүрлү, же бир күннинг кийини кийинбеген. Онын тили — тегин, ал-жүректен келген. Ол бойынынг тилин ылтап ондобос жүзүн-базын чинмеери поэтический кеберлерде кееркедерге тын жүткүбейт те — онызы үлгерчиге тегин өткүргөн ойдин билдирер эди. Же поэт художественный журамал сөсти ас билер деген бир кезек улустарла мен жөпсинбезим. Ол керегинде бу статьяда көп сөстөр айдар күүним жок, — эренгистү кижини поэттинг баштапкы да бичиген жуунтыларын бойы кычырып көргөй. Поэт бу да жуунтыла анафораларды, аллитерацияны, алтай чүмдү сөстөрдү эптү тузаланат. Жуунтыда бойы тапкан сөс-кеберлер де ас эмес туштайт: «Туулар көгүстери түнүрлер чилеп», «Көбөргөн сагыштар», «Каныркак шок», «Мөңкүлик чечек», «Жатыра түшкен тайгалар», «Карыкчылды кардын кайылып», «Орчыланг эжиги», «Кунуктын апту тармазы», «Соок жанмырдый санаалар», «Чангырзымак ыш», «Көзигде сүүш чайкалар» ла ошон до өскөлөри. Ошон улам үлгерлер санаадан жүндый жеңил уча бербей, бек шингип калат. Көп сабада поэттинг андый сөс-кеберлери эки-бир эрмекле эмес, бир канча строфаларла, бүткүл үлгерлерде айдылган. Бу — поэттинг бичиште ус болуп келеткенин көргүзөт. Мен Аржан Адаровтыг жуунтызын шинжиирде, элден ле озо онын идеянын (шүүлте учурына) төзөгөзине аяруны эткем. Керекти өскө да жанына бурып экелер эдим; же кандый бир журукчынын журугын көрөтөн аайынча көрбөй, жанына келип бөскө салынган будуктарды сыйра тартып, тырмап көрүп турза — ошон не туза?! Андый «критиктер» ас эмезин база билерим. Ол до болзо, бир кезек шүүлтелеримди произведениелердинг сөс келтегейине ууландырбас жаным жок:

1) Кезик жерлерде орус сөстөрдиг ордына алтайлап айдылар аайынча бичизе кем жок болгодый: «Котелок» эмес — көнөк, көнөгөш, «кинжал-бычак, үлдү» эмес — «кылыш-бычак», «акация» эмес — каргана, «Бүгүн мен эшафотко чыгадым, гильотина кайда?» дегенин ончо улус

ондогодый сөстөрлө айдып ийгедий арга автордо болгон. Көп чике куучындардагы (диалогтордогы) андый сөстөрдү айтпай да жадым. Мынызы албатыга сүрекей жаан таскадулу (воспитательный) учурлузын авторго ундыбас керек. Же бу једикпес јангыс ла Аржан Адаровто учурап турган эмес.

2) Онон ары:

Онын алдына нени айдарым,
Менин јаргым, ару ујаадым...

Ол эмезе:

Јаш та болзо, јаан эжикте
Јалынбагам, ујаадым — керечи! —

деген јолдыктарда «уйат» дегенин орус «совесть» деп сөслө чек тун-дештирип койордо, эби јок.

Јобоштың саванын
Карамы јок мергедеп ијдим! —

бу строкаларда «саван» деп кебер учуры да аайынча келишпейт, поэтический кебер де болбойт. Чындап та, «јобош» дегени «саванду» (өлгөн кижининг сөөгин бүркеечи ак бөс) болгон болзо, поэт «јобошло» не тартыжатан?! А поэттин айтканында «јобош» бар (тирү) неме. Мынызын өскө сөслө јеңил солып койгодый арга бар.

3) «Күлер күскү» деп балладада «А шатерды эбире одулар» деген јолдык бар. Озогы алтай сыркынду јүрүм јуралганда, бу орус айдылышту (транскрипциялу) сөс не тузаланылган? Эмдиги өйдө «чадыр» дегени көскө јонло, каазала јапкан аланчыктың бүдүмин де экелип (ассоциация) турган болзо, озо чактарда чадыр јараштыра тудула, чингмеери-торколо чүмделгенин поэтке, карын да, ончо јанынан элбеде јурап, өрө көдүрип јурап көргүзер керек болгон.

«Мен — Дон-Кихот» деген үлгерде «Кунукчыл кебердинг алып-баатыры» деген строканы Мигель де Сервантестинг айтканы аайынча эмеш јетире јартап ийер керек болгон. «Рыцарь печального образа» дегени бүткүлинче көчүрилип калганда, онызы алтай үлгерде эмеш эби јок болуп угулат. Же бу јаан тутак эмес. Бу үлгер де бийик художественный кеминде, көдүринилү бичилген.

4) Кезик уйгаштырулар (рифмалар) баштап тарый солун угулып, онон ары база катап айдылган шылтузында бойының байагы ла јараш сүрин ойто өчүрип койот: «А тышкары куйун, ай, ай, ай» («Јууның јылдарында»), «Сүүш толо, ай, ай, ай» («Кутус кожон»)...

5) Бир кезек сөстөр кулакка солун эмес:

...Тенип жүреле, жанган ийттий,
Шыркамды жалап, айга улыдым...

Ол эмезе:

Ак чаазынды колыма алала...

База ла бирүзи:

Бичилбеген үлгерлер
Көксимде мениң жымырайт.

6) «Тийинг» деп поэмада такыдылып айдылган сөстөр жаантайын учурап, коомой эмес поэманы тегин ле кэпчидип койот. Учурасы ас дивалогтор база учурайт.

Алтай поэма керегинде куучын өскө болор. Л. Кокышевтин «Туба» деп поэмазынын кийининде алтай поэма бичилбеген де десе жастыра болбос. Бичилгендери бир болзо — жаан үлгер кеберлү, база бир болбозо — үлгерлеген (импровизация) проза-куучын. Же поэма бойынын үйе-сөөгинде өйлө, онын өзүми-өдүжиле колбулу жанр, математиканын тилиле (терминологиязыла) айтса, поэма—өйдүн функциязы. Тема бойынын өзөр кемин алынарга кылгаланып барбаза, торныгып учына келбесе, автор бойынын геройынын жүрүмин кабайда жатканынан ала межикке де киргенине жетире бичизе — оной не де болбос. Критиканын бу көрүзи ажыра көрөлө, А. Адаровтын «Төрөл жеримнин салымы» деп бичигиндеги поэмаларды база катап шүүндим. Алтай поэма... ол кандый болор учурлу? Онын сайламазы орус, жаан жарлу эмезе өскө дө литературалардын классический поэмаларындый болор бо, айса ол алтай күүн-жүректин тебүзин жолдоп, жаңы кебер алынар ба? Бу суракка үлгерчи Аржан Адаровтын «Тийинг», «Гоби-Алтай», Күлер күскү (баллада), «Эжиктер», «Уч кожон» деп поэмалары жарымдай каруу берет.

Искусстводо кандый да жанрдын бир тапчы жолло кептелип баратан жаңы жок. Ой поэмага да калып (матрица) эмес. А. Адаровтын бу беш поэмаларынын кезиги поэма деп жанрдын алтай литературада база бир айрызы, бүдүми болгодый. Чыңдыйы аайынча «Гоби-Алтай», «Күлер күскү» (баллада), «Эжиктер» деп поэмаларды көрөли. Бу — поэма-санаалар; автор бойы тзөгөн жанрдын адын чечен тапты. Мындый ок жанровый ууламжы А. Адаровтон озо Паслей Самыкта болгон дегенин П. Самыктын жинт революционер Ахмет керегинде поэмазы керелейт.

Онын учун А. Адаровтын бу произведениелерин классический танылу (определениелү) поэмалардын критика-кемјүзиле кемјнирге чек жарабас. Бу шүүлтеге кем кижн табарбаза, автордын поэмаларын по-

эмалар эмес те деп айтса, табы. Же бу жаан жастыру болор эди. Нениг десе Аржан Адаров бу жанрдыг үлгүзүн бойы эдип алган. Бу үлгүлө эмди де көп жакшынак произведениелер бичилер. Жартап айтса, автор бойынын алдына менгебезинен ле жаан, жылбүлү тема тургузып ала-ла, бу ишти жегүлү бүдүрүп чыккан. А бойынын кеберин (формадын) шүүлте бойы чечен таап алган. Же бу тема үлгер кеминен чик жок жаан, айдарда, ол автордын айтканыла «поэма-санаа» деп жанр бүдүрүп жат. Алтай поэтикада жаңы страницалар мынаг ары ачылар десе де эрте болбос.

Же менин бу үч поэма-санааны өткүрө мактап, өрө кэдүрүп те турганым жок. Олордо једикпестер де жок эмес. Темдектезе, «Гоби-Алтай» деп поэма-санаада бүгүнгү өйдүн детальдары (элементтери) агынынча бараткан озогы көрүлөрдү жаан да тузазы јогынаг жаантайын ла бузуп турат. Ого үзеери, озогы Гоби-Алтайда јаткан алтай укту улустыг бүгүнгү бистин јүрүмиске эткен салтарын терегжиде көргүскөн болзо! Экинчи јанынан, онызы научный иш. Же бис «Иллиададан», «Одиссеядан» озогы јүрүмди археологиянын берилтелериле коштой билни албайдыс па! Археологический материалдарда айдылган озогы «киби», «кипи» ле эмдиги «көбөк», «јабак» деп сөсктөр жаңыс учурлу болгонын да аланзу јок. Бу учурал ла болуп археологический иштерде түгдештирилбей артын калган. Оног өскө, ондор, муңдар тоолу улусту озогы (VII чак) «киби» деп ук јер үстинег јылыыйп калбаган. Эмди де «көбөк» лө «јабак» сөсктөр төрөгөн сөсктөр, олордын бајалгазы бир болуп јат, эпонимический төзөлгөзи жаңыс: Јабак ла Көбөк — бир энедег чыккан карындаштар. (Г. Н. Потанинниг бичигени аайынча). Бодозо «Гоби» дегени «киби» дегенине сыралай јуук. Айса, бу азыйда эмдиги көбөккөрдүн өбөкөлөри јаткан јер?! «Кибилер» — «көбөккөр» көп болгонын эмдиги өйдөгү јүрүм де көргүзип јат: ак-көбөк, сары-көбөк; көкүл-көбөк, кара-көбөк. Же бу наука келер өйдө чокумдайтан шүүлте (гипотеза). Поэт А. Адаровтын произведениелери көп андый ачылгасанаалар көгүске экелип јат. Онын айтканы кычыраачыга эмдиги өй керегинде жаңы учурал айтпай, көп сабада поэмаларда тегин ле исторический материалдар болуп артып та калган болзо, онызы кычыраачыга көп јем-шүүлте берет. А мынызы — поэманыг төс задаказы, концепциясы, өскөртө айтса, автор жаан учурлу иш эдип койгон.

Јаңы јүрүмди көргүспеди деп,
Кийгырып мени адылбагар, најылар
Бу јарты јок шимирттү кожогдо
Алтай јүректин сызын салгам —

деп, автор бойы айдат.

Је кижн албатызынын историязын билгени ол жаңы јүрүмге керек јок неме бе? Јеңыс ла Совет јанг төзөлгөн кийининде алтай албаты

бойының историязын жазап үренер аргалу боло берген. Мынызы советский алтай кижини коммунизмниң өргөөзин тударында жаан эрчимдү эдер. Партиябыс ла Совет башкару бу келтегейин ончо оок албатыларга төзблгөнинең ле бери жартап келген. Ол керегинде В. И. Ленин «Автономизация керегинде сурактарга» деп ижинде көргүскөн.

А. Адаровтың «Күлер күскү» деген баллада-поэмазы база көрүм-жилү. Базырыктың корумдарынан табылган озогы эр кижиниң сөөги (мумиязы) эмди Ленинградта Эрмитаж деп музейде. Бу ла болүктин экинчи кыбына кирип барзан, анда абра, кебистер ле алтын јазалдар көрүнер. Бу ончолоры јер алдында үрелбей, 2500 жылдын туркунына јаткан. Је поэмада бир јастыра бар деп бодойдым:

Танский абакайдыг күлер күскүзи
Та кайдаг келген Улаган алтайга?

Је тан абакайдыг күскүзи Базырыкка кирип болбос. Таннын империязынын өйн бистинг эраның 618—907 јј. келижет, а Базырык мынанг 1200 жыл озо болгон неме. Поэмаларда андый эреңис јерлер бар да болзо, је олар поэмалардыг художественный чыңдыйын бир де јаба баспай јат.

Алтай корумдардан алган казынты-табынтылар мынанг да ары шингделер. Онызы Базырыктын, Көдүргениң кургандары керегинде орус тилле чыккан научный бичиктерден де көрүнөт. Эң көрүм-жилү немелер кыйалта ла јоктонг өскө јерлердег келген деген, науканыг чыңдык көрүзиле јарталбаган тапчы шүүлте-гипотеза бар. Је ол ло ок өйдө, Базырыктан табылган кебис јер үстинде эң јебрен кебис деп айдылып јат. Айса болзо, оны јебрендеги бу Алтайда јаткан улустар бойлары јазаган?! Је эдүлеринде өскө албагыларга јүрүп көрүп алган кул-јаларын бойының јеринде сонуркада тузаланып, өскө ороондордон эжелген материалдарла чингеерилеп јазаган (иран бөс)! А. Адаровтын бу јуунтызын кычырып отура, мындый санааларды кычыраачы бойы да сананып ийер.

Алтай укту јондордын историязын шингдеери эмдиги өйлөрдө сүрекеј керөктү болуп јат. Олордын историязын улустыг угы-сөөктөрин ылгаганы ажыра, антропологический эп-аргалар ажыра билер керек. Бу ла јуук жылдарда бис оны билип алар учурлу, не дезе эмдиги өйлөрдө алтайлардын јебрен культуразы, јандары түрген-түрген јоголып, көп улустар бойларынын чындык угы-төзин ылгаштырбай, ундыгылап баратат. Бу ончозы келер өйдөги алтай улуска да, текши кижиликке де жаан учурлу ла тузалу болор эди — деп, телекејге ады јарлу ученый-этнографтар, археологтор А. И. Ярхо («Алтае-саянокие тюрки»), Е. Луценко («Поездка к алтайским теленгитам»), Л. П. Потапов бичигендер. Мындый иштерди сүрекеј јакшы ла бийик кеминде алтай тилдерди јакшы билер, алтай укту ученый өткүрер деп көп ученый-тюркологтордын

айдары да жолду. Андый кижн жагы ӱйдӱ алтай албатынын ортозынаг чыгарында бир де аланзу жок.

Ого коштой, кажы ла алтай кижн улузынын, јеринин исторнязын, оос творчествонын произведениелерин, фольклорды жаантайын ла јууп, айса кемге-кемге бичитирип турары албатызына тузалу ла агару иш болор эди деген шӱӱлте ӱлгерчи Аржан Адаровтын ӱлгерлеринен иле кӱрӱнет:

Кӱӱктер ӱни јыгкылдап,
Кӱӱнзеген ӱйлӱр једип келт.
Кӱнет јерден ойто ло
Кӱӱк-тамандар кӱгӱр келт.
Јылыйып калган ижемјн
Јимнрг эдип ойгонды
Јыгырап ӱткӱн јылдардын
Јайнузы јӱрекке эбелди...

А. Адаров албатылык учур алынып, су-алтай эдим-тудумла бичип турган бичинчи. Онын бичиктерин бис кару кижиле куучындашкандый кычырып, су-адаровтын деген ӱлгерлерди кайдан да болзо тургуза ла танып иједис «Тӱрӱл јеримнин салымы» деген јуунтыда база бир ангылузы бар: онын ӱскӱ дӱ ӱлгерлери бу ӱрӱги айдылган поэмаларла тудуш, оны бой-бойынаг айрып ијзебис, бис ӱлгерлерди де, поэмаларды да јетире ондоп албазыс, ненин учун дезе јуунтыдагы ончо ӱлгерлерге бир учур салынган — ол жагы јӱрӱм керегинде ӱн серитпес кожон. Поэти качан да болзо эн артык произведениелери ажыра ондоп ло баалап јат. А андый произведениелер алтай јӱректӱ ӱлгерчи Аржан Адаровто эки-јагыс эмес, кӱп!..

Караг Кошев, инженер.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ СОЦИАЛЬНО-САТИРИЧЕСКИЙ ЛЕ КОКУР КОЖОНДОРЫ

Алтай албатының социально-сатирический кожондоры революциядаг озо ишкүчиле јаткан алтайлардын јадын-јүрүмин, амадузын сүрекей чике көргүскен. Мындый кожондордон албаты бойларының өштүлериле — байларла, јайзандарла, камдарла — канайда тартышканын, јокту алтай улус кандый күч айалгада јатканын бис көрөдис. Бу кожондордың сөстөри де, күүзи де көп сабазында сүрекей ачымчылу, кунукчылду угулат. Олорды угуп, кижиле ол өйдө јаткан јоктулардың кыйынду јадынын көрөт. Мындый күч айалгадаг канайып айрылып алатанын ол тушта алтай албаты билип болбогон до, оның билип алар аргазы да јок болгон. Оның учун бойының күч јүрүмин кожондоры ажыра айдатан:

Кадын төмөн кас барды,
Канадының төзи бош барды,
Качангызын сананзам,
Кара көстөн јаш келди.
Эртиш төмөн кас барды,
Эки канады бош барды.
Эскидезин сананзам,
Эки көстөн јаш келди.

Је андый да болзо, озогы алтай социально-сатирический кожондор бастыразы кунукчыл болгон деп айдарга келишпей јат. Јадын-јүрүм кандый да күч болгон болзо, је албатының кожондорында ачык-јарык санаа, амаду бар. Андый кожондор кижини јаантайын өрө көдүрүп, ого болушып турат, бойларының куурмакчы өштүлерин көрөр күүни јок болгоны, олорло кожон ажыра тартышканы көрүнөт. Албаты бойының кожондорында абыстардын ачабын, јайзандардын калјузын, камдардын төгүнин јартайт:

Кажат јерге јелерге
Казы соккон ат јаман.
Өскүс-јабысты кулданган

Огүс айудый бай жаман...
Калык-жонды катулап,
Калан алган жайзан-бай.
Кайыш камчы соголо,
Кан жалаган жайзан-бай...
Жер үстинде жескимчи
Жыланнаң быјар тынду јок.
Јелбер чачы јайылган
Абыстаң жаман кижі јок...
Уур кушты үзе тепкен
Укү деген куш жаман.
Уур малды үзе тайган
Улбүректү кам жаман...

Албатының мындый кожондоры революциядаг озо бичилбегени, оморды кепке базып чыгарбаганы биске јарт. Василий Васильевич Радловтыг да, Василий Иванович Вербицкийдин де јуунтыларында андый кожондор јок. Социально-сатирический кожондор јангыс ла советский эйдө бичилген, омордыг бир канчазы кожондордыг јуунтыларына кирген.

Бу кожондор јоктуларды бойларының өштүлерине удур болорына, оморло тартыжарына чокум кычырбай да турган болзо, је албаты байларды, жайзандарды көрөр күүни јок болгонын, өштүлер јоктулардыг күчин тегин јерге јип турганын ишкүчиле јаткандар биліп турганы көрүнөт, омордыг кулданаачы јогынаг јадарга турганы билдирет.

Бойының кожондорында алтай албаты байларды «кулданаачыла», жайзандарды «кайыш камчы соголо, кан жалаачылар», абыстарды төгүнчи, мекечи, камдарды ачап, куурмакчы деп чын айдып јат, кандый өштү јоктуларды кандый эп-сүмеле тоноп, кулданып турганын јартайт.

Мынаг көргөнисте, ол тужунда алтай албаты јангыс ла ыйлап-сыктап, кара көзининг јажын төгүп жүрген эмес, је байларга кекенип, мындый күч јадынаг айрылып аларга амадаганын јарт көрөдис.

Революциядаг озо социально-сатирический кожондор чүмдеген атту-чуулу кожончылар Алтайда кеп болгон. Омордыг кезигин јаан улус эмдиге јетире ундыгалак — Астам, Созын, Муклай, Колонјы ла омон до өскөлөри. Омордыг бирүзи Чолушман ичинде јаткан атту-чуулу кожончы Кыгыранов Калан деп јокту кижі болгон. Ол байлардан, жайзандардан, абыстардан качан да јалтанбайтан, оморды жаантайын чечен сөстөрлө, өткүн кожондорло электеп, сөгүп туратан дежет. Онын учун ок көп катап чыбыктаткан. Чыбыктан улам онын арказы карачоокыр кайыш чылап кадып калган. Је Калан качан да жайзандарга јалынбаган. Омордон болуш сурабаган. Оны канча ла катап чыбыктаза, ол анча ла катап жайзандарды јамандап, шоодып, коронду кожондор

чүмдейтен. Онын кожондорун Чолушман ичинде јаткан улус эмдиге јетире ундыгалак.

Калан бойынын бир канча социально-сатирический кожондорунда Јулуков Семен деп јайзангы шоодып, оны јамандайтан.

Бир катап оны Семен јайзан калан төлөбөгөн учун сары тегенектү чырбаалла чыбыктаптыр. Калан Семенды јамандап, мындый кожон чүмдептир:

Кызыл-буурыл јабааны
Айгырга салган јонымды.
Кылчыр көстү Семеенди
Јайзан эткен јонымды.
Семеен кижн кижн бе?
Ат бажына ол кортык.
Семеен јайзан јайзан ба?
Албатынын өштүзи.

Калан байларды шоодорго, электеерге өнөтийин олордын айылдарына баратан. Бир катап байлар аракылап турган айылга Калан киртир. Ого аш-курсак та, аракы да салбайтыр. Айдарда Калан олорды шоодып кожондоптыр:

Корокойлор ичерде,
Коомой кижн ичпес пе?
Саксаргалар ичерде,
Самтар кижн ичпес пе?

Калан абыстарды да јамандап, көп кожондор чүмдеген. Бу кожондордо абыстарды «быјарлар, мекечилер, албатынын јеткери» деп ајдат. Бир катап Калан Чолушмандагы церквеге бартыр. Көрөр болзо, келген улус Петр Тырмаков деп абыстын колын окшоп турган. Оны көрөлө, улуска Калан айттыр: «Бу слер абыстын быјар колын не окшоп турарга?» Онон абыска окшозын деп бойынын колын туда бертир. Онын учун чыбыктаттыр. Каланды чыбыктап турарда, ол абысты шоодып мында кожондоптыр:

Алтын тонун тон бедн —
Архирейдин чүмдери.
Абыс бойын эр бедн —
Албатынын јеткери
Алтын чачын чач бедн —
Аттын јаман куйругы
Абыс бойын эр бедн —
Албатынын өштүзи.
Алтын тонды кийеле,
Мактан јүрген абыс сен.

Албатыны крестеп,
Торбок жууган абыс сен.
Свечини тургузып,
От кўйдүрген абыс сен.
Церквеле мекелеп,
Акча жууган абыс сен
Чаазын кудайың жок болзо,
Чамчанг жокко жүреринг
Жалованьен жок болзо,
Шалмарын жок жүреринг.

Чолушман ичинде, Каланнаг өскө, Колонҗы деп атту-чуулу кожончы база журтаган. Ол, Калан ок чылап, жокту жаткан, байларла, жайзандарла кожон ажыра тартышкан, оларды сөгүп, жамандап туратан. Колонҗы, Калан ок чылап, база ла Семен Жулуков деп жайзанды көрбөйтөн болгон, оны жамандап, жүзүн-жүүр сатирический кожондор чүмдеген. Колонҗынын жадыны кандый да күч болгон болзо, оны жайзандар канча да кире кыйнаган болзо, ол байлардан качан да болуш сурабаган, оларго жалынбаган. Колонҗы айдатан дежет: «Байлардан болуш сураганча бажымда тук жок болзын» — деп.

Бир катап Чолушман ичинде өрт чыгарда, оны Колонҗы салган болор деп, жайзанг Семен Жулуков оны чыбыктаптыр. Колонҗы чыбыктадып тура, жайзанды жамандап кожондогон эмтир:

Семен жайзанг чыбыктап,
Серкенегиң куйди бе?
Селбер жаман Колонҗы
Сени кетеп жүрди бе?
Бабын жайзанг чыбыктап,
Бажын түги куйди бе?
Багай-жаман Колонҗы
Сени кетеп жүрди бе?
Мал баштаган айгырдын
Кучи кандый, билерим.
Жон баштаган Семееди
Бойың кандый, билерим.
Кобыдагы малыңды
Когыр айгыр ол баштаар.
Козуун болгон жонунды
Колонҗы бойым мен баштаар.

Байлар жоктулардын өштүзи деп, Колонҗы жарт билип жат. Олордын ортозында качан да нак, жөптөжү болбозын ол сезип турат. Онын учун Колонҗы жайзангнаг жалтанбай, ого айдат; «козуун болгон жонунды Ко-

лонҗы бойым мен баштаар»—деп. Јоктулар качан-качан байларды јетип јайым јүрүмге једип аларына Колонҗы иженип јат.

Озогы тушта Туулу Алтайда Созын деп атту-чуулу кожончы база болгон. Ол Майма-бажында јуртаган, эр јажына байларга јалчы болгон. Созын 1917 јылда јада калган, је онын кожондоры эмдиге јетире ундылбаган. Ол бойынын социально-сатирический кожондорында база ла байларды јамандап јат. Олор јоктуларды кулданып, олордын јадын-јүрүмин там ла јабызадып турганы керегинде Созын јайзандарды абыстарды сөгүп, шоодып јат:

Олө-боро аттарла
Карын алган јайзан-бай.
Оскүс-јабыс улусты
Көмө баскан јайзан-бай.
Кара-күрең аттарла
Карын алган јайзан-бай.
Калык-јоннын терезин
Сойып алган јайзан-бай...
Серенке оды от болбос,
Церкве јангы јан болбос.
Карасин оды от болбос.
Крестү јангы јан болбос.
Айры башту јыланның
Ач белин не кеспес?
Айгыр јалду абыстың
Ак чачын не кеспес?
Аба јышты ээлеген
Айудаң казыр андар јок.
Алтын тонын кийинген
Абыстаң ачап кижн јок.

Мынаң көргөнисте, алтай албаты бойынын социально-сатирический кожондорында ол өйдө ишкүчиле јаткандардын јангыс ла күч, кунук чылду јүрүмин көргүскен эмес, је јадын-јүрүмди канайда кубултарын, кулданаачылар качан-качан јок болорына иженгенин, јоктулар байларды көрөр күүни јок болгонун, албатынын амадузын, иженгенин көргүскен. Онын учун бу кожондор јаан социальный учурлу болуп, эмдиге јетире артып јат.

Алтай албаты социально-сатирический кожондордон өскө кокур-элең кожондор чүмдеген. Олор бойларынын учуры аайынча социально-сатирический кожондорго јуук та болзо, је олордон башкаланат. Кокур-элең кожондордо сарказм, социальный учур јок. Бу кожондор кижини кокур, элең ажыра уялтып јат. Оны обществого, албатыга тузалу болзын деп үредет. Темдектезе, аракызак кижиге мынайда айдат:

Ачу-корон аракы
Адыг буулап берер бе?
Аамай-шалбыр тагмалар
Албатыга туза берер бе?
Кычкыл-корон аракы
Койыг күдүп берер бе?
Колыга иш тутпазан,
Улуска туза болор бо?

Мында аракызак, иш этпес кижининг жүрүм-жадынын көргүзөт, онын улуска туза жогын жартайт. Андый «аамай-шалбыр тагмалар» албатынын экономический ле культурный өзүмине буудагын жетирип туру деген шүүлтени бу кожонног ксрөдис.

Кокур-элек кожондор алтай албатыда көп. Олордын энг ле жакшызын улус бойынын жадын-жүрүминде тuzаланып жат. Андый кожондорго «Сагал», «Салкын жыланга мактанганы», «Койоноктын мактанганы» ла оног до өскөлөри келижип жат. Темдек эдип «Койоноктын мактанганы» деп кожонды алалыктар. Мында кокур сөстөр ажыра мактанчак кижининг сүр-кеберин көргүзип жат. Койонок мынайда мактанат:

Жалаг жерде ойынду,
Жар алдында жадынду,
Жажыл корбо кыркыйтан
Жараш-сеген койон мен
 Мен, мен койонок,
 Мен, мен койонок.
Тууны кырлай мантайтап,
Турган өлөг отойтон,
Тусту марча жемиттү
Туулай койон мен эдим.
 Мен, мен койонок
 Мен, мен койонок.
Кырлан жерде уйамды,
Кызыл түлкү таппайтан,
Боочыдагы жолымды
Боро үкү билбейтен.
 Мен, мен койонок,
 Мен, мен койонок.

Албаты кокур ажыра мактанчак кижиге мынайда айдып турганы билдирет: «Сен көдүринбей, топ болуп жүр. Мактанчак кижиге канча да кирези мактанып жүрзе, учы-учында уятка калар». Бу албатынын амадузы, сананган санаазы болуп жат.

Т. Тяхтенев.

АЛТАЙ ПОЭЗИЯНЫҢ БИР КЕЗЕК ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ СУРАКТАРЫ КЕРЕГИНДЕ

Бронтой Бедюровтын үлгерлери керегинде «Алтайдын Чолмонында Борис Укачинниң «Јнит поэттин эки јуунтызы» деп статья. 1970 ј. 17 июнь) кепке базылган рецензиясында айдылган бир кезек шүүлтелер, мен бодозом, једикпестерлү де, а теоретический сурактар көдүрилген јерлери јастыраларлу да.

Текши айдылган сөстөр произведениениң төс учурин билерге ас болужып турганын поэт Борис Укачин јакшы билер, је критик Борис Укачин бу ээжини ундып салатан болгодый. «Бронтой Бедюров бойынын баштапкы ла јуунтызынаг ала јаан социальный, кижиликтин текши јүрүмиле колбулу темалар көдүрерге кичеенет» (бу аланзу јок чын шүүлте нениң де учун оног ары теренжидилбеди); ол эмезе: «Бронтой Бедюровтыг база бир үлгеринин једикпези керегинде айтпас аргам јок. Бу үлгер «Самык Бористин сүүжи керегинде» деп адалган. Автордыг бу чыгып калган јаңы јуунтызын писательдердин Союзында ла издательстводо шүүжер тужунда анда турушкан улустыг көп сабазы бу произведениени книгага кийдирбес деп шүүлте де эткен болзо, је автор ологро јеспинбеген эмтир» (бичиктин рукописин көрөр тужунда кычыраачы бу шүүжүде турушпаган. Онын учун Борис Укачин үлгердин једикпестерин бир-эки сөслө айдып та берген болзо, кычыраачыга олог јарталбай артып калды).

Рецензияда өскө дө једикпестер бар. Темдектезе, Бронтой Бедюров «төрөл Алтайын ла онын јалакай улузынын кылык-јаңын ла эткеп ижин көргүскен» деп бичийт. Онызы чын. Рецензент јнит поэт «бийик гражданский, бастыра кижилик керегинде элбек темазын чачпаганы мактулу» да дегени чын. Је бу темалардын сологын Бронтой Бедюровтон озо өскө алтай поэттер көдүрип баштап, јаан једимдерге јединген. Төрөл јери ле телекей, кижиле кижилик, национальный ла интернациональный сурактар Борис Укачинниң де творчествозынан бир де алтамга туура айрылбай јат. Онызы јакшы. Је мен бодозом, мындыј темаларды кажы ла поэт бойынын творчествозында канайда көргүзип турган, кандый эп-аргаларды тузаланып турган, үлгерде айдылган сөс кычыраачынын эзөк-буурына өдүп, оны өкпөрткөн бө, айла поэттин сөстөри, үлгери көөлмөк суунын үстинен кайдыккан таштый, кулактын жырына

да тийбей өтти бе? — бастыра бу сурактар рецензенттердин ле критиктердин кичеемели болор учурлу. Онын учун рецензент Бронтой Бедюровтын үлгерлеринин төс учуры төрөл јерин ле телекейди көргүскенинде де деп бодоп турган болзо, олордыг агылуларын, эп-аргаларын Борис Укачин темдектеп көргүзөр аргазы бар болгон, је нениг де учун ол јүк ле текши сөстөр айдып салган.

Мен билип јадым: газеттин статьясында бу јаан сурактарды теренжиде айдары күч неме. Онын учун мен Борис Укачинди бу једикпестерден улам бурулап айдарынаг токтодынар да эдим. Је Борис Укачиннин рецензиясында јастыралар база бар. Бу јастыралар, мен бодозом, автордын алтай поэзиянын теоретический сурактарын, олордын агылуларын јастыра ондоп турганында. Бу јастыраларды кажызын ла алдынаг башка шиндеп көреликтер.

Борис Укачиннин рифма керегинде айткан шүүлтелерин мен јаратпай јадым.

Меге телекей сүрекей кайкамчык,
Кызыл тагдары кабайдый меге.
Он алты јажымды салкындар јайказын,
Омок каным санадымдый меге —

деп строфаны темдектеп, Укачин мынайда бичийт: «Поэттин сөстөрн эпгү ле ээлгир де айдылган болзо, је бу темдек эдил алган торт строкада једикпес јок деп айдарга болбос. Бронтой Бедюров эмдиги поэзиянын технический ээжизин мында да оног до өскө көп үлгерлеринде бузуп јат. «Кайкамчык» ла «јайказын» деген сөстөрдө рифма, тунгей угулар табыш јок. Оныла коштой автор алтай поэзиянын рифмазын байыдар, јаныртар ордына экинчи ле төртинчи строкаларды «меге» деген јангыс сөсло рифмалайт... Орустап рифма јок үлгерлерди «ак стих» деп айдатанын автор јакшы билер. Ол эмезе андын, чек рифма јок «ак стихле» оичиир керек, рифмалаган кийининде ончозып туней, оек ле чокум эдер керек. Оног башка јиит автор бир ле үлгердин кезик јерине сүрекей јаны да, кеен-чечен де рифма таап, кезик строчкаларын ананда ла алан ачык артырып койот. Онызын, мен бодозом, анчадала бүгүнги поэзиянын культуразынын једими ажыра көрзө, автордын керексибей турган јастыразы».

Бу өрөги айдылган шүүлтеде бир канча јастыралар бар: баштапкызы, Борис Укачин поэзиянын агылу темдектерин бойынын рецензиясында ајаруга албай турганында; экинчизи, ак стихле бичиген үлгерде бастыра стихотворный јолдор рифма јок болор учурлу дегенинде; үчинчизи, рецензент алтай рифманы орус рифмала тунгей көргөнинде.

1. Үлгердин идеяно-эстетический учурын билерге турган болзобыс, бис, поэтический кеберлерди ле эрмектин учурын ылгаарынаг башка,

произведенияниг өскө дө темдектерни аяру салар учурлубыс: интонацияга, ритмикага, рифмага, токтодуга, оной до өскөзине, нени учун десе бу агылу темдектерди поэт бойыныг үлгериниг идейно-эстетический учурын тыгыдарына амадап, тузаланып жат. Мындый агылу темдектердинг бирүзи — түней айдылар сөстөр. Поэтический произведениеде кандый бир сөс бир де канча стихотворный жолдордо улалып турар аргалу. Катап-катап айдылар сөстөр стихотворный жолдордын бажында да, учында да турар. Темдектезе, Расул Гамзатовтыг орус тилге көчүрилген «Ночь за окном, о тебе я думаю» деген үлгериинде үч сөс («о тебе я думаю») кажы ла жолдо үлгердинг учына жетире катап-катап айдылып жат. Мынайда улалып барган бир түней сөстөр үлгердинг учурын буспай, карын, там тыгыдып жат. Катап-катап айдылган сөстөр прозада да туштап жат. Темдектезе, мындый эп-аргаларга Л. Толстойдыг да произведениелерин кычырганыста туштайдыс: «У крыльца уже стояла туго обтянутая железом и кожей тележка с туго запряженною широкими гужами сытою лошадыю, в тележке сидел туго налитый кровью и туго подпоясанный приказчик».

А алтай кожондор чы:

Ойнобосто не келген,
От аларга келген бе?
Жыргабаста не келген,
Жылынарга келген бе?

Мындый поэтический эп-арга эмдиги де поэзияда барын Борис Укачин жакшы билер. Ол, өскө поэттер ок чылап, катап-катап айдылар сөстөрдиг бойыныг творчествозында элбек тузаланып жат. Онын учун «автор алтай поэзияныг рифмазын байыдар, жагыртар ордына экинчи ле төртинчи строчкаларды «меге» деген жагыс сөслө рифмалайт» деген Борис Укачинниг Бедюровты бурулап айткан сөстөрине кижиги кайкаар. «Поэзияныг рифмазын байыдар» деген некелте поэзияныг азийгы келбериин теп ле тегиннег туура таштап салары эмес эмей. Азийгы эп-аргалар (катап-катап та айдылар сөстөр) үлгердинг учурына келиштире тузаланылган болзо, произведениениг бүдүми ле учурыныг колбузы мындый эп-аргалардан улам тыгып турган болзо, оны не туура таштаар? Мен бодозом, кандый ла жагы солынта, жагы эп-арга үлгердинг учурына келишпей турган болзо, андый жагы эп-арга произведениениг тынын кийдирип болбос, ол жүк ле поэтический ченемел болуп артып калар. Же жагы эп-арга, агылу темдек үлгердинг учурын тыгыдып турган болзо, мындый произведение кычыраачыны жааптайын сонуркадып турар. Онын учун Укачинниг үлгерлерди жагыс ла жагы рифмала чүмдеп бичирип деген некелтезин мен жастыра деп бодоп турум.

2. Борис Укачин бойыныг рецензиязында Бронтой Бедюровтын

рифма јок бичилген үлгерлеринде бир кезек јерлерин рифмалаганын јаратпай, мындый үлгерлерди «чек рифма јок ак стихле бичнир керек, рифмалаган кийининде ончозын түңей, бек ле чокум эдер керек» — деп некеп јат.

Борис Укачинниг бу некептезинде, мен бодозом, эки јастыра бар. Баштапкызы, ак стих чек рифма јок бичилер учурлу дегенинде. Јастыра шүүлте. Керек десе стихтиг јажыдын сүрекеј јакшы билер улу орус поэт А. С. Пушкин де бойының ак стихле бичиген трагедияларының кезик строфаларын рифмалап јат. Бу строкалар тегиндү рифмаланган эмес. Андый рифмалар трагедияның учурын керектү јеринде курчыдар деп амадалганынаң улам тургузылган.

Л. И. Тимофеев А. С. Пушкинниг «Керик рыцарь» деп кичинек трагедиязын шигдеп тура, оның кезик строкаларын рифмалаганын произведениениг учурынаң камаанду болгонынаң улам деп темдектеген. Л. И. Тимофеев мындай бичийт: «Пушкинниг «Керик рыцари» рифмаланбаган, ак стихле бичилген. Је баронның монологында 80—85 строкалар кенете рифмалана берет. Бу рифмаланган строкалар өскө строкаларга көрө аңылана берди. Бу строкаларды рифма аңыландырган. Баронның эрмеги эң баштап табылу айдылат. Је табынча оның монологи там курчып, бийиктелип јат. Барон свечилерин күүдүрип, бойының кайырчактарын улай-телей ачып јат. Бу өйдө баронның куучынының эрчими эң бийик точкага једип јат. Монологтогы шак ла бу эрчими эң бийик јерин Пушкин рифмалап јат». Анайдаңда, Пушкин рифма ажыра бойының трагедиязында эң учурлу јерлерин аңылап турганы јарт.

Бронтой Бедюровтың ак үлгерле бичиген үлгерлеринниг рифмаланган јери произведениениг учурынаң камаанду деп айдарга турганым јок. Је Бронтой Бедюров то, өскө дэ поэттер Пушкинниг мындый эп-аргаларын тузаланып, ритмиканы, рифманы, цензураны, үлгердинг өскө дэ бүүдөмдерин произведениениг учурыла колбоштырган болзо, ологордыг поэзиязы бийик кемине көдүрилип, кычыраачылардын күүн-санаазын јарыдып турар эди.

Строфадагы стихотворный јолдор ончозы рифмаланар учурлу деп, Укачинниг айткан шүүлтези база јастыра. Алтай үлгерлердинг төрт строкалу строфаларында баштапкы ла үчинчи стихотворный јол рифмаланбай турган көп учуралдар бар. Мындый строфалардын јангыс ла экинчи ле төртинчи строказы учындагы түңей угулар табыштарла рифмаланып јат. Темдектезе:

«Ырызым бу» — деп айдала,
Ичкери алтаарга санандым.
Је ажузы јок тайгадый
Алдымда турды салымым.

(А. Адаров).

Ол эмезе гөрт јолду строфаның баштапкы, экинчи, тўртинчи јолдорынын учы рифмаланып турар, а учинчи јол рифмаланбай турат. Мынайда рифмаланган строфа анчадала узбек поэзияда текши таркаган.

Алтай поэзияда керек дезе мындый да рифмалу строфа бар:

Карган энеде эмди де
Канчаны эдер ийде бар!
Амырды эмди ол кайдар?
«Амыраар» конок табарар.

(Э. Палкин)

Бу строфаны бириктирген рифманың бұдүмн текши рифмалардан башкаланып та турза, үлгердин ритмиказын ол буспай, строфаны ағыландырып салган.

Учинчи јастыра. Б. Укачин алтай рифманы өскө тилдү албатылардыг поэзиязындагы рифмадан ылгаштырбай, оныла түней көрүп турганында.

Алтай поэзиянын рифмазы орус поэзиянын рифмазынан ағыланып јат. Темдектезе, орус поэзияда рифма качан да болзо стихотворный јолдын учында турар. Алтай поэзияда дезе рифма стихотворный јолдордын учында да, бажында да турар аргалу. Стихотворный јолдын учындагы турар түней угулар ритмический учурлу табыштарды учындагы рифма деп айдар. Стихотворный јолдын бажындагы турган түней угулар ритмический учурлу табыштарды баштамы рифма деп адап јадыбыс.

Кезик шинжүчилер стихотворный јолдордын бажында турган түней угулар табыштарды рифма дебей, эмдиге јетире аллитерация деп адап жадылар. Онын учун баштамы рифманың ағылуларын темдектееринен озо «аллитерация» ла «баштамы рифма» деген терминдердин учурын ылгап көрөликтер.

Орус литературоведениде аллитерация деп стихотворный јолдордогы түней угулар туйук табыштарды адап јат. Стихтердеги түней угулар үндү табыштарды ассонанс деп адап јат. Је аллитерация ла ассонанс рифманың ағылу төс учурын — үлгерди ритмический эдиң төзөөрин — бұдүрбей јат. Аллитерация ла ассонанстың төс учуры үлгердин үн-табыжын эптееринде. Рифма дезе, аллитерация ла ассонанс ок чылап, үлгерди түней угулар табыштарла кееркедиң турарынан башка, үлгерлеп айдылган произведениениң ритмический учурын тыгыдып јат.

Алтай поэзияда стихотворный јолдордын бажында турган түней угулар табыштар аллитерация деп адалбай, рифма деп адалар учурлу. нениң учун дезе јолдордын бажында турган түней угулар табыштары ритмический учурлу болуп јат.

Баштамы рифма анчадала оосло айдылган поэзияда элбек тарка-

ган. Алтай рифманын мындый агылуларын темдектеп, 1893 жылда В. И. Вербицкий бойынын «Алтайские инородцы» деп бичигинде кожоңдор керегинде мынайда бичиген: «Алтай кожоңдо эки некелте болор учурлу: 1) кожоңдо тўндештирў болор учурлу, 2) эки эмезе төрт жолду строфалар бир тўнгей буквалардан башталар учурлу. Алтай улус учындагы рифманы керексибей жадылар. Олор стихотворный жолдордын баштарын тўнгей угулар табыштарыла кееркедерине жаан аяру салып турулар».

Оосло айдар поэзияда баштамы рифманын учури учындагы рифмага көрө жаан. Учындагы рифма грамматический тўнгей болорынан (параллелизмнең) камаанду. Алтай тилде глагол эрмектин учында туруп жат. Эрмектин учындагы турган глаголдор жүзўн-башка бүдўмдў кожулталар алынып, глагольный рифмалар төзөп жат. Мындый кожулталарды өскө дө куучын-эрмектин бөлүктери алынып жат. Анайларда, стихотворный жолдын учындагы тўнгей угулар табыштар жаңыс бүдўмдў кожулталардан улам табылган. Темдектезе, барза-келзе, барган-келген, барып-келип оноң до ары. Онынг учун стихотворный жолдордын учын тўнгей угулар табыштарла кееркедери күч неме эмес. Мындый рифмалар творческий иштең улам табылбаган. Олор — грамматический параллелизмниң шылтузы. Мынан улам кожоңчылар, кайчылар грамматический рифмаларды чотко албай, произведеннелердеги стихотворный жолдордын баштарын рифмалаган. Оос поэзияны чүмдеген улус үлгердин эмдиги ээжилерин билбеген де болзо, олор баштамы рифманы ритмический учурын жүрегиле жакшы сезип турган.

Стихотворный жолдын бажындагы тўнгей угулар табыштар-үлгерди ритмический эдиң бүдүрген төс эп-аргалардын бирүзи жолдын учындагы токтодудан (паузадан) улам тыгып жат. Мындый токтодунуң кийининде баштамы рифма стихотворный жолдордын бажын иле темдектеп, үлгердин ритмиказын тыгыдып жат, нениңг учун десе токтодунуң кийининде ээчий турган баштамы тўнгей угулар табыштардын катап айдылары иле сезилип жат. Токтодунуң кийининде турган тўнгей угулар табыштар аллитерация ла ассонанска көрө чокум айдылып жат. Мындый токтоду жок болгон болзо, кажы ла стихотворный жол бой-бойынан бөлшини турганын бис сеспес эдибис, баштамы рифма аллитерация ла ассонанска тўнгей болуп калар эди.

Нениңг учун баштамы рифма алтай поэзияда мынайда текши таркаган? Мен бодозом, баштамы рифма алтай тилдинг фонетический ээжилеринең камаанду. Алтай согулта орус тилдинг согултазынаң башкаланып жат. Орус тилде согулта сөстинг баштапкы да, орто до, учындагы да үйезинде турар аргалу. Сөстө сок жаңыс согулта болор учурлу. Бу согулта сүрекей чокум угулып жат.

Орус тилге көрө алтай согулта көп саба учуралдарда сөстинг учында туруп жат. Же, бу төс учурлу согултадан башка, сөстө болушчы согулта

база бар. Темдектезе, үч үйелү сөстөрдө төс согулта сөстин учында турар, болушчы согулта сөстин баштамы үйезине түжер деп, филологический наукалардыг докторы Н. А. Баскаков темдектеп жат. Мынан улам алтай согултаныг чокумдалып угулары жылыып жат. Согулта сөсти калганчы да үйезинде турза, баштапкы үйедеги үндү табыш түңгей ле иле угулып турар. Ого үзеери, алтай сөстин баштапкы үндү табыжыныг учуры өскөдорине көрө жаан. Жартын айтса, сөс жымжак үндү табыштан башталып турган болзо, арткан үндү табыштар база жымжак болор. Сөстин баштапкы үйези кату үндү болзо, арткан үйелери база кату үндү болор учурлу. Ол эмезе көп учуралдарда сөстин баштапкы үйези эрин чөйилер үндүлү болзо, оног арыгы үндүлер база эрин чөйилер үндү табышту болор; эрин чөйилбезилү болзо, арткан үндүлер база эрин чөйилбес болор.

Сөстин бажындагы турган туйук табыштар база аңыланып жат. Олордыг табыжы сөстин ортозындагы ла учындагы турган туйук табыштарга көрө чокум угулып турар.

Анайдарда, баштамы рифма алтай тилдинг фонетический ээжилеринен камаанду.

Онын кийининде үлгерлеп айдылган эрмекте стихотворный жолдогы баштамы үндү ле туйук табыштардыг учуры оног тыг жаанап турганына база аяру салар керек.

Бастыра бу өрөги айдылган шылтулардан улам стихотворный жолдыг баштамы түңгей угулар табыштардыг ритмический учуры, аллитерация ла ассонаска көрө, жаан болуп турганы жарт болуп жат.

Рифманыг экинчи учуры — строфалар төзөөринде.

Алтай поэзияда стихотворный жолдордыг бажында турган түңгей угулар табыштар строфаларды төзөйт пө, жок по? Баштамы түңгей угулар табыштар строфалар төзөп турганына мен бир де алаңзыбай жадым. Темдектезе, алтай кожондордо баштамы түңгей угулар табыштар строфада турар аайы аайынча жүзүн-жүүр бүдүмдү болуп жат. Төрт жолду строфа баштамы түңгей угулар табыштарла мындыг схемалар аайынча төзөлип жат:

1) аааа (коштой турган баштамы түңгей угулар табыштар):

Түлкү бөрүк бар эди,
Түги кандыч болбогой.
Түктү чана бар эди,
Түргени онын салкынды.

2) аабб (эжерленип турар баштамы түңгей угулар табыштар):

Лаш тужунда ойнобой,
Жажаганда кем ойноор?
Бу тужунда ойнобой,
Буурайганда кем ойноор?

3) абаб (карчый турар баштамы түней угулар табыштар):

Ликте чыккан јилекти
Колго тутса — јымжагы!
Јнитке тапкап эжничинг
Көзин көрөб — јаражын!

4) аааб (строфанын учын көргүзөр баштамы түгей угулар табыштар):

Түмен јылдыс чыгарда,
Түн ортогы јылдыс јок.
Түмен улус јууларда,
Јангыс менин көөркий јок.

Қалганчы темдекте мындый бүдүмдү баштамы рифма алтай жоңдордо текши таркаган. Қалганчы стихотворный жолдогы баштамы табыш ёскө түней угулар баштамы табыштардан башкаланып, строфанын учын көргүзип јат.

Анайдарда, баштамы түгей үндү табыштардын строфа гөзбөр учуры база јаан болуп турганын бу өрөги темдектерден көрөдис. Онын учун стихотворный жолдордын түгей угулар табыштарын аллитерация эмезе ассонанс деп адабай, рифма деп адаар керек. Баштамы рифманы Борис Укачин ајаруга алган болзо, Бронтой Бедюровтын үлгерлери (једикпестерин темдектеп турган строфа да) рифмалап бичилгенин сезер эди.

Баштамы рифманы мен мындый бүдүмдерге бөлип јадым: 1) аллитерационный баштамы рифма, 2) ассонансный баштамы рифма.

Стихотворный жолдордын баштары түней угулар туйук табыштардан башталып турган болзо, андый рифманы аллитерационный баштамы рифма деп айдар.

Аллитерационный баштамы рифма көп саба учуралдарда үйелик болуп турар, јартап айтса, стихотворный жолдордын баштапкы үйелери түней угулып турар.

Темдектезе:

Јаш өлөңди көргөмдө,
Јайа чабар күүним бар
Јаш балдарды көргөмдө,
Јазан ойноор күүним бар.

Стихотворный жолдордын баштары түгей угулар үндү табыштардан башталганда, оларды ассонансный баштамы рифма деп адайдыс.

Элик бычкак өдүгим
Элей берзе, эдалбай.
Эпке кирбес кыстарды
Эптеп туруп алалбай.

Чыгдыйы аайынча баштамы рифма мындый бүдүмдерге бөлинер:
1) чике рифма, 2) чике эмес рифма.

Чике рифма деп стихотворный жолдың бажындагы түңгей угулар үйелерди адаар.

Стихотворный жолдың бажында түңгей угулар алдынан башка табыштарды чике эмес рифма деп айдар, жартап айтса, жолдың бажында үйе эмес, жүк ле жаңыс табыш түңгей угулып турган болзо, чике эмес рифма деп айдар.

Строфадагы жолдордың баштары бир түңгей угулар жаңыс табыштан башталганда, жаңыс табышту рифма деп айдар.

Түңгей угулар бир үйеден башталган рифманы жаңыс (бир) үйелү баштамы рифма деп айдар.

Түңгей угулар эки үйеден бүткен рифманы эки үйелү баштамы рифма деп айдар.

Строфадагы жолдордың баштары бир түңгей угулар жаңыс табышылып, катап-катап айдылып турган болзо, оны катап-катап айдылар (тавтологический) баштамы рифма деп айдар.

Баштамы рифма оосло айдар поэзиянын бастыра жанрларында бар.

Баштамы рифма алтай письменный поэзияда база текши таркаган. Поэттер фольклордың эп-аргаларын тузаланып, оларды бийик кемине көдүргөн. Же нениг де учун Борис Укачин фольклорды, онын эп-аргаларын туура жалмап салар күүндү. Темдектезе, Борис Укачин мынайда бичип жат: «Эмди бистин алтай поэзия фольклордо жаткан кабайыс буза тсеп, бастыра орооннын ак тепсенинин үстине көдүрилип чыгар жолдо».

Та ла та. Мен бодозом, бу шүүлте эмеш ажа конылган болгодый. Поэманын өзөрине, темигерине фольклор чаптык эдип турганы керектинде, Борис Укачиннен башка, өскө до республикалардың бир кезек критиктери айткан. Мындый шүүлте айткан критиктерге удурлажып, Г. И. Ломидзе «Советский көпнациональный литературанын өзүмünün жолдоры» деген статьяда мынайда бичиген: «Фольклордон өзүп чыккан литература эмди де көп жылдардың туркунына фольклордың ийинне тайанып өзөр, онын арсеналынан керектү эп-аргаларды бедреп табар. Литература темигип, телекейлик культуранын једимдериле колбулу да болуп турза, ол албатынын оосло айдар творчествозынан айрылып болбос».

Бу шүүлтенин чын болгонын алтай рифманын аңылуларын, онын исторический жолын шиндеп көргөнисте биледис, нениг учун дезе алтай рифма, бастыра алтай литература ок чылап, фольклордың бүдүмүнүн ийинне тайанып темиккен.

Алтай письменный поэзия революциядан озо төзөлгөн. Баштапкы алтай поэтин М. В. Чевалковтын (јаткан жылдары 1818—1901) твор-

чествозы оосло айдар поэзиядан табылып темиккен. Онын үлгерлеринин стили, бүдүми фольклордын эп-аргаларына жүзүндөш. Анчадала үлгердин баштамы рифмазы оосло айдар поэзиянын рифмаларына түнгөй.

Темдектезе:

Эки женин түрүп алып,
Эгип, кезип, жууп алды.
Эмди идирген жазап алды.
Элбек ажын согуп алды.
Эмилдү ажын арулап алды.

Письменный поэзиянын өгжип жаранары советский өйдө башталган. Же советский өйдүн баштапкы жылдарында поэттер бойынын творчествозында фольклордын эп-аргаларын элбек тузаланып, кезик тужында жаңы өй керегинде бойынын үлгерлерин кожон чылап бичигилеп туратан. Поэттердин эн сүүген эп-аргаларынын бирүзи баштамы рифма болгон. Бойынын үлгерлерин баштамы рифмала анчадала П. А. Чагат-Строев рифмалап туратан. Түнгөй угулар баштамы табыштарла Чагат-Строев кезикте бастыра үлгерин рифмалайтан.

Канду жолду каандардын
Канын чачар өй жеткен.
Кату турган албаты
Кайрал көрөр күн келген.
Кудай болгон бийлерди
Кургадатан өй келген.
Кулга жүрген албаты
Кубуксыйтан өй келген.
Кулга жүрген бойысты
Коммунисттер айрыды.
Кеен-жараш Алтайыска
Кеен, жайым журтатты.

Бу үзүкте баштапкы төрт жолды Чагат-Строев «ка» деп үйеле рифмалап жат, оны ээчий барган беш жолды «ку» деп үйеле рифмалайт, калганчы эки жолдо жаңыс учурлу сөс катап-катап айдылган. Бастыра жолдордын баштарында «к» туруп жат.

Же бу ок өйдө, 20 жылдарда, поэттер реалистический произведение-лер бичирип баштагылап жат. Жаңыс ла азыйгы эп-аргаларла жаңы жүрүмди көргүзөргө жакшы произведениелер бичип болбозын омор жакшы билип турган. Онын учун омор фольклордын эп-аргаларып кубулга жогынан тузаланарын токтодып турган. Поэттердин өзөрине жаңы өй керегинде күүн-санааларын поэтический эдип бичирипине, жаңы эп-аргалар табарына орус поэттердин произведениелери жаан салтарын жетир-

ген. Орус поэзияла таныжып, алтай поэтгер стихотворный тилди жаңыртып, жаңы једимдерге јединген. Мынан улам үлгердин бүдүми база кубулып турган. Жаңы поэзиянын өзүмин анчадала П. В. Кучияктын творчествозынан көрөдис.

П. В. Кучияктын творчествозы база фольклордон төзөлип, темиккен. Онын эң баштапкы произведениелери тыш бүдүми аайынча фольклорго түңейлештире бичилген. Темдектезе, «Арбачы» деп поэма жаңыс ла глагольный түңей угулар табыштарла рифмаланган. Куучын-эрмектин өскө бөлүктери стихотворный жолдордын учында туштабай јат. Поэманын көп јерлери фольклордын эп-аргаларыла бичилген. Је бу поэманын кезик јерлери Кучияк эски эп-аргаларды жаңыртар ишти баштаганын керелейт. Орус поэзиядагы үренип, Кучияк поэтический произведениелерди строфалап бичирин баштаган. Бойынын үлгерлерин ол көп сабазында төрт жолду строфаларла бичип јат. Кезикте ол беш, алты, сегис те жолду строфалар чүмдеп јат.

«Јаңардын өлүми» деп поэмада Кучияк эжер эмезе карчий рифмаларды тузаланып, жүзүн-јүүр бүдүмдү строфалар төзөп јат. Поэттин көп үлгерлери жаңы түңей угулар табыштарла рифмаланган. Кезик төрт жолду строфаларда поэт учындагы рифмала экинчи ле төртинчи жолды колбоп јат. Је строфанын үн-табыжы жылыбазын деп, Кучияк баштапкы ла үчинчи строфаны баштамы рифмала чүмдейт.

Ол күннег ала бистердин
Најы жүрүмс башталды,
Олордын тоозы күнүн көптөн,
Мени кожо апарлады

Кезик үлгерлерде Кучияк баштамы рифманы тузалапбай јат. Је үлгер эптү угулзын деп амадап, поэт стихотворный жолдордын учындагы түңей угулар табыштарды тындып јат.

Темдектезе, Кучияк стихотворный жолдын учына түңей үндү сөсгөрдү талдап, рифмалайт:

Озодо байга жүреримде
Кижиге мени бодобойтондор.
Куучын-эрмек ордына
Сыргымды камчыла јолдойтондор.

Је мынызы Кучияк баштамы рифманы јектегени эмес. Баштамы рифманы поэт бойынын творчествозында элбек тузаланып турган. Кучияк баштамы рифманы учындагы рифмала билгир колбоп, үнгүр, эптү үлгерлер чүмдеп турган:

Качан да чыгарбаган кереезинди
Совет улусына јайып бердиг,

Кату бӱткен чырайыңды,
Лажың торкодоң жымжак эттиң.

Бу строфада баштапкы ла үчинчи жолдогы аффиксальный, кирелү учындагы рифманы баштамы чике рифмала солып жат, а үчинчи ле төртүнчи жолдыг бажындагы жок рифманы учындагы рифмала тыгдып жат. Мынан улам строфа эптү угулат.

Кучияк алтай поэзияны өскө дө эп-аргаларла жагыртып, кычыраачыны жилбүлү интонацияла, ритмикала, инверсияла сонуркадып турган. Мындый эп-аргаларды поэт бойынын творчествозында элбек тузаланып турган. Онын учун Кучияк алтай поэзияныг оног ары өзөрине жаан салтарын жетирген десе жастыра болбос деп бодоп турум.

Эмдиги өйдө алтай поэзияныг байлыгын көптөдөр иштиг эрчими там тыгып жат. Бу шүүлтени Москвадагы А. М. Горькийдин адыла адалган литературный институтты божоткон поэттердин ченемели керелейт. Олордын көбизи жагыс ла азийгы поэзияныг эп-аргаларын жагыртып турган эмес, же жагы эп-аргалар таап, байлык интонациялу произведениелер чүмдеп жат. Мынан улам үлгерлердеги айдылган шүүлтелер там курчыган. Үлгерде айдылган шүүлтени тыгыдарына кезик поэттер аффиксальный рифманы тонг өткүре тузаланарынаг токтодынып, учындагы рифманы сөстинг тазылында түңей угулар табыштарла тыгыдып жадылар.

Поэттер сөстинг тазылындагы турган түңей үндү табыштар морфологический кожулталарды бойына түңейлеп алар учурын билип, эптү рифмалар таап алгылайт. Темдек эдип бир канча поэттердин үлгерлерин ылгап көрөликтер.

Л. Кокышев үлгердин эски бүдүмдерин ундыбай, жагы эп-аргалар бедреп табарына жаан ажару салат. Онын үлгерлериндеги эрмек бүдүнгөн сөстөрдиг колболузы тыг кубулбаган. Көп учуралдарда глагол стихотворный эрмектиг учында туруп жат. Же андый да болзо, поэттин рифмалары аңылу. Онын произведениелеринде учындагы рифма жагыс морфологический кожулталардаг улам табылган эмес, же поэт жолдыг учындагы турган түңей угулар табыштарды теренжидип, сөстөрдиг тазылын база рифмалап жат.

Темдектезе:

Эгчейген жабыс талды эркелеп,
Элбек чөлдөрдө Днепр агат,
Узун төңниг чике бажында
Улу поэтинг сөбги агарат.

Баштапкы ла үчинчи жолдыг учы рифмаланбай да турган болзо, үлгердин эптү айдылганын бис чокум угадыс, нениг учун десе бу стро-

фада, баштамы рифмадан башка, экинчи ле төртүнчи жолдың учы терет рифмала чүмделген.

Мындый бүдүмдү рифмалар, жартап айтса, «кайдайын-айдайын», «түртүлет-түжелет», «түженет-түжүрет», «үреди-бүркеди», «көрбөгөн-өтпөгөн», «чыладым-чыгардым» деген рифмалар Кокышевтин үлгерлеринде көп. Темдектезе, «Кышкы түн», «Кадын-бажы», «Күс», ошондо өскө үлгерлерде. Мындый рифмалу үлгерлерди эске алып, үренип алары жеңил.

Кокышев эрмектеги сөстөрдүн колболышканын кубултып, көп үлгерлерин глаголдон башка куучын-эрмектердин бөлүгүн стихотворный жолдордун учуна тургузып, рифмалап жат. Темдектезе, поэт адалгышла рифмалайт:

Телекейди бактырган
Тегин эмес 20-чи чак.
Жылдыстарга ууланган
Албатыга мак.

Жаны эп-аргалар бедреп, Кокышев бойынын үлгерлеринде стихотворный жолдордун учын куучын-эрмектин башка-башка бөлүктөрүнөн турган сөстөрлө рифмалап жат. Мынан улам онын рифмалары аңгылана берет:

Осетин Ходжа, бакинец Мурат —
Ончобыс бүгүн айрылып жадыбыс.
Уур үшкүрүп испанец турат.
Узбектин узуи кожогун угадыс

деп строфада поэт кижинин адын «Мурат» «турат» деп глаголло рифмалап жат.

Кезик үлгерлерде Кокышев адалгышты жарталгышла рифмалайт:

Жеримде эмди кыш келген болор...
Жердин үсти апагаш, апагаш.
Көрбөгөн энирлү чөлдөрдүн кыстары
Көрбөгөр меге — жүрегимде таш.

Куучын-эрмектин бөлүгү болушчы сөслө рифмаланганы алган поэзияда Кокышевтин жаңы сөзи болуп жат:

Алтайым менин — жер-эне.
Айылым — ачык телекей.
Карындажым — карабин.
Төрбөнүм — текши жон эмей.

Бу үзүк Кокышевтин «Аркыт» деп поэмазынан алынган. Мында

мдалгыш («телекей») экспрессивный бөлүгөшлө («эмей») рифмаланып жат.

Бир канча үлгерлерде Кокышев куучын-эрмектин бөлүктөрүн творчески рифмалап жат. Мынан улам рифмаланган сөстөр бой-бойына сүрекей түнгөй боло берет:

Оскүрип алган яблоком менни,
Оскөн жеримди өскөрбө, экем.
Алтынды бүүринди эзинге жайылтып,
Алтай жеримде өс лө, эркем.

Бу темдекте «экем» лө «эркем» деген сөстөрдө рифма аффиксальный эмес. Сөстөрдөгү табыштар бой-бойына сүрекей түнгөй. Кокышев боюнын творчествосында баштамы рифманы база элбек тузаланып жат:

Жайнаган чылап Аркыт суу
Жаратка өксөп согулат.
Жалтыраган кайада
Жаман куш чочып кыйгырат.

Же кезик үлгерлердин баштамы рифмаларын поэт жаңыртып салган. Темдектесе, оосло айдар поэзияда ассонансый баштамы рифма жаңыс табышту болуп жат. Кокышевтинг ассонансый баштамы рифмазы десе бир эмесе эки де үйелү болот:

Албанду жүрүм өткүрө
Алтайга катап жас келди.
Албатыны сүүндирип,
Амадуны экелди.

Үлгерлердин үн-табыжын жарандыраына амадап, Кокышев стихотворный жолдын бажына түнгөй үндү табыштарлу сөстөр бедреп табат: «Анайда-Аначак», «Узун-учук», «Өлүн-өлүп», «Учкары-уйалып». оноң до ары.

Кокышев сөстинг бажында турар табыштардын тоозын көптөткөн. Темдектесе, «ы» ла «ш» деп табыштар оосло айдар поэзияда каа-жаада ла туштайт. Кокышев десе бу табыштарды текши рифмалайт.

Темдектесе:

Ыраак жолго барарга
Ылтам Боргой шыйдынды.
Шылыраган көлөткө
Шымыранып куучындайт.

Же кезик произведениелерде Кокышев баштамы рифманы тузала-

нарында ойиненг өдүн јат. Эптү угулар табыштарга болуп Кокышев
улгердин учурына келишпес сөстөрдү рифмалайт.

Темдектезе:

Анылу чечен отрядтар
Ак јаланга јуулгылайт.
Шердек-төжөгин чачкылап,
Шеренгага тургылайт.

Мында поэт «ширдек» деп сөсти «шердек» деп кубултып салганы
јаан једикпес болуп јат. Онын кийининде эптү угулар сөстөргө болуп
улгердин учурын үрөп јат. «Анылу чечен отрядтар» (красногвардеец-
тер) ширдек-төжөгкннн үстине конуп јүрген деп Кокышевтиннн айтканы
на бүдерге сүрекей күч. Мен бодозом, мындый рифма — кереги јок че-
немел, ненинн учун дезе ол произведениенинн учурын бузуп јат.

Јилбүлү рифмаларла бис Шатиновтынн ла Самыктынн улгерлеринде
туштажадыс.

Шатинов куучын-эрмектинн бөлүктеринн јүзүн-башка бүдүмдерле
рифмалап јат:

1. Адалгыш глаголло:

А сенин эскиден
Эдегин кан!
Керебине отуруп,
Кедери јан!

2. Глагол тооломоло:

Алтайлар жарыкта
Көп эмтир.
Је јүрегимде Алтай
Сок јаныс бир.

3. Јарталгыш јарталгышла:

Көк јарамас, јер чанкырајат!
Көк тандакка көзнөгн ачык.
Ак-јарыкты тындай-тындай,
Арыган санаам ойто ло јарык.

4. Адалгыш эреңисле:

А теңериге көрзөң тегин ле,
Теңери ле теңери.
Көшкө јайым булуды
Көчүп ле јадар түркеери.

Башка-башка куучын-эрмектинн бөлүктеринен төзөлгөн рифмалар

инверсиядаг улам бүткен. Мындый эптү угулар рифмалар кычыраачы-
нын аярыгкыйын бийиктедип јат. Је инверсионный рифмалар Шати-
новтыг произведенийелеринде база ойинег өдүп калган. Мынанг улам
кычыраачыга кезик үлгерлердин учурын билерге база күч.

Алтай тилдинг словарный составына көп орус сөстөр кирген. Онын
учун стихотворный јолдынг учында түней угулар орус сөстөр дө ту-
руп јат.

Темдектезе:

Көзимде эмди ле
Ашхабад. Стадион.
Тагкы. Тал-табыш.
Албаты миллион.

Ш. Шатинов.

Орус тилденг кирген рифмаланып турган сөстөр алтай кожулта-
ларлу да болор аргалу:

Таш печкеде
От тиркирейт,
Тапчы клеткеде
Кураандар секирет.

Л. Кокышев.

Алтай сөс орус сөслө рифмаланып турар:

Литейный сомдолот.
Поездтер айканат.
Кейде самолет,
База кандый да јарганат.

Ш. Шатинов.

Кезик поэттер јалгы рифма таап алган. Рифмаланып турган сөс-
төрдиг учындагы табыштар түней угулбай да турза, сөстинг тазылы
рифмаланып турар:

Каным-тыным
кысканбайтан
Кашаттаңдырган революциям
кереес —

Ол меге керек.
Ол меге кереп.

П. Самык.

Мында үч сөс рифмаланып јат: «кереес—кереес—кереес». Бу сөс-
төрдөги калганчы табыш рифмаланбаган. Је рифма мынанг улам үрел-
беген. Түней угулар табыштар сөстөрдиг тазылдарын рифмалап јат.

Мындый терен рифма өскө дө поэттердин произведениелеринде туштап жат.

Бу статьяда бир ле канча поэттердин адын адаарга келишти. Ле алтай поэзиянын бүдүмин байлыктырарына жаан салтарын өскө дө поэттер жетирген, бу тоодо А. Адаров, Э. Палкин, Б. Укачин, С. Суразаков ло оног до өскөлөри.

Алтай поэттердин көбизи Маяковскийдин эп-аргаларына үренип, стихотворный жолдорды «тепкиштеп» бичигилеп жат. Ле олордын кезиктери Маяковскийдин үлгерлеринин бүдүми ле учуры терен колбулу болгонына ажару салбай, улу поэттин жүк ле тыш бүдүмин чаазынга көчүрүп алганынан улам, үлгерлеринин учуры жылыып калат. Мындый өткөништеп улам поэттер бойынын үлгерлеринин жагыс ла учурын бузуп турган эмес, же олордын ритмиказын база үрөп жадылар. Улгер рифмалу прозага түней боло берет.

Кезик поэттер эп-арга бедреп табарга болуп, азыйгы рифманы жектеп, ундып салгылайт. Албатынын оосло айткан поэзиязынын эп-аргаларынын учурын жетире баалабай, стихотворный жолдордын бажынды турган түней угулар табыштарды коомой рифма дежип, бүдүми жанынан кирелү үлгерлер бичип жат. Мындый поэттердин үлгерлерин кычырарга күч, нениг учуу дезе произведениелердин учуры, ритмический ле рифменный ээжилери, национальный бүдүми булгалып калган.

Шак мынан улам Борис Укачинин фольклордын учурын жетире баалабай айткан сөстөри, мен бодозом, жастыра. Улу поэттер албатынын чүмдү сөстөрүн баалап, онын эп-аргаларын бойынын произведениелеринде жаантайын творчески тузаланып туратан.

Степан Каташев.

*А. М. Горькийдин адыла адалган телекейлик
литературанын институтунын аспиранты*

ОРФОГРАФИЯДА ТУРУМКАЙ ЭЭЖИЛЕР УЧУН

(Кычыраачынын шүүлтөзү)

Филологический наукалардын кандидады В. Н. Тадыкинниң «Алтайдын Чолмоны» газетте алтай тилдин орфографиязы керегинде статьязы чыкканына ала бир канча сй сгкн. Автор алтай тилдин эмдиги бйдө өзүми аайынча жаан сурак кодүрген. Нокор Тадыкин научный шинжү откүрер институттын тил аайынча секторында иштеп тура, алтай тилдин орфографиязынын ээжилери турумкай болоры жанынан көп иш откүрүп турганы онын статьязынан көрүнип туру. Же ол аайынча шүүлтелерин бир де үредүчи, литературный ишчи эмдиге айтпаган. Орфография алтай албатынын бичик-билгирин, культуразын кодүреринде жаач жсмлтөзүн жетирип жат. Онын учун оны ошон ары жарандыраарында туружары алтай интеллигенциянын агару кереги болуп жат деп бодойдым.

Алтай тилдин орфографиязынын бир канча ээжилери тилдин законы аайынча эмдиге жетире жарталбаган учун, кезик сөстөрдү бичириинде аланзыштар, ошон улам блааш-тартыш та болуп туру. Андый сурактар срө айдылган статьяда ончозына жуугы кодүрилген.

Аланзыштар ла блааш-тартыштар анчадала эрин чойилер үндү табыштардан бүткен сөстөрдү бичириинде, чийүчек ажыра бичири сөстөр, сөстин тсзөгөзи ле кожултазынын ортодо эки эмезе жангыс буква бичири сөстөр аайынча болуп туру. Автор бойынын шүүлтелерин айдарга амадаган улуска, аяруны анчадала бу ээжилерге этсин деп сурап туру. Онызы тегиндү эмес болгодый. Блааш-тартыштардын төс сурактары брө айдылган ээжилерде болгонына мен база жөпсинип жадым. Артканында андый жаан аланзыштар жок болгоны нокор Тадыкинниң статьязынан жарт билдирип туру.

Эмди статьяда кодүрилген сурактар аайынча бойымнын шүүлтемди айдарга турум.

Василий Николаевич улустыг куучынынан айлым, мойным деп угулып турган сөстөрдү айылым, мойным эмес, фонетический принцип аайынча айлым, мойным деп бичири дегенине мен жөпсинип жадым. Ненин учун дезе, бого туней ойно(ойын), мойно(мойын) деген глаголдор

ды **ойно**, **мойно** деп бичиирге жарабас. Мындый учуралдарда бир аай эмес үндү табыш бичилбес учурлу.

Бис эмди тура **үдежип** деп бичип жадыс. Сөстин тазылы **үд** эмес, **үй**. Уйден (айылдаг) чыккалы удадын ба? Бу тужунда морфологический принципте **үйдежип** деп бичизе артык деп сананып жадым.

Куучында **браадын**, **клеедин** деп айдадылар. Сөстин тазылы **бр**, **кл** эмес, **бар**, **кел**. Онын учун морфологический принципте **браадын**, **келедин** деп бичизе чын болор. Баштапкы варианты жаңыс ла художественный произведенииде тузаланза кем жок. Же орфографияда онызы жарабас. Андый сөстөрдү олордын төзөлгөлөри аайынча бичизе, тилдин законун жараар. Онызы школдордо үренчиктерди чын-чике бичиирине тазыктырагына анчадала керектү болор деп бодойдым.

Нөкөр Тадыкин адалгыштардаг ла жарталгыштардан бүткен глаголдорды чын бичири керегинде жолду жартаган. Же **мойно**, **жайка**, **жулку** деген сөстөрдүн **мойн**, **жайк**, **жулк** деп сөстөр неден улам бүткенин билери аланзулу ла бүдүмжилү эмес. Оны жаңыс ла сөстин этимологиясы ажыра көрө жарт болор.

Сөстин төзөлгөзінде үндү табыштары жылыып турган сөстөрдү бичири аланзулу болгону статьяда жолду айдылган. Менин шүүлтеме болзо, бу ээжиге кирип турган сөстөрдүн кезигин (быжулап алгандыйын оргозында үндү табышту бичизе торт болор. Темдек эдип удур деген сөстин чын бичиирин жартап көрөли. Улустын куучынында удур деп жарт угулып жат. Же качан сөсти **удур-тедир**, **удурлаш** деп кубултып ийзенг, «у» деп үндү табыш жарт угула берет. **Удр-тедр**, **удурлаш** деп айдарга да эп-жок болуп жат.

Статьянын авторы оны чын көдүргөн. Оны эки-жаңыс кижин эмес, көп улус шүүп, быжулаза жакшы болор.

Статьяда эки тооло көргүскөн ээжилерде жартаган шүүлтеле көп улус жөпсинерине иженер керек. Мында аланзыш та, блааш-тартыш та жок деп бодойдым.

Статьянын авторы албатынын куучынында **чакпы**, **какпы**, **тепкиш**, **тапкай** деген сөстөрдү орфографияда **чакпы**, **какпы**, **тепкиш**, **тапкай** деп бичиирине жөпсинбей жат. Ненин учун десе «п» ла «к» деп туйук табыштар озодон бери бойлорынын жерлериле солыжып, эмдиги тилде жаңыгып калган. Оны угулган аайынча фонетический принципте бичизе артык болор. Сөстөрдүн бичиирин улустын айтканы аайынча артырза артык па, айла сөстин бүткени аайынча бичизе торт по? Оны шүүп көрөр керек. Мен бодозом, жарт угулып турганы аайынча фонетический принципте бичизе торт болор.

Алтай писательдер ле поэттер бойлорынын произведениелеринин тилин албатынын тилине жуукташ эдип турганы чын ла жакшы керек. Же тилдин законун, орфографияны бузарга база жарабас. Сөстөрдү тил-

де канайда ла айткан аайынча јангыс ла диалогтордо ло эмезе геройдын эрмек-куучынынын аңылузын ксргүскен тушта бичиир керек. Оног башка грамматиканын ээжилеринин көп сабазы бузулып турза, ол бисти јаныс ла булгалышка экелер. Онызы грамотага да, культурага да јарабас. Олјанынан мен нөкөр Тадыкиннин шүүлтезин јарадып јадым.

Јүзүннин кожолтазын алган сөстөрди кыскарта эмезе толо бичири керегинде сурак көдүрилген. Мен бодозом, художественный произведенииде кыскарта **Төрөлис** деп бичизе кем јок, онызы кычырарга да эптү, улустын куучынына да јуук болор. Је учебниктерде толо **Төрөлибис** деерге келижер. Онызы јүзүннин кожолталарын јартаар тушта эптү болор. Уренчиктер аланзыбазын деп, үредүчилер јартап берер учурлу.

Мында **ыгар-игер** деген аффикстер кожолган сөстөрди кыскарта эмезе толо бичири база аланзулу боло берет. Бу аффикстер ажыра бүткен сөстөрди г деп түйук табыш јогынан да бичизе кем јок. **Келигер, барыгар** дегенче, **келеер, бараар** дезе айдарга да, бичиирге де эптү. Ол эмезе эки вариантты экилезин де артырарга јараар. Аланзыш болбозын деп уренчиктерге база ла јартаар керек.

Автор ненин де учун **кары-кери, гары-гери** деген аффикстерле бүткен сөстөрди чын бичири керегинде нени де айтпаган. Оны кыскарта эмезе чөйө бичири база аланзылу ла блааш-тартышту. Кезик улус **тышкары, ичкери** деген сөстөрди чөйө **тышкаары, ичкеери** деп бичип јат. Онын кажызы чын? Мен бодозом, чөйө айтпай бичиир керек. **Эңиргеери, јаскаары, јайгаары, күскеери, кышкаары** деген сөстөр куучында чөйө айдылып јат. Оны канайда бичиир? Ээжи аайынча олорды чөйө айтпай бичиирге келижет.

Нөкөр Тадыкин **Көк-Суу, Кара-Суу** деп сөстөрди јангыс «у» ажыра бичиир шүүлте эдип туру. Ол јурттар бирүзи чын ла көк суунын, экинчизи кара суулу јерде турган учун адалган болуп јат. Онын учун эки башка сөстин тазылдары ол бойынча артса торт эмес пе? Онызы шинжү өткүрип те турган улуска оны јенил јартаар арга берер.

Как-кек деп аффикстерлү сөстөр улустын куучынында чөйө айдылбайт. Онын учун **јамыркаак, чүмеркеек** деп чөйө айтпай, **јамыркак — чүмеркек** дезе торт болор деп бодойдым.

Мындый учуралда **зак-зек, сак-сек** деген ле өскө дө аффикстердег бүткен сөстөрди чөйө айтпай бичиирге келижер. **Чайзак, күүнзек** ле онондо өскөлөри. Бу сөстөрди чөйө айтканын угарга да эпјок. **Алы-ели, олыбли** деп аффикстер ажыра бүткен сөстөрди бичири база да јенил эмес. Глаголдын тазылында эрин чөйилер үндү табыштар јок сөстөрдөг јангыс сөс бүдүрер тушта, оны бичииринде аланзу неме јок. Темдектезе, **көр — көрөли, бар — баралы**. Је качан сөстин тазылында үндү табыш бар болзо, бичири күчке келижет. Јартап айтса, **башта — баштайлы, јөптө — јөптөйли. Токто — токтойлы, бөктө — бөктөйли**. Бу сөстөрди **јөптөйли,**

баштаалы деп айдып болбозын. Онын учун оны жаңы орфографияда жартаар керек деп шүүнедим.

Ачы-ечи деп аффикстерден сөстөрди чын бичири жаңынаа блааш-тартыш эмдиге өткөнчө. Кезик нөкөрлөр бу аффикстерди кыскарта айтпай, чөйө **аачы-еечи** деп бичириге амадайт. Онын кажызы чын. Мен бодозом, оморды өрө айдылган өскө дө аффикстер (**как-кек, зак-зек**) чилеп ок кыскарта бичириге жөптөжип алар керек. Ол тушта алаңзыш, блааш-тартыш жоголо берер. Бу тушта тазылында үндү табыш жок глаголдордон жаңы сөс бүдүрзе, мынайда бичилер **бараачы, келеечи, Сөстин** учында үндү табыш бар болзо, ол тилдин законы аайынча **таштаачы, кетеечи** деп бичилер деп шүүнедим.

Мен бодозом, алтай тилде бастыра аффикстердин варианттарынын чын бичириин быжулап алар керек.

Буул, обоо, ичеен, тобоо деп сөстөрди ле ого укташ өскөлөрин де «г» деп үнгүр табыш жок бичизе торт болор. Улустын куучынында ол табыш чек угулбай жат.

Комут, черет, цемент деген ле ого укташ өскө дө адалгыштардан глаголдор бүдер тушта онын тазылында туйук табыштарды экилендирер бе, айла жаңыстан артырар ба деген сурак бу статьяда база жолду айдылган. Менин шүүлтемле болзо, сөстин тазылын ла кожултазын жарт билип, ылгаарга эки туйук табыш ажыра **черетте, комутта, цементте** деп бичизе торт болор. В. Н. Тадыкин оны сарас-та, **жөдүл-де** деген ле өскө дө сөстөр ажыра чын-чике жартаган.

Алтай орфографияда эрин чөйилер үндү табыштар ажыра бүткен сөстөрдиг чын бичири эмдиге жетире быжу жарталгалак деп айдарга келижер. Бичириинде алаңзулар ла блааш-тартыштар көп сабазында бу ээжиден улам болуп жат. Ол керегинде статьянын авторы ла жолду айдып туру.

Эрин чөйилер у-ү, о-ө үндү табыштар ажыра бүткен адалгыш сөстөрдиг бичириинде тын алаңзу жок. Сөстин тазылында эрин чөйилер табыш бар болзо, кожулталары база эринделип жат. Темдөктезе, жулук-ту койон-дор, көрнө-лөр.

Ле баштапкы үйезинде үндү табышту бир канча адалгыштардын экинчи үйезин албан күчле эриндедип турганын жаратпаска келижет. Улустын куучынында **торсык, кобык, бортык, томык, одын, орын, окпын, колтык** деген ле ого укташ өскө дө сөстөрдиг экинчи үйезинде эрин чөйилер үндү табыш угулбайт. Орус тилдин грамматиказында кажы ла ээжиде исключениелер бар. Андый учуралдар алтай тилде болбос учурлу ба? Оны шүүп көрөр керек деп сананадым.

Тазылында эрин чөйилер үндү табыш бар сөстөрдөн бүткен тегин глаголдорды экинчи үйезине жетире ле эриндедери керегинде алтанынчы жылдарда алтай тил аайынча өткөн конференциянын жөби быжулап кой-

гон. Оны чын бичири андый ла күч эмес. Темдектезе, **тур-уп, болу-п** ла оног до өскө сөстөр.

Сөстинг тазылында эрин чөйилер табыш бар глаголдордон залогтор бүдүрерде, жандыра, алдыра өмө-жөмө кеберлү залогтордын кожулталары эринделип турганы жарт угулат. Темдектезе, **төк, төгүн, төгүл, төгүш**, **Je төк деп сөс албан** залог ло такыдылган кебердин кожулталарын алынганда, оны канайда бичири аланзулу боло берет. **төктүр — төктир, төктүргүледи — төктиргиледи**. Мыныг кажызы чын?

Бу калганчы эки залогтын кожулталарын алынган сөстөрдиг көжулталарынын чын бичири сүрекей күчке келижип жат. Онын кезик кожулталары жарт эринделип турганы угулат. Темдектезе, **көр-гүс, тур-гус**. **Je көр деп сөс диргиле** деп кожулталар алынганда, онын бичири аланзулу боло берет. **Көрдир — көрдүр, көдиргиледи — көдүргүледи**. Оны канайда бичизе чын болорын быжулаар керек.

Жакылта кеберлү глаголдордон бүткен залогторлу сөстөрдиг кожулталарын чын-чике бичири база да аланзулу болуп жат.

Мениг шүүлтемле болзо, глаголдордон залогтор бүдүрер тушта онын баштапкы үйезинде эрин чөйилер үндү табыш бар болзо, залогтордын кожулталарын база эриндетсе төрт болор: **төк — төгүн, көр — көрүн, көрүш**.

Мында залогторды канча үйезине жетире эриндедери база жарты жок боло берет, жандыра, алдыра, өмө-жөмө кеберлү залогтордын кожулталарын алган сөстөр экинчи үйезине жетире эринделип турганы жарт угулып, **je албан**, ла такыдулу кеберлердин кожулталарын бичири аланзылу да болуп жат. Оны **тут** деп сөстөнг бүткен залогтордон көрөли: **тут — тудун, тудул, тудаш**. Эрин чөйилер табыштар бого жетире жарт угулып жат. **Je оног ары албан** ла такыдылган залогтордын кожулталарын бичири аланзулу боло берет.

Жакылта кеберлү глаголдорго залогтордын кожулталарын кожул бичириинде блааш-тартыш эмдиге жетире өдүп жат. Темдектезе, **толы** деп глагол залогтордын кожулталарын алынза, **толы-н, толы-л, толы-ш, толыш-тыр, толыш-тыр-гылады** деп болор.

Бир канча нөкөрлөр жакылта кеберлү глаголдын баштапкы үйезинде эрин чөйилер үндү табыш бар болзо, ого залогтордын кожулталарын кошсо, эриндедер керек деп айдыжадылар. Тилдин заканы аайынча болво, оны эриндетпес керек деп бодойдым. **Je онызы** жангыс мениг шүүлтем. Оны быжу шүүп көрөр керек.

Глагол сөстинг баштапкы үйезинде эрин чөйилер үндү табыш бар бололо, ого **ыгар-игер** деп аффикстер кожулар тушта оны эриндери ле эриндетпези база да аланзулу. Мениг шүүлтемле болзо, оны эриндедер керек. Темдектезе, **көр-көригер, тут-тудыгар эмес, көрүгер, тудугар**. **Je онызы** мениг санаам.

Чийүчөк ажыра бичиир ээжилерди статьянын авторы чокум жартап койгон деп айдарга келижер. Калганчы катап чыккан орфографический сөзликте жаңыс ла ээжиге кирип турган бир канча сөстөр башка- башка бичилген. Темдектезе, кижикийик деп сөс чийүчөк ажыра бичилген. Же ого укташ **кербалык**, **каракула** деген сөстөр кожо бичилген. **Чик** жок деп сөс чийүчөк ажыра бичилердин ордына ненин де учун кожо болуп калган. Андый болзо **сан башка**, **туш башка** деп учуралда база кожо бичиир бе?

Тын ла **тоо** деп эки башка сөстөн жаңы учурлу **тын-тоо** (поголовье) деген сөс бүдөрдө, ол чийүчөк ажыра эмес, кожо бичилген.

Албатынын куучынында **ай карануй** (жаракчы), **ай кулак** (үскер) деген сөстөр бар. Оны канайда бичиирин база жартаар керек деп бодойдым. Кезик улус оны башка, экинчилери чийүчөк ажыра бичип жат. Ого укташ сөстөр ас эмес.

Кыскарта айдылган КПСС, МТМ, МНР ла ого укташ өскө дө сөстөрдүн кожулталары кезикте эки башка КПСС-тин (тын), МТМ-нин (нын), МНР-дин (дын) деп бичилип жат.

Мындай сөстөрдү бичиир тушта жастырбаска олардын калганчы табыштарын аяруга алар керек. Онызы жымжак болзо, кожултазы жымжак, кату болзо, андый ок болор. Же кыскарта айдылган сөстөрдү буквалары ла КПСС дебей, алфавиттеги буквалардын аттары аайынча **КАПЭЭСЭС** деп айдар керек. Эс жымжак учун кожултазы кату «тын» эмес, а«тин» КПСС-тин болор. ВЭДЭЭН-ха деп сөстин учи кату, онын учун кожултазы «нин» болбой, «нын» болор.

У деп табышка токтогон адалгыштар ас тоодо баштапкы ла экинчи жүзүннүн кожулталарын алынганда, у экилене берет деп орфографический сөзликтин очергинде бичилген. Темдектезе, **турлу — турлуум, турлуун**.

Чылаазыны деп сөсти кезик улус кыскарта, экинчилери чөйбө **чылаазыны** деп бичиир күүндү. Онын кажызы чын?

Ур деп аффикс ажыра бүткөн сөстөрдү бичири база да алаңзулу. Кезиги оны кыскарта **жалку — жалкурган, калжу — калжурган**, бир канчалары **жалкуурган, калжуурган** деп чөйбө бичийдилер. Мен бодозом, сөстин тазылы «у» деп табышка токтойло, «ур» деп кожулта алынган болзо, оны чөйбө айдып бичиир керек.

М. БЕДУШЕВ.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ ОЙЫНДАРЫ

Алтай албаты канча жүс жылдардын туркунына жүзүн-башка кеберлү поэзия чүмдеген. Онын бирүэн ойындар болуп жат. Ойындар улустын жадын-жүрүмиле, иштеген ижиле, күүн-санаазыла колбулу. Албаты чүмдеген ойындар кажы ла кижинин жадын-жүрүминде аңылу жерде туруп жат. Ойын жок кандый да байрам, жыргал өтпөйт. Ойын-жыргалда жаан да, жиит те улус туружат. Ойындар жиит улусты чыйрак, мерген болорын тазыктырып, жаан улус оморды көрүп амырайт, балдар десе илбүлү учуралдар көргүлөп, ишке тазыгат.

Ойыннын жаан учурын билип, атту-чуулу орус педагог А. С. Макаренко мынайда бичиген: «Кичинек бала ойында кандый жаанап келсе, онын ижи де ондый болор».

Ойындар албатынын узак өйдүн туркунына жанжыгып калган кылык-жангыла таныштырат. Бу жанына ойын кажы ла албатынын культурный сзүминде жаан учурлу.

Же андый да болзо, алтай албатыны ойындарына бу өйгө жетире аяру сүрекей ас салынган. Көп ойындар бичилбегенинен улам ундылып калган. Бичилген ойындардын көп сабазында этнографический учуры ла художественный эп-аргалары жетире жарталбаган. Ого коштой, бичилген ойындар шинделбеген. Онын учун алтай албатынын ойындарын жууры, кепке базып чыгарары ла шиндеери жаан учурлу болуп жат.

Алтай ойындарды озогы да өйдө, эмдиги де өйдө улус бойынын жүзүн-жүүр ойындарында, байрамдарында, тойдо ло онон до өскө учуралдарда тузаланган да, тузаланып та жат. Алтай ойындарды шиндеген улуока мындый учуралды жакшы билер керек. Түштүк алтайлардын ойындары түндүк алтайлардын ойындарынан башкаланып жат. Түндүк алтайлар, анчадала кумандылар, орустарла коштой жадып, омордын жадын-жүрүминен тем алынган, орустардын культуразы, ол тоодо ойындары, оморго бойынын салтарын жетирген. Онон улам түндүк алтайлардын экономический ле культурный өзүминде, ол тоодо ойындарында, орус ойындардан алынган көп учуралдар бар. Омордын кезик ойындары орус албатынын ойындарына жуук болуп, калган. Темдектезе, орустардын «вечеринка» ол эмесе «посиделка» деп ойындары кумандылардын ортозында элбек таркаган. Бу ойындарда жиит улус орус кожондор.

частушкалар кожондоп, чурана тартат ол эмезе топшуур (балалайка) ойнойт.

Түндүк алтайлар жангыс ла орус ойындар ойноп турган эмес, же бойлорунун да ойындарын ойноп жат. Анчадала олардын сүүгөн ойындары «жүстүк жажылары», «Кур үзуш» ле онон до өскөлөри. Темдектезе, «жүстук жажылары» деп ойын мынайда өдүп жат: кыстар ла уулдар жер гелей отургылап алат, бир кижги отурган улустын бирүзине жүстүк берет, ол онон ары жажырып кемге-кемге табыштырат. Отурган улус бастыразы колдорын кайра эткилеп алат. Жүстүкти берген кижги оны отурган улустан бедрейт. Жүстүкти таап алза, тапкан кижги таптырткан кижинин ордына отуруп алар, жүстүкти онон ары таптырткан кижги бедреер. Жүстүкти таппаза, бедреген кижги баштап турган кижиге нени-нени берер учурлу (колплат, бөрүк, күскү, жүстүк, кур). Качан көп саба улустан немелер жуулза, баштап турган кижги аңгылу улус көстөп чыгарып жат. Олор жуулган немелердин ээлерине жүзүн-жүүр жакылта берер (бије, кожон, табышкак табар, отургушты ажыра калыыр). Бу жакылталарды бүдүрзе; ээлери алдырткан немелерин ойто алып жадылар. Анайда ойын божойт.

Андый ок ойын түштүк алтайларда бар — «сырга жажылары». Ол кумандылардын ойынынан эмеш башкаланат. Оndo көп улус ойноп жат. Олор күреелей отургылап алат. Кыс кемге-кемге сыргазын берер. Ол кижги сырганы тизезинин алдыла өскө кижиге берип ийер. Колдор ары-бери жылыжып турар. Онон ончолоры колдорын чыгарып ийер. Сырга кемде болгонын кыс бедреер. Таап алза, таптырткан кижги онын ордына турала, бойынын сыргазын жажырага берер. Уч кижиден бедреп таппаза, кожондоор. Темдектезе, мындый кожон:

Ай алдында бир терек
Алтын бүрин жайкады.
Алтын башту сыргамды
Ай ажырбай беригер
Күн алдында бир терек
Күмүш бүрин жайкады.
Күмүш башту сыргамды
Күн ажырбай беригер.

Отурган улус сырганы бербей, база кожондо деп сураза, бедреп таппаган кижги оларды мактап кожон кожондоор, темдектезе, мындый мак кожон:

Кишке салган чакпыгар
Киштең сүрлү көрүнзин!
Киш кабакту бойыгар
Кижиден сүрлү көрүнзин!

Агаска салган чакпыгар
Агастаң сүрлү көрүнзин!
Ай кабакту бойыгар
Албатыдан сүрлү көрүнзин!

Ол тушта сырғаны бергилеер. Онын кийининде өскө кижги бойынын сыргазын жажыртар.

Бу ойынды кажы ла өйдө, же анчадала кышкыда, көп ойноп јат.

Мындый ойындарда јиит улус јолугыжып, таныжып, бой-бойларынын кылык-јандарын билижип, бой-бойына күүн-санаазы једип, оноң айыл-јуртту да болуп јадылар. Андый учуралдар анчадала «Кур үзүш» деп ойында болот. Түндүк алтайлар бу ойынды «Табыр» деп адайт. Олордын башказы јангыс ла кожонды канайда кожондоорында. Түндүк алтайларда бу ойындардын кожондорын бастыра улус кожондойг, түштүк алтайларда бир ле кижги кожондойт, түштүк алтайларда бир ле кижги кожондоп јат. Оноң өскөзи түней. Кезигинде бу ойынды «Ак-тайлык ла көк-тайлык» деп адагылайт.

А. В. Анохин бу ойыннын кожондорын 1910 јылда бичийле, музыкага салган. 1959 јылда С. С. Суразаков «Кур үзүш» деп ойыннын учурын ла онын кожондорын Кош-Агаш аймакта јаткан телениттерден бичип алала, кепке базып чыгарган. 1964 ле 1969 јылдарда бу статьянын авторы ол ойыннын варианттарын кумандылардан бичип алган. Бу ойыннын бичилген варианттарынын учуры ла кожондор бой-бойларына сүрекеј јуук. Је олордын эн ле озогызы, јакшызы С. С. Суразаковтын бичигени болуп јат.

«Кур үзүш» деп ойыннын учуры мындый: Көп улус түп-түней эки бөлүккө бөлинеле, удуратедире эки кур аайлу болуп туруп алар. Оноң бир курдан бир кижги экинчи курдан кемди-кемди мындый сөстөр айдып кычырар:

Бүдүн торко чачакту,
Бүткен бойың ол сүрлү!
Јарым торко јакалу,
Јардак бойың ол сүрлү!
Табыл-тыбыл камчылу,
Табылгазы јинјилү!
Ак-тайлык ла көк-тайлык
Адазы көрлү (адын адап) берн кел:

Кычырган кижги јүгүрин барала, курды үзер. Узул ијзе, курдыг бир бөлүгин јединип апарар, үспей калза, бойы артып калар. Оны ойто божотсын деп, арткан кижги јүзүн-јүүр мак кожондор кожондоор, темдектезе, мындый:

Алтын суулук суктуртып,
Алатай желген Алтайым.
Ай таназы жалтырап,
Уулдарым жүрген Алтайым.
Күмүш суулук суктуртып,
Күрөң тай желген Алтайым.
Күмүш таназы суркурап,
Кыстарым жүрген Алтайым.

Анайда эки курдын улузы бой-бойларынан кычырыжып, учында бирүзүндө жаңыс ла кижиге артар, ошонун ары буура ла ботого болуп ойноор «Буура ла ботого» деп ойун «Кур жүзүш» деп ойуннын экинчи болүгү болуп жат. Ол «Айгыр ла бөрү», «Тенеринин бууразы ла жердин буказы» деп ойындарга жуук.

Женип алган курдын улузы кол-колынан тудужып алала, айландыра туруп ийер. Бир кижиге буура болор. Женип алган курдан арткан сок жаңыс кижиге ботого болор. Ботого улустун тудужып алган колдору алдынча жүгүрүп өдөр, буура десе оны тударга, кийининен сүрүжер. Ботогону тудуп алала, «жириге» турар. Ол тушта ончо улус буураны «өк, өк, өк!» — деп кыйгы-кышкыла сүрүп, ого кожонго айдар:

Эки өркөжин селендеп,
Эрке балаң жибезен!
Ак көбүгүн чачылып,
Ардак балаң жибезен!

Буура ботогону божодып, ойун божоп жат. Бу ойун Чуй ичинде жаткан телениттердин ортозында элбек таркаган. Чуйдын телениттери тоо азырап, оныла кош тартып туратан. Ошонун улам бу ойун табылган. Өскө алтайлар бу ойунды билбес.

«Тенеринин бууразы ла жердин буказы» деп ойун мынайда башталып жат. Улус колдорунан тудужып, айландыра туруп алар. Бир кижиге бука болуп бустап, жерди каза тееп турар. Бир кижиге тенеринин тоо болуп, бу табышты угала келер. «Бука» «тоо» көрөлө, качар. «Тоо» оны сүрүжип, тудар учурлу. Тудуп алала, күрөөлөй турган улустун ортозына экелер, экү күрөөжер. Эбиреде турган улус оларды көкүдип. «О-о-йт!» деп кыйгырат. Женип алган кижини «о-оп!» деп кыйгырыжып, үч катап өрө чачар. Онын кийининде өскө улус тенеринин бууразы ла жердин буказы болуп, ойун божоп жат. Бу ойунда кандый ла кижиге бойунун күчин, мергенин, окпынын, чыйрагын көргүзүп жат.

«Айгыр ла бөрү» деп ойунды балдар ойноп жат. Алтай улус «айу», «бөрү» деп айтпайтан. Жаан улус бу казыр андардын адын адаза, олар малга коромжу эдер дегенине бүткилейтен. Онын учун олардын адын адабай, кайындаган аайлу «апшыйак», «көк көс» деп адайтандар. Ж

балдар бу аңдарды «кайындабай», бойының ойындарында олардың аттарын чике адайтан.

Бу ойында бир бала айгыр, бирүзи десе бөрү, арткандары мал болот. Бөрү болуп ойноп турган бала, жанып алала бөрү чилеп улуп турар. Оны угала, айгыр болуп ойноп турган бала бастыра балдарды үүр мал эдип жаңыс жерге жуур, жерди чапчып, киштеп турар. «Бөрү» десе «үүр малды» эбире жүгүрер, жүзүн-жүүр кылынар, кандый бир «кулунды» үүрнинен айрып аларга албаданар. «Айгыр» оны корулап, «бөрүле» күрежер. Ойынды жеңдеген бала алып жат. Онойып канча-канча катап солыжып ойноор.

Бу ойында, өрөги айдылган ойында ок чылап, кажы ла баланың сескири, билгири, жалтанбазы, чыйрагы көрүнер.

Бу ойыннаң өскө балдардың «кой тойгон», «Кажык» «Тебек» деп ойыны бар.

Олор балдарды мерген, капшуун, кырагы болорына темиктирет. Кезик ойындарда балдар той балкаштан жүзүн-жүүр аңдар, куштар эдип жат. Кандый бала озо этсе, жараш этсе ол мактадат.

Мындай ойындар балдардың билерин элбедип, ишке де тазыктырат.

Той болгондо жаан улус күрежип, жарыжып, таңма адып, армакчы тартып ойногылайт. Бу ойындар тойды жарандырат, анда кокур-каткы чыгарып, улусты сүүндиртип, жаңы айыл туткан жииттерди көдүрет. Мындай ойындар жаңыс ла алтайларда эмес, өскө дө түрк укту албатыларда бар.

Алтай албатыда эмдиге жетире «Шатра», «Талуу» деп ойындар бар. Олор «Шашки», «Домино» деп орус ойындарга жуук. Мындай ойындар тува (сойон) ла монгол албатыларда база бар. Ол ойындарды канайда ойнойтоны кепке базылып калган.

Эмдиги өйдө балдар «лапта», «мечик», «городок», жииттер «ручек», «разлука» деп орус ойындарды ойноп жат.

Бу статьяда бастыра алтай ойындарды көргүзөр аргабыс жок. Олордың кезиги ундылып калган, кезиктери жетире бичилбеген. Көп ойындар кажы ла жерде башка ойнолып жат.

Алтай ойындарды мындай бөлүктөргө бөлирге жараар: жадын-жүрүм керегинде, балдардың ойындары, спортивный ойындар. Олор балдарды иште капшуун, эпчил болорына тазыктырып, эди-канын тыгыдарга, билгирин элбедерге болужат. Оның учун ойындарды жууп, оларды жартап бичип, жакшыларын газет, радио ажыра жарлап, албаты ортозына таркадып турар керек. Мындай иштерди жербойындагы культураның учреждениелери, областьтың албаты творчествозының туразы, балдардың учреждениелери, үредүчилер өткүрер учурлу.

Ф. САТЛАЕВ.

БАЖАЛЫКТАР

К. Толбосов. Бошпок ло Норок. <i>Куучын</i>	5
Тордок ло Торломой. <i>Куучын</i>	19
И. Шинжин. Адамнын алкыжы. <i>Куучын</i>	26
Л. Кокышев «Алтын-Көлдө ак туман». <i>Улгер</i>	29
А. Адаров. Ак тундерде тушташтар	33
Б. Укачин. Мен адамга туштагам	43
Туранын жанында бөскөн агаш. <i>Улгер</i>	44
А. Адаров. Кыргызстаннын акындарынын үни	45
С. Жусуев. Колдор. А. Адаров көчүргөн.	46
Бүдөр күүним келбеген	47
Туулардын улузы	48
Агаш. Палкин көчүргөн	49
Б. Сарногоев. Письмонунг учуры. <i>Поэма</i> . Ш. Шатинов көчүргөн	50
Д. Садыков. Ой. А. Адаров көчүргөн	63
М. Качкышев. Акалар баскан алтайым. <i>Очерк</i>	64
К. Козлов. Майманын төзөлгөнү. <i>Улгер</i>	71
Г. Кондаков. Кремль жанында. <i>Улгер</i>	74
И. Минин. Улуска сүүмжи экелген. <i>Очерк</i>	76
А. Ередеев. Андый куш бар. <i>Улгер</i>	80
Б. Бедюров. Уч күски чөрчөк. <i>Улгерлеп бичиген проза</i>	81
Лыду-Суу. <i>Новелла</i>	83
Э. Тоюшев. Көргөйим не? <i>Улгер</i>	86
Ј. Белеков. «Көпөгөш ол јаландар каранты јаткылайт»	88
Кайын	—
«Јасла көбөрөгөн күндөр. <i>Улгерлер</i>	89
Б. Кортин. Јай керегинде үлгер	90
«Јолдор, јолдор, ортобыста јолдор». <i>Улгерлер</i>	—
Ч. Чуннжеков. Поскойтон. <i>Куучын</i>	91
Кунукчылду. <i>Куучын</i>	96
А. Демченко. Кайдаар бардын, Лешка? «Јуу-согуштын бойында»	96
деп романның алган үзүк	—
В. Штанаков. Төрөл журтыста артканыс. <i>Пьеса</i>	120
Соок Таадак, Снегурочка ла Миша јаны јылда.	—
П. Самык көчүргөн	127
К. Кошев. Ургүлјинин амыргызы. <i>Рецензия</i> .	144
Т. Тюхтенов. Алтай албатынын социально-сатирический ле	—
кокур кожонгдоры. <i>Статья</i>	154
С. Каташев. Алтай поэзиянын бир кезек теоретический сурактары	162
керегинде. <i>Статья</i>	—
М. Бедушев. Орфографияда турумкай ээжилер учун. <i>Статья</i>	177
Ф. Сатлаев. Алтай албатынын ойындары	183

